
Verbum historiae 1/2014

Bratislava 2014

Bratislava 2014

Verbum Historiae 1/2014

vedecký internetový časopis
Katedry histórie PdF UK v Bratislave
<http://www.fedu.uniba.sk/>
<http://www.verbumhistoriae.blogspot.com>
verbum.historiae@gmail.com

Editori:

Mgr. Pavol Makyna
Mgr. Miriam Viršínská, PhD.

Redakčná rada:

prof. PhDr. Róbert Letz, PhD. – predseda (Univerzita Komenského, Bratislava)
prof. PhDr. Július Bartl, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)
prof. Zdeněk Beneš, CSc. (Univerzita Karlova, Praha)
PhDr. Anna Bocková, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)
dr. Jure Gašparič, PhD. (Ústav najnovších dejín, Ľubľana)
dr. Jaromir Jeszke (Univerzita Adama Mickiewicza, Poznaň)
doc. PhDr. Miroslav Kamenický, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)
Mgr. Branislav Krasnovský, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)
Doc. Mgr. Pavol Matula, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)
prof. Alain Soubigou (Parížska univerzita, Paríž)
Mgr. Monika Tihányiová, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)
PhDr. Mária Tonková, CSc. (Univerzita Komenského, Bratislava)
Mgr. Miriam Viršínská, PhD. (Univerzita Komenského, Bratislava)

Recenzenti:

Prof. PhDr. Ján Lukačka, CSc.
Prof. PhDr. Pavol Petruf, DrSc.

Grafická úprava:

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD.

© Vydáva Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Račianska 59, Bratislava

ISSN 1339-4053

Obsah

Editoriál

MAKYNA, Pavol: <i>Editoriál</i>	5
--	---

Štúdie

BOTEK Anton: <i>Veľkomoravská bazilika na Bratislavskom hrade</i>	7
KRASNOVSKÝ, Branislav: <i>Prvá svetová vojna a jej vplyv na vývoj slovenského chemického priemyslu</i>	35
BARTL, Július: <i>K pomenovaniu Univerzity Komenského</i>	60

Rozhľady

HÝROSSOVÁ, Eva: <i>Učiteľia pohnutých čias. Profily troch slovenských učiteľov 2. pol. 19.stor.</i>	86
--	----

Dokumenty

LETZ, Róbert : <i>Listy slovenských vojakov z I. svetovej vojny</i>	108
--	-----

Práce študentov

PRISTAŠ, Ondrej: <i>Osobnosť plukovníka Viliama Talského</i>	141
---	-----

Recenzie

MAKYNA, Pavol: <i>JOVANKOVIČ, Samuel. Dejepis v pedagogických dokumentoch a vo vyučovaní. Bratislava : Štátny pedagogický ústav, 2012, 120 s., ISBN 978-80-8118-106-1.</i>	177
VÁŠŠ, Martin: <i>MAREK, Pavel – ŠMÍD, Marek. Arcibiskup František Kordač. Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, 223 s. ISBN 978-80-244-3371-4.</i>	181

Kronika

KAMENICKÝ, Miroslav: <i>12 medzinárodné Erbe sympóziium v Bolzane</i>	187
KRÍŽ, Juraj: <i>Správa z konferencie: Roky prelomu. Slovensko v r. 1945-1948...</i>	193

Autori	196
---------------------	-----

Editoriál

Vážení čitatelia!

Časopis *Verbum historiae* vo svojej modernej elektronickej podobe kontinuálne nadväzuje na úvodný ročník aj v roku 2014. Je to tiež rok 95. výročia založenia Univerzity Komenského v Bratislave. Taktiež si pripomíname 100. výročie začatia globálneho konfliktu, aký svet dovtedy nepoznal – veľkej alebo prvej svetovej vojny. Tieto témy, samozrejme, reflektuje obsah aktuálneho čísla časopisu.

Spomínaná vojna za sebou zanechala milióny mŕtvych a ranených, priniesla utrpenie, biedu, morálny rozvrat, ale i technický a priemyselný rozvoj. Zmenila myslenie ľudí, predstavy o fungovaní spoločnosti, zasiahla do tradičných vzťahov v spoločnosti. Prvý celosvetový vojenský konflikt však Slovákom otvoril nádej na zlepšenie ich neúnosného kultúrneho a sociálneho postavenia. Nové povojnové usporiadanie sveta umožnilo naplniť predstavy o budovaní národného školstva od elementárnych a stredných škôl až po zriadenie jednej univerzity, ktorou sa v roku 1919 stala práve Univerzita Komenského v Bratislave.

Tieto témy dostali priestor v časopise *Verbum historiae* 1/2014 v rubrikách štúdie a dokumenty. Pestrý rozmer nášho periodika dokazujú i ďalšie, nemenej zaujímavé námety, ktoré čitateľ nájde i v častiach: rozhľady, práce študentov, recenzie/anotácie a kronika.

Autori i prispievatelia Vám prajú príjemné chvíle strávené pri čítaní nasledujúcich riadkov.

Mgr. Pavol Makyna

Štúdie

Veľkomoravská bazilika na Bratislavskom hrade

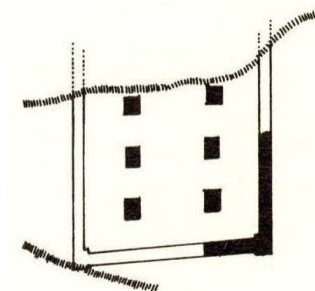
Andrej Botek

Po celé generácie zamestnávala odborníkov, venujúcich sa našim národným dejinám vo vzťahu k najstaršiemu obdobiu, ktorým sme vkročili do dejín vyspelých európskych národov – Veľkej Moravy, otázka, ktorá dlhé obdobie nemohla byť zodpovedaná: Aká bola podoba našej najstaršej sakrálnnej architektúry, o ktorej existencii sa vedelo, ale nebol k dispozícii jediný hmotný artefakt, ktorý by umožňoval relevantné poznanie.¹ Uvažovalo sa o jednoduchej drevenej architektúre, možné typy sa hypoteticky odvádzali od dobovo známych románskych pamiatok, vyskytli sa i konštrukcie, ktoré nemohli mať žiadne opodstatnenie vzhľadom na umeleckohistorický kontext. Príprava Pribinových osláv v roku 1933 vyvolala ďalší fenomén: stotožňovanie fragmentu staršej architektúry, tvoriacej hmotový záver tzv. „dolného kostola“ nitrianskej katedrály s pôvodným Pribinovým chrámom. Ako však ukázali posledné výskumy, veľkomoravský kostol na nitrianskom hradnom návrší určite stál. Jeho stavebné zvyšky sa našli v sekundárnej polohe zásypov druhého veľkomoravského valu a za jeho zvyšky možno považovať nedávno definovaný najstarší fragment muriva v južnej obvodovej stene dolného kostola.²

¹ Základy kostola v Modré pri Velehrade boli síce objavené už v roku 1911, ale nemohli byť vo vtedajšom stave poznania určené ako veľkomoravské. Porovnaj: HRUBÝ, Vilém. *Staré Město. Velkomoravský Velehrad*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1965, s. 199.

² Porovnaj BEDNÁR, Peter - POLÁKOVÁ, Zuzana - ŠIMKOVIC, Michal. Archeologický a stavebno-historický výskum Katedrály sv. Emeráma na

Absencia relevantných poznatkov sa skončila prvým nálezom základov veľkomoravského kostola v roku 1949 v Starom Meste a už začiatkom 60. rokov 20. storočia bolo z južnej Moravy známych viac ako 15 kostolov. Dnes, vďaka výsledkom najmä archeologických výskumov, poznáme v priestore niekdajšieho jadra Veľkej Moravy (Moravy a západného Slovenska) vyše 25 jednoznačne zistených architekúr a ak k nim prirátame aj tie, o ktorých sa hypoteticky predpokladá možnosť ich veľkomoravského pôvodu, ich počet prekročí tridsaťpäť. Pritom dobové písomné pramene udávajú len tri kusé zmienky o sakrálnych stavbách z územia Moravy a zo Slovenska.³

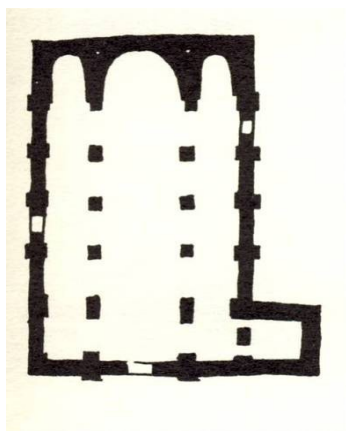
Obr. 01. *Fragmenty základov veľkomoravskej baziliky - zakreslenie nálezu*

Nitrianskom hrade. In *Monumentorum tutela (Ochrana pamiatok. 22. Zborník z príspevkov na seminári Výskum a obnova ranostredovekej architektúry, Bratislava, 11. – 12. 11. 2009*. Bratislava : Lúč, 2010, s. 9-28; BEDNÁR, Peter. Nitra v časoch pôsobenia sv. Konštantína-Cyrila a Metoda. In *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Bratislava; Nitra : SNM, AU SAV, 2012, s. 145-156.

³ V protestnom liste bavorského duchovenstva *De Conversione Baovariorum et Carantanorum* sa spomína kostol, ktorý dal v Nitre postaviť knieža Pribina asi v roku 828. Svätopluk zveril Metodovi po návrate z franského väzenia v roku 873 „... všetky kostoly“ (Život Metoda X). Posledná zmienka je o katedrálnom chráme, v ktorom arcibiskupa Metoda pochovali, a v *Proložných životoch* sa upresňuje, že ho uložili „na ľavej strane v stene za oltárom svätej Bohorodičky“ (ŽM XVII).

(Štefanovičová, 1975).

Naopak, z činnosti kniežaťa Pribinu na území Panónie (dnešné Maďarsko), máme v protestnom liste bavorského duchovenstva *De Conversione Baovariorum et Carantanorum* (O obrátení Bavorov a Korutáncov) podrobné záznamy o tridsaťjeden kostoloch, ktoré nechal so svojím synom Kocel'om postaviť. Konkrétne vedomosti o týchto objektoch sú zatiaľ fragmentárne s výnimkou oblasti Zalaváru, kde maďarskí archeológovia od začiatku 40. rokov 20. storočia zaznamenali viaceré odkryvy.⁴

Obr. 2. Pôdorys Pribinovej baziliky v Zalavári – Réceskúte (Struhár, 1977)

Možno že iné ostávajú v polohe nepublikovaných výskumných správ v archívoch odborných inštitúcií, zostávajúce zrejme na okraji ťažiskových záujmov. Zatiaľ nie sú známe relevantné nálezy architektúr ani z rakúskeho územia, kde sa pri archeologických výskumoch taktiež nachádza príslušný veľkomoravský depozit. V tomto prípade teda nastupuje druhý paradox –

⁴ V zásade ide o 4 či 5 nálezov, časť maďarských odborníkov datuje niektoré do neskoršej doby ako ranorománske, napr. A. Sósová, K. Kozák.

relatívne množstvo písomne známych architektúr a minimum konkrétnych poznatkov.

Pokým v priebehu prvých 15 rokov 2. polovice 20. storočia, teda do roku 1965, bolo známych z územia východnej Moravy už 16 veľkomoravských kostolov, na Slovensku sa na prvý objav čakalo. Nálezy veľkomoravských architektúr sú na Slovensku početne menšie, avšak prejavujú pestrú typologicko-tvarovú škálu. Donedávna to boli len archeologické nálezy základov a častí murív v štyroch lokalitách a s ďalšími dvoma nejednoznačnými nálezmi. V poslednom čase sa uskutočnili ďalšie nálezy (fragmenty na Nitrianskom hrade, lokalita Chochel') a v súvislosti s veľkomoravským vznikom sa hovorí aj o niekoľkých stojacich objektoch (Kopčany, Nitrianska Blatnica, Kostol'any pod Tribečom).

Predmetom tohto príspevku je zvyšok baziliky na Bratislavskom hrade, pri ktorom sa pokúsim zhrnúť doterajšie poznatky o jej materiálových a dispozičných charakteristikách, najmä však súčasný prevládajúci názor o jej priestorovej podobe s tým, že sa budem snažiť predostrieť i iné možnosti riešenia tejto otázky.

Zvyšky murív trojloďovej dispozície, ktorej východné ukončenie bolo zničené pri stredovekých terénnych úpravách svahu,⁵ boli na južnej terase

⁵ Z obsiahlej literatúry o tejto stavbe najmä ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. *Bratislavský hrad v 9. – 12. storočí*. Bratislava : Obzor pre Archív mesta Bratislavy, 1975, s. 57-74., FIALA, Andrej - SEMANKO, Andrej. Zaniknuté opevnenia v južnej časti Bratislavského hradu. In *Pamiatky a múzeá*, 1993, roč. 42, č. 2; FIALA, Andrej. Výtvarný prejav veľkomoravskej baziliky na Bratislavskom hrade. In *Pamiatky a múzeá*, 1999, roč. 48, č. 4, s. 5-8; RUTTKAY, Alexander. Najstaršie sakrálne stavby na Slovensku ako odraz christianizácie a budovania kresťanských inštitúcií v 9. – 11. storočí. In *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod*. Bratislava : SNM, AU SAV,

Bratislavského hradu odokryté v roku 1965 ako vôbec prvá sakrálna veľkomoravská stavba na území Slovenska. Zachovalo sa juhozápadné nárožie s krátkymi úsekmi murív a tri dvojice interiérových pilierov. Zvláštnosťou bolo nepravouhlé napojenie stien v uhle cca 100°, ktoré sa stalo predmetom rôznych úvah.⁶ Objekt bol budovaný z opracovaných kvádrov, čiastočne bol využitý aj starší rímsky materiál, dokonca i dva náhrobníky a niekoľko tehál. Murivo dosahovalo šírky 70 – 80 cm, piliere mali rozmery od 95 do 130 cm. Ako spojivo slúžila hlinitá malta, postavené murivo bolo potom preškárované vápennou maltou. Zistili sa i fragmenty podlahy.⁷

V stavebnej sutine a neskôr aj v zásype opevňovacieho valu sa našli viaceré trosky omietok s vápenným náterom a zvyškami maliarskej výzdoby technikou secco v hnedých, žltých, červených, fialových a zelených odtieňoch. Ich analýza predstavuje geometrické, florálne ornamenty, ale aj doklad figurálnej výmaľby (svätožiara a časti tváre). Výjavy boli lemované sivými pásmi, otvory rámovali červené pásy. Zistilo sa, že časti interiéru, ktoré nepokrývali maľby, mali až cca 6 vápenných náterov, kdežto úlomky s výmaľbou nemali okrem podkladu iný náter. Svedčí to o skutočnosti, že výzdoba baziliky bola pomerne dlhý čas (vlastne až do zániku) rešpektovaná. Súčasne sa podľa stykov hrán omietok dali približne stanoviť i šírky roztvárania okenných špaliet.⁸

Juhozápadné nárožie bolo zosilnené príporou vystupujúcou západným

2012, s. 86-87 a iné.

⁶ Napr. FIALA, Výtvarný prejav.

⁷ Porovnaj: ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 59-60.

⁸ Podrobnejšie ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 61-62; FIALA, Výtvarný prejav, s. 6-8, FIALA - SEMANKO, Zaniknuté opevnenia, s. 36-37.

smerom a prejavujúcou sa i v interiéri. Nález sa interpretuje ako zvyšok prípor a vedie k úvahám o dalmátskych vplyvoch, i keď sa vyskytli porovnania s karolínskym tvaroslovím, dokonca úvahy o operákoch klenby.⁹ Na základe vyhodnotenia nálezových súvislostí i typologických komparácií, datuje autorka výskumu baziliku do obdobia okolo polovice 9. storočia, s čím doteraz súhlasia všetci bádatelia.¹⁰

Objekt zanikol zrejme v priebehu 10. storočia a jeho murivá sa čiastočne využili na vežovitú stavbu s ohradným múrom, ktorá bola vtiahnutá do opevnenia, a podľa nájdeného rozptylu stavebnej sutiny sa usudzuje, že bola vysoká. Datuje sa do 10. storočia. Treťou fázou bola prestavba ruín na nový trojloďový chrám, ktorý využil veľkomoravské murivá, čo dokazuje, že ešte prevyšovali terén. Chrám s rovným záverom pokračoval na východ zvyškami ďalšej budovy, pokladanej za prepoštský Kostol svätého Salvátora a datovanej do 11. storočia. Poslednou stavebnou aktivitou v tomto priestore bola jednoduchá kruhová stavba severným smerom, pokladaná za nedostavaný karner z prelomu 12. – 13. storočia.¹¹

Logickým dôsledkom nálezov na úrovni archeologických výskumov, predstavujúcich fragmenty zaniknutých architektúr Veľkej Moravy – základy, negatívne základy, prípadne časti nadzemných murív, je snaha objektivizovať celkový výraz objektu – teda dospieť k jeho predpokladanej podobe. Tu sa uplatňuje rekonštrukcia. V konkrétnom prípade veľkomoravskej architektúry je táto úloha náročná z nasledovných príčin:

⁹ Na karolínske pozadie upozornil napr. Ladislav Šášky.

¹⁰ Porovnaj: ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 70-74,

¹¹ Podrobne o jednotlivých stavebných fázach ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 57-74.

1. V prvom rade je to skutočnosť, že ide prevažne o zaniknuté objekty, dokumentované len základmi, alebo malými zvyškami nadzákladového muriva. Teda absentujú stojace architektúry, ktoré by mohli slúžiť ako analógie pre zaniknuté stavby. V súčasnosti sa síce môžeme oprieť aspoň o dva príklady stojacej architektúry (Kopčany a Nitrianska Blatnica), ale aj tu sa ukazuje niekoľko ťažkostí:

- a. Ide o predstaviteľov konkrétnych typologických skupín (kostol s rovným záverom a rotunda s apsidou) a teda ich danosti nemožno úplne bezproblémovo aplikovať na iné typy. Obe stavby nie sú zachované v celom vertikálnom priebehu. V prípade Kopčian nájdené fragmenty svedčia temer jednoznačne pre formu zaklenutia lode¹² a z toho plynú i možnosti sklonu štítov, ale aj tak ostávajú isté otázky nezodpovedané.
- b. Hoci veľkomoravské datovanie oboch stojacich architektúr je vysoko pravdepodobné, nie je jednoznačne potvrdené a ich vznik môže byť posunutý aj do obdobia 10. storočia. Keby k tomu aj došlo, stále ich musíme považovať za bezprostredných pokračovateľov veľkomoravského stavebného dedičstva a teda ich reálne je možné aplikovať spätne na zaniknuté objekty.¹³

2. Vzhľadom na štýlovú bohatosť veľkomoravskej architektúry,

¹² Porovnaj: BOTEK, Andrej - ERDÉLYI, Róbert - VACHOVÁ, Barbora. *Kostol sv. Margity Antiochijskej, Kopčany. Architektonicko-historický výskum interiéru štítov a návrh obnovy interiéru*. Elaborát, 2011.

¹³ V súčasnosti sme s dr. Bartom odobrali vzorku dreva z muriva štítu kopčianskeho kostola a uskutočňujú sa jeho dendrochronologické analýzy.

vyplývajúcu z mnohých zdrojov, ktoré na ňu vplývali, nie je možné vychádzať len z pôdorysnej formy, ale je nutné zohľadňovať konkrétne možné predobrazy v závislosti od konkrétneho nálezu. Teda formovanie rovnakého pôdorysu môže pri stavbách rozdielnej proveniencie nadobúdať rôzne hmotové a fasádne prejavy. Tie sa rôznia podľa toho, či konkrétnu stavbu realizovali podľa franských vzorov, dalmátskych vzorov a pod.

3. Pri dôslednej analýze by sme mali vychádzať aj z liturgických hľadísk, ktoré môžu ovplyvniť situovanie liturgických prvkov, dokresľovať interiérové špecifikácie (ikonostasy, pastofóriá, baldachýny, podlahové úrovne), ale aj hmotových charakteristík (napr. kupoly).

V prípade zvyškov trojlodia na bratislavskom hrade bola k dispozícii len časť pôvodného objektu – juhozápadné nárožie s krátkymi úsekmi murív a tri dvojice pilierov – samozrejme v základovom murive. Z danej situácie bol jasný šírkový rozsah trojlodia (hoci sa nezachoval severný obvodový múr, jeho priebeh je zo situácie zrejmý), ale nie východné ukončenie stavby. Nebolo očividné, koľko polí ešte východným smerom kostol mal a aký bol tvar východného záveru. Najmä posledná skutočnosť znamenala veľký deficit, lebo ukončenie kostola na východe je pre celkovú typologickú príslušnosť mimoriadne dôležité.

Pôdorys

Autori si v tomto prípade pomohli analógiou s kostolom v Pribinovej Panónii (v dnešnom Maďarsku) na pôvodnom ostrove Blatenského jazera

(Balaton) v lokalite Zalavár – Réceskút. V celom rozsahu odhalené zvyšky trojlodňovej baziliky sa považujú za jeden z kostolov, udávaných v dobovom spise *Conversio*. Treba však konštatovať, že interpretácia tejto stavby je nejednotná medzi našimi a maďarskými autormi, z ktorých niektorí tu predpokladajú pôvodne drevenú stavbu a kamenný objekt datujú do 11. storočia.¹⁴

Obe stavby majú určité podobnosti: obe sú trojlodia, majú temer identické celkové šírky (Bratislava 12,80 m, Zalavár 12,60 m) a šírky hlavných lodí (Bratislava 4,30 m, Zalavár 4,60 m), totožné sú šírky bočných lodí (2,60m). Podobnosť sa hľadá i v príporových výstupkoch v exteriérovom murive, i keď v Bratislave je dochovaný len jeden v nároží a jeden pri predpokladanom vstupe. Zalavársky objekt bol ukončený trojicou apsid, ktoré sú vykrojené v rektangulárnej forme. Na základe týchto podobností i proporčných analýz sa ustálil názor, že bratislavskú baziliku možno typovo odvodiť od zalavárskej.¹⁵ Podobnosť zalavárskej a bratislavskej stavby dokladá i preloženie oboch pôdorysov cez seba.

¹⁴ Prvý výskumník A. Radnóti stavbu stotožnil s Pribinovým kostolom, i keď predpokladal, že šlo o jednolodie, ktoré zaniklo, a na trojlodie bolo upravené až pri obnove v 11. storočí. A. Sósová, autorka revízneho výskumu zo 60. rokov, rozlišuje drevený kostol z 1. polovice 9. storočia (na ktorý nemá doklad a usudzuje len z polohy hrobov), kamenno-drevený z 2. polovice 9. storočia (podľa nálezov kolových jám) a odokrytý kamenný pôdorys datuje do 11. storočia. K uvedenému sa kriticky postavila T. Štefanovičová, ktorá spochybňuje dokazovanie drevených stavieb pomocou nepriamych a nejasných dedukcií z nálezov kolových jám a pod. Dokladá mnohé analógie zo starochorvátskeho prostredia 9. storočia a stavbu považuje za prejav Pribinových aktivít. B. M. Szóke tvrdí, že vzhľadom na situovanie nemožno tento kostol stotožniť so žiadnym z tých, ktoré sú opísané v spise *Conversio*.

¹⁵ Podrobne rozobraté: ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 70-67, s jej závermi súhlasia i ďalší odborníci.

Zalavársky chrám má na južnej strane prístavok – interpretovaný ako schodiskový priestor na západnú emporu. Z toho plynie, že prvé pole za západnou fasádou malo vloženú emporu a až ďalšie štyri polia dosahovali plné výšky. Keďže podobné riešenie sa nevyskytuje v Bratislave, ustálilo sa, že tu empora nebola a že bratislavská bazilika mala štyri polia na celú výšku. Respektíve že bola hneď po poslednej dvojici pilierov ukončená trojicou rovnakých apsid, ktoré sa na exteriéri neprejavili, ale boli vytvarované len vo vnútri, pričom exteriér ukončoval rovný úsek východného obvodového múru.¹⁶

Takto konštruovanú hypotetickú podobu s použitím modulových štvorcov reprodukuje napr. A. Struhár.¹⁷ Niektorí autori ponechávajú ukončenie otvorené a rekonštruujú len vzhľad čelnej fasády,¹⁸ prípadne naznačujú ešte ďalšiu dvojicu pilierov.¹⁹ A. Fiala publikoval rekonštrukciu, v ktorej ponecháva tvarové uplatnenie apsid aj v exteriéri.²⁰ Napriek uvedeným odlišnostiam sa predstava rovného záveru v exteriéri všeobecne ujala a presadilo sa aj odvodzovanie stavby od dalmátskych vzorov.²¹ Aj hypotetický model kostola, vyhotovený AÚ SAV, uplatňuje uvedený tvarový variant.

¹⁶ Základnú ideu takto formovanej stavby preberá i L. Galuška.

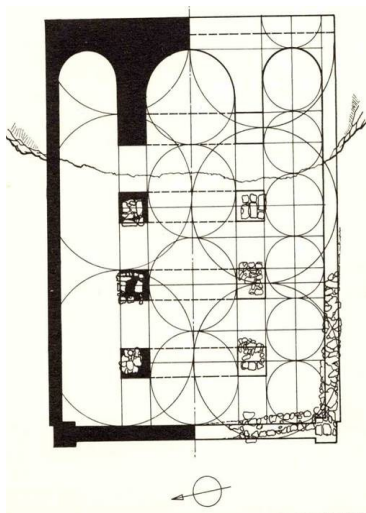
¹⁷ STRUHÁR, Alojz. *Geometrická harmónia historickej architektúry na Slovensku*. Bratislava : Pallas, 1977, s. 40.

¹⁸ ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. *Osudy starých Slovanov*. Bratislava : Osveta, 1990; DEKAN, Ján. Veľkomoravské a ranouhorské centrá moci. In *Pamiatky a múzeá*, 1994, roč. 43, č. 1, s. 7-9.

¹⁹ GALUŠKA, Luděk. *Uherské Hradiště – sady. Křesťanské centrum říše Velkomoravské*. Brno : Moravské zemské muzeum, 1996.

²⁰ FIALA, Výtvarný prejav.

²¹ Porovnaj: RUTTKAY, Najstaršie sakrálné stavby, s. 88 a ďalšie.

Obr. 03. *Rekonštrukcia pôdorysu s použitím modulového systému a s exteriérovým uzavretím (Struhár, 1977)*

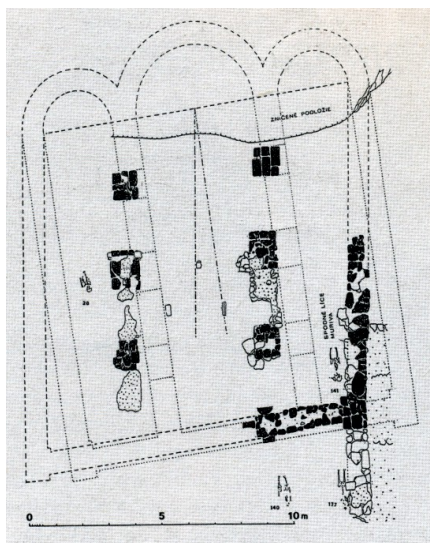
Zaujímavé je ešte v tejto súvislosti určenie tvaru okenných špaliet, ktoré na základe omietkových úlomkov mali zošikmenú formu, ako to poznáme neskôr z románskych stavieb. Obe zachované architektúry, ktoré sú dnes považované za veľkomoravské a obsahujú primárne okenné otvory (Kopčany a Nitrianska Blatnica) majú totiž okenné špalety rovné. Predpokladá sa, že je to významný datovací faktor. Pritom Kopčany sú pokladané za odraz západného – franského vplyvu, Nitrianska Blatnica vykazuje dalmátsky vplyv. V tejto súvislosti bude ešte taktiež nutné preskúmať dobové analógie v širokom európskom kontexte.

Pôdorysná výchylka

Nájdené fragmenty základov majú jednoznačne šikmý – nepravouhlý styk murív a viedli k viacerým otázkam. Posunutie spôsobené neskoršími procesmi v zemine možno vylúčiť. Zistené fakty jednoznačne podporujú názor, že uhlový posun voči pravouhlosti bol zámerný, resp., že vznikol už pri výstavbe. Ťažko dnes určiť príčinu, navyše vo veľkomoravskom staviteľstve je to zatiaľ jediný prípad. Je otázne, či vysvetlenie tkvie v dnes už neznámej terénnej situácii, keď objekt posunutím mohol reagovať na morfológické pomery, terénne anomálie, alebo ustálené prístupové trasy.

Najjednoduchším vysvetlením je pripísať chybu domácim majstrom, ktorí nevedeli vytýčiť alebo počas stavby dodržať pravý uhol. Tento prvoplánový argument je výrazným zjednodušením problému, skôr sa zdá, že uvedená nepresnosť súvisí s inými okolnosťami. Poukazuje sa na možnosť súvislosti s kozmickou orientáciou na začiatku vytýčenia stavby a pri jej dokončovaní. V ranom stredoveku sa stavba kostola začínala apsidálnou časťou, pričom často trvala viacero sezón. Po realizácii apsid a po prerušení stavby by potom stavitelia sledovali bod východu slnka na oblohe, ktorý vzťahovali k osovosti stavby a ktorý sa posúval podľa konkrétneho ročného obdobia. Podrobne sa tejto problematike venuje A. Fiala, ktorý dokladá viacero príkladov časového i geograficky širokého rozptylu a klasifikuje aj jednotlivé typologické spôsoby tejto odchýlky.²² Jednoznačne uspokojivé vysvetlenie príčiny odchýlky sa zatiaľ nenašlo.

²² FIALA, Výtvarný prejav, s. 6.

Obr. 4. *Rekonštrukcia pôdorysu s trojicou apsid a výchylkou (Fiala, 1999)*

Zastropenie, zaklenutie

Vertikálny rozsah objektu sa odvodil pomocou modulových kružníc. Ostala ale nedoriešená otázka konkrétnej formy zastropenia a sklonu strechy. V daných dobových súvislostiach bolo bežné rovné trámové zastropenie priestoru celého trojlodia s výnimkou apsid, ktoré boli zaklenuté konchou a otvorené do lodí oblúkovým spôsobom.

Druhou možnosťou, ktorá je v závislosti od interpretácie úlohy prípor, je názor o zaklení trojlodia. V tejto hypotéze zistené prípory predstavujú oporné prvky proti klenbovému pôsobeniu v mieste jednotlivých polí. Znamenalo by to alebo priebežné valené zaklenutie, v určitých miestach zosilňované priečnymi klenbovými pásmi, ktoré priebeh rytmizujú, alebo

skladbu krížových klenieb, oddeľovaných klenbovými pásmi (čo možno vzhľadom na zložitosť konštrukcie vylúčiť), alebo kombináciu, kde je rovný trámový strop delený v osiach pilierov oblúkovými pásmi.²³ Všetky varianty (rovný strop, klenba i ich kombinácia) sa môžu odvíjať v rovnakých vertikálnych dimenziách.

Hmotový obrys a sklon strechy

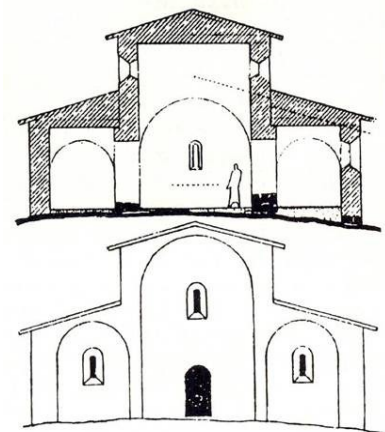
Pri úvahách o sklone strechy a celkovom hmotovom riešení sa vychádzalo z predpokladu, že sklon strechy – a tým aj tvar štítu – bol pomerne plytký, čo je odvádzané od južných architektonických vzorov, ale súvisí i so spôsobom zastrešenia keramickými tvarovkami. Uvedený názor súvisí s celkovým chápaním baziliky ako výsledku dalmátskych vplyvov. A. Fiala z predpokladu, že strecha stavby použila sekundárne rímsku strešnú krytinu, predpokladal sklon okolo 15°.

Fasádne členenie

Existencia prípor viedla v zásade k dvom rozdielnym názorom na exteriérové riešenie fasád, ktoré je však závislé aj od spôsobu zastropenia objektu. V prvom prípade sú prípory interpretované ako dekoračný prvok fasády – teda ako prvky, ktoré rytmizujú fasády, pričom sú vertikálne priebežné a v ukončení prepojené oblúkovo, čím sa priečelia dekorujú systémom arkatúr. Uvedený príklad je často aplikovaný v prostredí dalmátskej – starochorvátskej architektúry. Preto sa uplatňuje na bratislavskú baziliku, chápanú ako výsledok

²³ Názoru o zaklenutí sa pridávajú autori pri variante interpretácie pilastrov ako oporných pilierov.

dalmátskych vplyvov.²⁴ V hypotetickom reze sa znázorňuje rovný strop v celom trojlodí s oblúkovými pásmi v miestach prípor.

Obr. 5. *Rekonštrukcia fasády s arkatúrami (Fiala, 1999)*

Druhý spôsob vychádza z názoru o zaklenutí lodí a prípory chápe ako statické zabezpečenie klenbových zbehov, resp. oblúkových sekcií. Predpoklad ich vertikálneho priebehu je potom logický v postupne zužujúcom sa profile, v závislosti od silového pôsobenia.²⁵

Interiérová výzdoba

Už v prvom archeologickom odkryve boli nájdené viaceré úlomky interiérových omietok so zvyškami polychrómie a ornamentálneho členenia a okraje špaliet otvorov nielen s farebným lemom, ale aj s nábehmi, ktoré

²⁴ Porovnaj: FIALA - SEMANKO, Zaniknuté opevnenia, s. 36.

²⁵ Porovnaj napr. DEKAN, Veľkomoravské, s. 8., preberá aj Galuška.

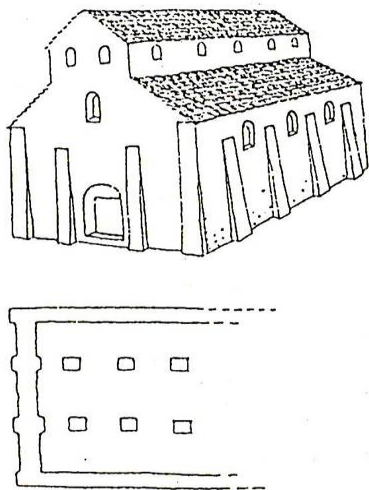
umožnili približnú rekonštrukciu uhla roztvorenia ostení.²⁶ Neskôr sa ďalší súbor omietkových úlomkov našiel pri archeologickom výskume v zásype valov. Vtedy boli dokonca nájdené zvyšky figurálnej výzdoby. Z doterajšieho depozitu sa predpokladá červené lemovanie otvorov a sústredenie maľovaných výjavov do celkov oddeľovaných farebnými pásmi. Tieto celky zrejme obsahovali kompozície postáv v ornamentálne pokrytej ploche vegetatívnych a geometricky formovaných ornamentov. Podľa všetkého vytvárali súvislé plochy na stenách medzi oknami a celkovo dokladajú prežívanie antických tradícií.²⁷ A. Fiala analýzou motívov spájal systém výzdoby so severotalianskymi predlohami,²⁸ čo by nemuselo prekvapovať, keďže talianski freskanti pôsobili často aj za Alpami.

Záverom možno zhrnúť, že bratislavská veľkomoravská bazilika sa všeobecne považuje za prejav dalmátsko-istrijskej proveniencie s tým, že jej východný záver nasledoval už po poslednej zistenej dvojici pilierov a bol riešený formou vnútorných apsid so spoločným vonkajším rovným záverom. V prípade fasády prevažuje predstava o vonkajšom arkatúrovom členení a plytkom sklone strechy.

²⁶ Porovnaj napr. ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 61-62 a inde, FIALA, Výtvarný prejav, s. 6. Zistené uhly sa pohybujú okolo 100°.

²⁷ FIALA - SEMANKO, Zaniknuté opevnenia; FIALA, Výtvarný prejav, kde dokladá podrobnejšiu analýzu výzdoby a viaceré antické analógie. Rekonštrukciu výzdoby približuje i zobrazenie na internete dostupné na: <http://www.hradiska.sk/2010/12/bratislava.html>

²⁸ FIALA, Výtvarný prejav, s. 7-8.

Obr. 6. *Rekonštrukcia fasády s operákmi (Štefanovičová, 1990, Dekan, 1994)*

Alternatívne úvahy

I keď uvedené hypotézy sú v zmysle dobových štandardov reálne, treba konštatovať, že do úvahy prichádzajú i iné názory, ktoré sa tu pokúsim priblížiť.

1. **Rozsah objektu** Samotná modulová sieť ešte nevypovedá jednoznačný spôsob pokračovania a ukončenia pôdorysu. V prvom rade je možné, že dĺžková dimenzia objektu pokračovala ešte ďalším (nezachovaným) poľom – teda by to znamenalo v trojlodí päť pozdĺžnych úsekov namiesto predpokladaných štyroch (ako aj Galuška a Poláček). V tomto prípade je rozdiel oproti zalavárskej bazilike, ktorá má päť polí, z toho prvé je emporové. Možno práve absencia empory v bratislavskej stavbe vedie k redukcii

dĺžkového rozsahu oproti Zalaváru.

Obr. 7. Varianty tvarovania záveru (autori : Botek, Erdélyi)

Forma záveru Za ťažiskový považujem problém východného ukončenia objektu: to v zásade môže nadobúdať s ohľadom výlučne na formálne tvarovanie ešte viaceré iné podoby:

A Všetky tri ukončenia majú v interiéri formu oblúka s nasledovnými exteriérovými variantmi

A1 Rovné ukončenie všetkých lodí

A1a záver tvorí priebežná stena

A1b stredná loď je predĺžená

1 o veľkosť polomeru

2 o polomer a jedno pole

A2 Stredná loď je aj v exteriéri oblá, bočné sú ukončené rovno,
stredná loď je predĺžená **A2a** o veľkosť polomeru

A2b o polomer a jedno pole

A3 Oblé ukončenie všetkých lodí

A3a vrcholy apsid lícujú (nepravdepodobné)

A3b stredná loď je predĺžená

1 o veľkosť polomeru

2 o polomer a jedno pole

B Všetky tri ukončenia sú v interiéri aj exteriéri rovné

B1 stredná loď má predĺžený záver

B2 exteriérové murivo je v jednej línii

C Stredná loď je v interiéri oblá, bočné sú v interiéri rovné

C1 Stredná loď je v exteriéri oblá

1 predĺžená o polomer

2 o polomer a jedno pole

C2 Stredná loď je v exteriéri rovná

1 predĺžená o polomer

2 o polomer a jedno pole

D Stredná loď je v interiéri rovná, bočné sú oblé, stredná je predĺžená

D1 Exteriérová stena je rovná v celej línii

D2 Stredná loď je predĺžená

1 bočné lode sú v exteriéri rovné

2 bočné lode sú v exteriéri oblé

E Apsidy môžu byť formované špecificky – napr. zvnútra oblé, zvonku polygonálne.²⁹ V tejto skupine potom opäť možno ďalej hľadať podrobnejšie členenia ako v predošlom.

Mnohé kombinácie sú vyslovene špecifické, individuálne, alebo úzko teritoriálne obmedzené. Niektoré sú nepravdepodobné, lebo na ne fakticky niet analógií, prípadne len ojedinelo. Ak však nemáme jednoznačne jasnú odpoveď na provenienciu bratislavskej stavby, nemôžeme úplne vylúčiť ani takéto ojedinelé tvarovania. Taktiež je potrebné si uvedomiť, že bratislavská bazilika nemusela byť výsledkom akcie zahraničných staviteľov. Mohlo ísť o stavbu z rúk domácich majstrov, ktorí mohli na jednej stavbe zužitkovať viaceré známe predlohy, prípadne vniesť do riešenia vlastný, špecifický prejav, ktorý však zo zachovaných fragmentov murív nemôžeme potvrdiť, a preto aj nepravdepodobné tvary ponechávame. Zaužívaný spôsob riešenia záveru vnútornými konchami bez vonkajšieho prejavu, sa síce odvoláva na dalmátske predlohy, ale aj v tejto oblasti nájdeme trojlodia s inou formou ukončenia³⁰ – apsidálnou, alebo kombináciou rovnej a oblých častí. Je otázka,

²⁹ Je to častý prvok byzantských kostolov a od nich sa uplatňuje i v ravennskej oblasti.

³⁰ Porovnaj: ŠTEFANOVIČOVÁ, Bratislavský hrad, s. 71.

či v prípade bratislavskej baziliky nemožno uvažovať o západných – karolínskych predlohách. Viacero dobových karolínskych stavieb je taktiež ukončených trojicou apsid a ich tvar sa prejavuje aj navonok – napr. Kostol svätého Petra v Mistraile (Švajčiarsko). Nájďme však aj príklady, kde interiérový trojapsidálny záver má v exteriéri rovnú stenu – Kostol svätej Agáty v Disentis (Švajčiarsko). Často to však bývajú široké jednolodia ukončené trojzáverom. Tu možno spomenúť, že takúto formu pre primárnu fázu zalavárskeho kostola (jednolodie) predpokladal práve prvý výskumník A. Radnóty.³¹

3. Prípory Z publikovaných pôdorysov sa zdá, že aplikácia príporového systému na bratislavskej bazilike nemusí byť relevantná. Zalavárska bazilika má steny členené príporami zvnútra i zvonka tak, že zodpovedajú osiam interiérových pilierov, s výnimkou severovýchodného nárožia, jeho pendantu na juhu a prvej osi severnej steny. Ich viazanosť na konštrukčno-kompozičný systém je evidentná. Bratislavská bazilika sa našla len v torze častí západného a južného múru, ale v tomto priebehu sú prípory zistené len na západnej stene v osi piliera a na juhozápadnom nároží, ale len ako výstupok západným smerom. Južná obvodová stena rozsahom zasahuje ešte osi dvoch vnútorných pilierov, ale je v celom rozsahu hladká. Keďže nie je zachovaný celý pôdorys, nevieme, či prípory nemohli existovať v ďalších murivách a či absencia na južnom murive nie je len vecou ich eventuálnej

³¹ Porovnaj: SZŐKE, Béla M. Die karolingische Civitas Mosaburg (Zalavár). In *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*. Band 1. Stuttgart : Konrad Theiss Verlag, 2000, s. 220.

neskoršej deštrukcie.³² Týmto úvahami chcem naznačiť, či sa v prípade bratislavskej baziliky nepoužíva zalavársky vzor a tým aj dalmátska proveniencia nekriticky. Zistený výstupok v západnej stene by mohol byť aj zvyškom konštrukcie vstupného portálu, respektíve jeho tektonického zvýraznenia. Výstupok na juhozápadnom nároží by mohol byť statickým zosilnením, prípadne nezvyčajným podopretím krovnej konštrukcie.

4. Liturgické otázky Z daných zvyškov pôdorysu nie je možné zodpovedať otázku, akému druhu liturgického obradu kostol slúžil. Na spoľahlivé vyriešenie tejto charakteristiky by sme potrebovali viac zachovaných indícií. Nielen prípadné zvyšky po konštrukcii ikonostasu, v tomto smere by bolo dôležité i situovanie oltárnej menzy, prípadne ohraničenie liturgického priestoru. Lebo samotný bazilikálny pôdorys, navyše neúplný, neumožňuje presnejšiu verifikáciu. Baziliky sa stavali v oboch oblastiach – západnej i východnej, i keď v jednotlivostiach prejavovali rozdielnosti. Z úzko technicko-typologického pohľadu možno poukázať na spôsob zastropenia, kde západná tradícia preferuje v trojlodí rovný strop, alebo otvorený priehľad do krovu, a východná časť s oblúbou používa systémy kopulí. Tento spôsob býva využívaný aj pri stavbách pozdĺžnej orientácie a preberajú ho aj tie národné architektúry, ktoré ovplyvnil byzantský sloh. Vychádzať možno len nepriamo z datovaniu vzniku stavby. Doterajší názor sa ustálil na období okolo polovice 9. storočia, teda ešte pred príchodom byzantskej cyrilo-metodskej misie. V tomto časovom horizonte nepredpokladáme inú, ako franskú, alebo akvilejskú cirkevnú orientáciu.

³² A. Fiala predpokladá, že na južnej stene zanikli, keď bola v 10. storočí atakovaná výstavbou vežového telesa. Porovnaj FIALA, Výtvarný prejav, s. 5.

Logicky teda aj v liturgickom posudzovaní uvažujeme o týchto oblastiach. Samozrejme, byzantskú činnosť nemôžeme úplne vylúčiť, i keď sa nezdá pravdepodobná.³³ Ak však uvážime, že bazilika sa realizovala na mimoriadne významnom a pre krajinu životne dôležitom umiestnení, ťažko pripustiť, že by taký silný sused – franské diecézy, nečinne strpeli na takomto mieste východnú konkurenciu. Tento názor podporuje zatiaľ i predpokladaná doba vzniku stavby do polovice 9. storočia.

Pomerne krátko po objave zvyškov baziliky na Bratislavskom hrade sa ustálil názor o jej dalmátsko-istrijskej proveniencii a formálnej podobnosti s bazilikou, nájdenou v Pribinovom sídle Blatnohrade (Mosapurcku) v lokalite Zalavár – Réceskút a táto atribúcia je dodnes všeobecne prijímaná ako najpravdepodobnejšia. V tejto súvislosti sa však vynára otázka presnejšieho začlenenia zalavárskej stavby do dobového kontextu. Pribinovo a neskôr Kocelovo domínium bolo cirkevnoprávne podriadené salzburskej diecéze a to oveľa silnejšie, ako tomu bolo na Veľkej Morave. Zo samotného spisu *Conversia* vieme, že sám salzburský arcibiskup Adalrák poslal Pribinovi staviteľov, realizujúcich v 50. rokoch 9. storočia Chrám svätého Hadriána, ktorý objavila v 80. rokoch A. Sósová a ktorého východiská sa hľadajú v saských, durínskych a bavorských analógiách.³⁴ Je otázkou, akých staviteľov mal Pribina k dispozícii pred touto akciou, najmä ak uvážime, že uvedený údel dostal od kráľa Ľudovíta Nemca a teda od začiatku bol jednoznačne závislý od

³³ Viacerí autori pri rozbere Rastislavovho posolstva byzantskému cisárovi Michalovi III. z textu usudzovali, že ho koncipoval človek znály gréčtiny, čo by mohlo nepriamo svedčiť aj o gréckom elemente na veľkomoravskom panovníckom dvore a tým aj o možnom byzantskom cirkevnom prejave.

³⁴ Porovnaj: SZŐKE, Die karolingische Civitas, s. 219.

Franskej ríše ako jej vazal. V priestore bývalej Panónie, ktorá pôvodne patrila do sféry Aquileje a pod jurisdikciu bavorských diecéz sa dostala až po delení na synode pri Dunaji v roku 796, mohol ešte dlho pôsobiť severotaliansky element, a tým aj kontakt s týmto prostredím, ktorý sa mohol odraziť aj na staveiteľskej činnosti. Nakoniec je vysoko pravdepodobné, že severotalianski majstri realizovali aj mnohé nástenné maľby vo franskom prostredí. Zaužívaná tvarová rekonštrukcia bratislavskej baziliky v jej odkaze na dalmátsko-istrijskú oblasť vykazuje síce vysokú pravdepodobnosť, nie je ale jedinou prípustnou možnosťou rekonštrukcie pôdorysno-hmotového riešenia. Vychádzajúc výlučne z nálezovej situácie (nekompletného pôdorysu), mohli by sme bez ťažkostí pripustiť aj inšpiráciu západnými vzormi s bezproblémovou účasťou talianskych freskantov.

Obr. 8. Hypotetická rekonštrukcia nástennej výzdoby (www.hradiska.sk)

Ostáva ešte jedna nezodpovedaná otázka, ktorá súvisí s realizáciou stavby takéhoto charakteru: Ak si preberieme doterajší stavebný veľkomoravský fond, bazilikálna stavba je v ňom zastúpená jedine kostolom č.

3 na mikulčických Valoch. Všetky ostatné kostoly na území Moravy a Slovenska sú jednolodia alebo rotundy, s výnimkou niekoľkých zložitejších dispozícií, ktoré sú však výsledkom postupného hmotového nárastu a nie jednotnej stavebnej koncepcie od počiatku (chrámový komplex „Sady“ v Uherskom Hradišti, lokalita „Na Špitálkach“). Realizácia trojlodia teda podľa mňa nebude len výsledkom konkrétnej staviteľskej praxe a proveniencie, ale skôr výsledkom dôležitosti daného miesta. Bratislava zohrávala svoju dôležitú úlohu ako miesto dunajského brodu už v dávnejšej minulosti a zrejme táto tradícia pretrvala aj do veľkomoravských čias, ktoré z nej, teda skôr zo sídliska na vyvýšenej – strategicky dominantnej polohe dnešného hradného vrchu, prirodzene utvorila významovú kontinuitu i pre ďalšie obdobia. Najnovšie archeologické výskumy južných svahov hradného kopca odokryli nielen bežný veľkomoravský horizont, ale aj rozmernú halovú stavbu, interpretovanú predbežne ako sídlo posádky strážiacej cestu k brodu.³⁵ Chcem tým poznamenať, že sídlisko na dnešnom hrade nebolo len bežným veľmožským dvorcom, ale podľa všetkého plnilo dôležitejšiu úlohu v dobovom správnom systéme. Možno ho dokonca chápať ako svetské i cirkevné centrum, ktoré patrilo k najdôležitejším veľkomoravským centráм. K centráм, ktoré svojím situovaním na hraniciach ríše a v blízkosti diaľkových pozemných i riečnych ciest boli styčným bodom rozličných kultúrnych a ekonomických prúdov danej doby. Sídlisko na Bratislavskom hrade nadviazalo v historickej kontinuite na keltské oppidum, a tento význam sa prejavil i v ďalšom vývoji, v ktorom sa postupne rozvinulo na dôležitý hrad a mestské sídlo a tento význam pretrváva

³⁵ Porovnaj: ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. Južné podhradie Bratislavského hradu. In *Pamiatky a múzeá*, 2008, roč. 57, č. 4, s. 46-47.

do súčasnosti. Podľa všetkého to bol hlavne fenomén situovania na dunajskom brode a na Dunaji ako významnom vodnom veľtoku vôbec, ktorý predurčil dôležitosť tejto polohy a zabezpečil jej pretrvanie až do súčasnosti.³⁶ Význam tohto sídla určite treba vnímať aj v duálnom vzťahu k Devínu, kde sa na hradnom návrší našiel taktiež veľkomoravský trikonchálny chrám, aj keď je podľa mňa predčasné odvážne uvažovať o reáliách akéhosi dvojmiestia. Devín asi plnil úlohu iného strategicky dôležitého miesta, čo vyplynulo z jeho danej geomorfologickej polohy najmä na skalnej vyvýšenine na sútoku dvoch riek a v úžine známej neskoršie ako „brána Uhorska“. Blízkosť takýchto dvoch lokalít len zlepšila lokálne komunikačné podmienky a väzby oboch sídel, ale nemusela znamenať bezprostredné previazanie. Treba si tiež uvedomiť, že poloha Devína bola bez problémov na dosah signálnemu vnímaniu, ale nemožno si tu predstavovať kontinuálnu zástavbu, ktorá by obe lokality prepájala. Rozhodne šlo o dve samostatné sídla, ktoré však boli vďaka geografickým danostiam v tesnej korelácii, spojené komunikačne a tým spĺňali dôležitú úlohu v rámci hraničných centier ríše. V zásade by však v kontexte týchto úvah bolo potrebné zohľadniť i koreláciu s rakúskym Hainburgom, ktorý na druhom brehu Dunaja plnil úlohu strážneho bodu prístupovej cesty a je v bezprostrednom vizuálnom kontakte s Devínom. Ak hradná vyvýšenina nad Hainburgom bola veľkomoravským hradiskom, hypoteticky by sme tu

³⁶ „... stav mesta na rieke, mesta na pobreží, ale aj historická stopa jeho vyvolenia, jeho osadenia v krajine boli a sú pre mesto významnou strategickou destináciou, zároveň rieka ako celok spája mestá na svojom toku od prameňa až po jeho deltu v mori.“ Porovnaj: BAŠOVÁ, Silvia. Urbánny kontext bratislavského nábrežia. In *Urbanismus a územní rozvoj*, 2013, roč. 16, č. 6, s. 29.

mohli očakávať tretiu sakrálnu stavbu. Konečnú odpoveď môže dať len podrobný archeologický výskum.

Ak teda hovoríme o tom, že realizácia stavby bazilikálneho typu nie je len výsledkom obyčajnej provenienčnej závislosti, ale zodpovedá určitému dôležitému miestu, ktoré aj takouto stavbou manifestuje svoju výnimočnosť, je namieste otázka, čo takémuto pohľadu zodpovedá. Odvážim sa na tomto mieste vysloviť predpoklad, že sídlisko na Bratislavskom hrade mohlo byť v danej dobe sídlom archipresbyterátu, alebo iného cirkevného centra. Možno, že v období obnovenia samostatnej moravskej provincie za Mojmíra II. v rokoch 899 – 900, to bolo jedno zo štyroch biskupských sídel. Myslíme si, že táto tradícia môže byť zafixovaná v inštitúcii Bratislavskej kapituly už od raných čias Uhorského kráľovstva podobne, ako Nitrianska kapitula zrejme vyjadruje dávnu tradíciu veľkomoravského Nitrianskeho biskupstva. Táto skutočnosť by sa mohla vnímať potvrdená aj tým, že neskorší prepoštý chrám z 11. storočia bol postavený na mieste veľkomoravskej stavby s využitím jej stavebných zvyškov. V tomto kontexte asi nebude náhoda, že rozhodujúca bitka medzi bavorským vojskom a staromaďarskými nájazdníkmi sa už v dobe tesne po správnom zániku Veľkej Moravy odohrala v roku 907 práve pod Bratislavským hradom.

Resume

The Greatmoravian Basilica on the Bratislava castle.

Andrej Botek

The essay deals with the sacral architecture of the Great Morava. It comes out from the archeological discovery of fragments of the Greatmoravian sacral architecture in Morava, Slovakia, Hungary and part of Austria. It deals with remains of the basilica in the Bratislava castle in detail. The author deduces that the similar sacral greatmoravian structure can be in Hainburg. It means that Bratislava, Devín and Hainburg can form the trinity of basilical type of structures in the area of confluence of the two rivers Dunaj and Morava.

Prvá svetová vojna a jej vplyv na vývoj slovenského chemického priemyslu

Branislav Krasnovský

Prvá svetová vojna priniesla so sebou spočiatku zastavenie hospodárskej krízy a následne aj ďalšie zásahy štátnej moci do hospodárskeho života v krajine. Na základe cisárskych nariadení prišlo k militarizácii železničnej dopravy, niektorých priemyselných závodov, k núteným dodávkam pre potreby štátu a armády, k rôznym obmedzeniam v zahraničnom obchode a k vzniku štátom riadeného hospodárstva. Vojna priniesla so sebou zmeny vo výrobnom programe priemyselných závodov, výrazne stúpila kapacita výroby a postupne sa objavili aj nové technologické postupy. Už v roku 1915 sa však ukázalo, že výroba nedokáže pokryť spotreby armády v poli, a preto podľa nemeckého vzoru aj v Rakúsko-Uhorsku prišli k plneniu Hindenburgovho plánu, ktorého cieľom bolo znásobiť priemyselnú výrobu.

Hindenburgov plán znamenal pre priemysel v rakúsko-uhorskej monarchii obrovské vypätie, ktoré nakoniec nevyústilo do požadovaného efektívneho záveru. Napriek novým objavom a vedeckému pokroku, ktorý sa v oblasti vývoja chemického priemyslu dosiahol (tento rozvoj súvisel v anorganickej oblasti najmä s rozvojom industrie vzdušného dusíka a s industriou dusičnanov, potrebných na výrobu výbušnín, pričom Nemecko a Rakúsko-Uhorsko ako prvé krajiny na svete začali z dôvodu ekonomickej a vojenskej blokády dohodovými mocnosťami s priemyselnou výrobou týchto anorganických chemických látok zo vzduchu), nedokázalo Nemecko a

Rakúsko-Uhorsko v tomto konflikte zvíťaziť.¹

Nemecku a Rakúsko-Uhorsku nepomohlo ani rozšírenie zbrojnej výroby, ani kvalitnejšia kontrola ekonomiky a spoločnosti, ktorá vyhovovala požiadavkám totálnej vojny. Nakoniec spojenie autoritatívneho režimu majúceho takmer neobmedzenú moc nad obyvateľstvom s priemyselným potenciálom nevyústilo do očakávaného záveru. Postupne prišlo v Nemecku i Rakúsko-Uhorsku k obrovskému nárastu vládnych pôžičiek a k rastu inflácie, čo sa negatívne prejavilo aj v ďalšom rozmachu priemyselnej výroby a celkovom stave priemyslu v monarchii.²

Nemecko a Rakúsko-Uhorsko museli okrem toho čeliť morálnemu rozkladu spoločnosti, v habsburskej monarchii ešte zvýraznenému multietnicitou a národným pohybom najmä slovanských národov. Od roku 1916 trpelo Rakúsko-Uhorsko a Nemecko nedostatkom surovín, čo sa prejavilo najprv vo forme šetrenia a neskôr negatívnym spôsobom aj v akosti vyrobeného tovaru a i. Navyše predstavy, že sa podarí zdvojnásobiť výrobu výbušnín, ako aj zbrojársku výrobu, boli v podstate nereálne. Ani Nemecko a ani Rakúsko-Uhorsko nemalo dostatok pracovníkov, ktorí by dokázali tento plán realizovať. Ďalším negatívom Hindenburgovho plánu bolo určité zanedbávanie poľnohospodárstva, len aby sa mohli splniť ciele v zbrojnom priemysle. V Nemecku aj v Rakúsko-Uhorsku napokon situácia vyústila takmer až do hladomoru. Rekvirácie potravín situáciu v oboch krajinách ešte

¹ MILBAUER, Jaroslav. Technologie anorganických lučebnin. In *Chemická technologie*, 1932, roč. 1, zošit 5, s. 89.

² FALTUS, Jozef a kol. *Hospodárstvo našich krajín za kapitalizmu*. Bratislava 1962, s. 110.

viac zdramatizovali.

Záchranou na určitý čas pre obe vyčerpané krajiny bolo uzavretie brest-litovského mieru v roku 1918, ktorý znamenal vystúpenie Ruska z vojnového konfliktu, čo umožnilo Nemecku a Rakúsko-Uhorsku aspoň sčasti skonsolidovať svoj ekonomický potenciál. Čiastočné zlepšenie hospodárskych podmienok v oboch krajinách bolo spojené aj s platením vojenských reparácií zo strany Ruska, ktoré sprevádzalo rabovanie ruských priemyselných a poľnohospodárskych zdrojov. Na druhej strane však vstup USA do vojny so svojimi takmer nevýčerpateľnými surovinovými zdrojmi preukázal, že víťazstvo dohodových veľmocí je len otázkou času. Ďalší vývoj v Rakúsko-Uhorsku sa niesol v znamení postupujúceho politického a hospodárskeho rozkladu monarchie, ktorý nakoniec vyústil do vzniku samostatných národných štátov. Dňa 28. októbra 1918 bola deklaratívne vyhlásená samostatná Československá republika a dňa 30. októbra 1918 sa Slovenská národná rada prijatím Deklarácie slovenského národa prihlásila k novému štátu.

Najvýznamnejším chemickým závodom zostal na území Slovenska aj po vypuknutí prvej svetovej vojny závod *Dynamit Nobel* v Bratislave. Vývoj anorganického chemického priemyslu na začiatku 20. storočia dospel do fázy, v ktorej existovalo dôkladné hospodárenie s energiou, bežne sa zúžitkovala elektrická energia, existovala takmer dokonalá analytická kontrola, spracovávali sa odpadky a jednotlivé chemické odvetvia boli navzájom prepojené a spolupracovali. Jeden z najvýznamnejších anorganických chemikov a technologov v Československu profesor J. Milbauer o charaktere anorganického priemyslu priamo napísal: „*Povrchnímu pozorovateli zdá se, že taková obrovská sídla průmyslu jako jsou v Porýní, Elsassu, Belgii a pod.,*

*skladajú sa z dilen, továren a továrničiek, kde jedni kamenec varí, druzí sodu taví a tretí trebas dehet destilujú, aniž se při tom starajú o ostatní. Zatím je to v jednotlivých částech souvislý obraz vzájemné korelace, charakteristikon velmi význačný moderní industrie. Není tu dávno žádných hranic, anorganický průmysl posílá své odpadky organické industrii a nikterak se nestará o rozdělení systematiky.*³

Výroba výbušnín dosiahla v závode *Dynamit Nobel* svoj vrchol v období prvej svetovej vojny, keď sa postupne končila investičná výstavba v rámci Hindenburgovho plánu. V tomto období v továrni pracovalo na tri zmeny približne 3 000 pracovníkov, bratislavská Dynamitka kúpila aj továreň na výrobu výbušnín v Trenčíne, kde sa mali vyrábať bezpečnostné trhaviny. Dôvodom kúpy tohoto závodu bola pravdepodobne snaha, aby fabrika v Trenčíne nenarušovala monopol bratislavskej Dynamitky vo výrobe výbušnín. V roku 1914 založila bratislavská dynamitka aj pobočný závod v meste Saubersdorf v dolnom Rakúsku. Tento závod vyrábala nitrocelulóзовý bezdymný prach pre vojenské potreby.⁴

V roku 1914 na základe Hindenburgovho plánu zaviedli do prevádzky výrobu kyseliny pikrovej a trinitrotoluénu, v roku 1917 sa zintenzívnila výroba nitroglycerínu, ktorá dosiahla kapacitu približne 20 t/24 hodín. Od roku 1915, keď sa stal riaditeľom závodu dr. E. Phillipp (1915 – 1939) vyrábala fabrika denne 40 000 kg balistitu, postavila sa nová továreň na oleum, nová továreň na výrobu kyseliny dusičnej podľa Fischerovho systému a potom aj tretia

³ MILBAUER, Jaroslav. Pokroky chemické technologie anorganických látek v posledním desetiletí. In *Chemické listy*, 1908, č. 2, s. 184.

⁴ Podnikový archív Istrochem Bratislava, fond *Dynamit Nobel* a. s., krab. 1, inv. č. 2. Protokol zápisnice správnej rady akc. spol. *Dynamit Nobel* – diel IV. Z rokov 1914 – 1932.

elektráreň na pokrytie veľkej spotreby energie v nitrocelulóžke a prachárni. V tomto roku sa postavila aj malá pokusná Lindeho stanica na výrobu tekutého vzduchu, ktorý mal slúžiť na výrobu oxylikvitu.⁵

Dňa 23. 9. 1915 vznikol na Slovensku aj ďalší závod na výrobu výbušnín. Týmto závozom sa stala trenčianska továreň *Hunnia*, ktorej počiatočný kapitál predstavoval sumu 2 000 000 korún. Závod vyrábala bezpečnostné výbušné látky (titanit a methanit), jeho riaditeľom sa stal dr. Fr. Chorin jun., v správnej rade mali svoje miesta viacerí finančníci a priemyselníci, ktorí vlastnili akcie aj v iných podnikoch. V správnej rade boli: barón R. Coudenhove-Kalergi, E. Phillip, L. Hevessy, dr. E. Pekar, L. Popper, L. Reimann, J. Szalavsky, E. Stein, gróf A. Thurn-Taxis, A. Vojnič a iní.⁶

O podniku *Hungaria* Žilina sme písali už v čísle *Verbum Historiae* 1/2013, takže spomenieme len základné fakty, ktoré determinovali osudy žilinskej fabriky v čase prvej svetovej vojny. Dňa 17. januára 1912 vypukol v žilinskej fabrike požiar, ktorý zničil severnú časť výroby superfosfátu, sklad vriec, materiálu a kancelársku budovu vrátane laboratória. Po požiari sa síce obnovila severná časť výroby superfosfátu a postavila sa aj nová kancelárska budova, kde sa umiestnilo nové laboratórium, no závod vykazoval utlmenie výroby. Pre dopravu superfosfátu od dezintegrátora na hromady sa postavila lanová dráha a v roku 1914 sa vybudovali dve nové Hövermannove rozkladné komory s kapacitou cca 60 t superfosfátu za deň s mechanickým vyprázdňovaním, pásový transportér a konvertor na dopravu superfosfátu do

⁵ Tamže.

⁶ KOHÁROVÁ, Mária. Výroba výbušnín na Slovensku v letech 1918 – 1938. In *Historické štúdie*, 2000, roč. 41, s. 216.

dozrievacieho oddelenia, ako aj fluórová kondenzácia. V roku 1913 sa vedenie firmy *Hungaria* rozhodlo postaviť vežový systém pre výrobu 60 % Be kyseliny sírovej.⁷

Na praženie kýzu sa postavila sedemetážová moderná Wedgeova pec s výkonom cca 18 t pyritu za deň s Howardovou odprašovacou komorou a dvojlinkový vežový systém Opl s kapacitou približne 20 t monohydrátu za deň. Zariadenie sa dalo do prevádzky dňa 18. marca 1914. Prvá svetová vojna a jej dôsledky sa však prejavili v ďalšom hospodárskom vývoji závodu. Pretože náleziská fosfátov boli pod kontrolou dohodových mocností a blokáda nakoniec celkom zastavila prísun fosfátu, zásoby sa vyčerpali a superfosfát sa v závode prestal vyrábať. Dňa 3. februára 1915 sa odstavil aj Oplov vežový systém, väčšia časť zamestnancov narukovala a údržba výrobného zariadenia sa začala zanedbávať, investičná činnosť postupne ustávala až nakoniec úplne skončila.⁸

Malý podnik na výrobu kyseliny sírovej a výrobu superfosfátov vznikol na sklonku 19. storočia aj v Kostol'anoch nad Hornádom. Podnik svojou veľkosťou a zaostalým strojovým parkom nemohol konkurovať významnejším podnikom. V roku 1910 tu bol zakúpený parný stroj s výkonom 80 HP pre pohon väčšieho miešadla v kotle, pre výt'ah hotového superfosfátu, drvič hotového superfosfátu a pre pohon novoinštalovaného guľového mlyna. Weiser expedoval väčšiu časť výrobkov do Rumunska a až tesne pred prvou svetovou vojnou sa mu podarilo expedovať vyrobenú kyselinu sírovú do

⁷ GREGOR, M. - MUSIL, K.: Náčrt vývoja chemického priemyslu na Slovensku. In *Príspevky k histórii Chemického priemyslu SSR*. Bratislava, 1977, s. 32.

⁸ Tamže, s. 36.

Žiliny, Hrušova a do Bratislavy.⁹

V roku 1889 založili bratia D. a M. Ringhovci *Akciovú továreň na glej a umelé hnojivá* v Liptovskom svätom Mikuláši, ktorá si kládla za cieľ spracovať surové kosti na spódium, ktoré potreboval pre svoju činnosť cukrovarnícky priemysel. Okrem toho sa spódium mohlo používať ako surovina na výrobu superfosfátových umelých hnojív, keď sa mleté pálené kosti a odpadové kostné uhlie (spódium) mlelo na kamenných mlynoch.¹⁰

Rozvoj závodu bol priamo spojený s výstavbou košicko-bohumínskej železnice, pretože blízkosť železničnej trate umožňovala jej majiteľom distribuovať spódium v celej monarchii. V roku 1888 však nastala v podniku kríza, pretože cukrovary si začali budovať vlastné spodárne, čo nakoniec vyvrcholilo v zániku firmy, ktorá bola daná na dražbu a v roku 1889 ju získal ružomberský obchodník J. Klein (ten participoval aj na založení ružomberskej celulózky).¹¹

Podnik sa neustále ekonomicky trápil a nedokázal sa presadiť na uhorskom trhu. Nakoniec sa stal súčasťou *Prvej peštianskej továrne na spódium a kostné múčky*. Druhou významnou továrňou, ktorá získala najsilnejšie pozície na uhorskom trhu v tomto priemyselnom odvetví, sa stala firma *Patria* v Budapešti. Obe firmy tak v podstate odvládli celý uhorský trh, súčasťou ich kartelu sa stali aj fabriky v Szegede a v Seredi.¹²

⁹ Tamže.

¹⁰ *Nagy Magyar Compas*, 1913, s. 773-748; ČSK, 1921, zv. 1, s. 205-350; *Slovenský priemysel – prehľad priemyselnej výroby Slovenska*, 1927, s. 204-208.

¹¹ SINGER, J. 100 rokov mikulášskeho glejárskeho závodu. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1979, č. 2, s. 109.

¹² Podnikový archív Istrochem Bratislava, fond Dynamit Nobel a. s., č. 215 – Dôležitejší priemysel v Maďarsku.

Prvá peštianska továreň na spódium a kostné múčky fabriku zmodernizovala, pričom zväčšila kapacitu rozpúšťadlovej extrakcie o 100 %, postavila moderné drviče kostí, kapacitu kostnej glejárne zvýšila z 500 na 1 200 kg za deň a celkovo vybudovala výrobu kožného gleja s kapacitou 700 kg/deň. Uvedená prestavba priniesla so sebou aj rozšírenie silocentrály, pri ktorej došlo k výmene kotlov, bol nainštalovaný parný stroj s výkonom 110 koní a podnik bol aj čiastočne elektrifikovaný. Boli postavené aj nové budovy pre drviareň a extraháreň kostnej múčky a nová linka kožného gleja – miadzgáreň.¹³

Technológia a základné vybavenie závodu zodpovedali bežnému európskemu štandardu, aparatúru dodávali špecializované nemecké firmy, projekt a základné usporiadanie boli vypracované v centrále v Pešti. Čoskoro sa však ukázalo, že závod v Liptovskom svätom Mikuláši pracuje oproti podobným podnikom v rakúskej časti monarchie nehospodárne a neakostne a kapacita jeho výroby sa postupne znižovala. Nakoniec v rokoch 1903 – 1918 predstavoval hladinu 30 % z celkových výrobných možností.¹⁴

V oblasti lučobného priemyslu sa stal najvýznamnejším závodom závod *Chemická fabrika Smolenice*, ktorý vznikol postupne zlúčením závodov v Dobrej Vode, Lošonci a v Horných Orešanoch. V roku 1880 vznikol v Dobrej Vode na Slovensku závod, ktorý sa zaoberal suchou destiláciou dreva. Zakladateľmi závodu boli predstavitelia šľachtickej rodiny Pálfiövcov, výrobná v Dobrej Vode okrem bežných produktov suchej destilácie dreva (drevné uhlie, metanol, formaldehyd, acetón a i) vyrábala aj aktívne uhlie pre špeciálne účely.

¹³ SINGER, 100 rokov mikulášskeho glejárskeho závodu, s. 112.

¹⁴ Tamže, s. 113.

Aktívne uhlie sa vyrábalo zuhoľnatením organických látok rastlinného alebo živočíšneho pôvodu a malo pomerne malú adsorpčnú schopnosť, pretože decht vznikajúci pri destilácii upchával aktívny povrch uhlia. Prvé aktívne uhlie s veľmi jemnými pórmí sa podarilo pripraviť až v roku 1901 chemikovi R. von Ostrejкови, ktorý aktivoval drevené uhlie vodnou parou (DRP – č. 136 792).¹⁵

Fabrika bola na svoju dobu značne modernizovaná a pre rozvoj výroby malo veľký význam vybudovanie železničnej trate Trnava – Kúty a v rokoch 1898 – 1903 sa predĺžila železničná trať až k Dobrej Vode, kde sa vykonávala suchá destilácia dreva. Rozmach výroby v závode súvisel s vývojom v čase prvej svetovej vojny. Množstvo acetónu, požadované vojenskou správou, mnohonásobne prevyšovalo mierovú produkciu závodu, acetón bol potrebný na výrobu bezdymného prachu, ktorý sa používal pri výrobe výbušnín. Navyše okrem acetónu prevládal na trhoch v monarchii aj nedostatok kyseliny octovej a octanu vápenatého, ktorý sa vyrábala len pre potreby armády. Závod vyrábala aj naďalej drevný lieh, ktorý sa z monarchie vyvážal do Nemecka, kde ho bol nedostatok. Drevné uhlie takisto vo veľkom odoberala armáda, v monarchii stúpili všetky ceny produktov tohto priemyselného odvetvia v priemere o 25 %.¹⁶

Problematickým sa stal rok 1918, keď celé priemyselné odvetvie destilácie dreva pocítilo problémy súvisiace s rozpadom rakúsko-uhorského ekonomického priestoru, navyše v USA a v Nemecku sa začala výroba syntetickej kyseliny octovej z karbidu vápenatého cez aldehyd, pričom sa objavilo aj nebezpečenstvo, že výroba metylalkoholu sa skončí z dôvodu

¹⁵ HOLUB, Luděk a kol. *Vývoj chemického průmyslu v Československu 1918 – 1990*. Praha, 2000, s. 200.

¹⁶ Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1916, s. 30.

lacnejšej výroby metylalkoholu zo sedmohradských zemných plynov.¹⁷

Priemyslu suchej destilácie dreva však zasadila v roku 1918 ťažkú ranu výroba kyseliny octovej z acetylénu, z ktorého vzniká za prítomnosti síranu ortuťnatého pri teplote 300°C v roztoku 96 % kyselina octová a 90 % aldehyd. Tento aldehyd bolo možné ďalej oxidovať. Acetylén sa mohol priamo previesť na kyselinu octovú, ak sa zavádza striedavo s kyslíkom do koncentrovanej kyseliny octovej, v ktorej bol rozpustený V₂O₅ a 3 % síran ortuťnatý. Pri tomto výrobnom procese sa až 83 % acetylénu premenilo na kyselinu octovú. Túto metódu prepracovali a zaviedli vo viacerých európskych továrňach.¹⁸

Ďalším významným závodom lučobného priemyslu bol závod v Košeci pri Ilave, ktorý založil v roku 1863 barón Schenk. Továreň na suchú destiláciu dreva však bola v roku 1905 prebudovaná na výrobu zinkovej bieloby. Dôvodom zmeny výrobného programu bolo vyčerpanie zásob dreva v regióne, novým majiteľom továrne sa stal nemecký šľachtic G. Thun, ktorý vlastnil aj továreň na výrobu zinkovej bieloby v Petřvalde. Zinková bieloba patrí k základným anorganickým minerálnym pigmentom (zinková bieloba, olovená bieloba, litopon, blancfix – stála bieloba, titanová bieloba, oxidy železa, oxidy olova, chrómové pigmenty, ultramarín, berlínska modrá atď.), vyrábala sa zo zinku a jeho zlúčenín, ktoré sa získali pri hutníckej výrobe. Výroba v závode kulminovala do roku 1916, koniec vojny závod zastihol v katastrofálnej ekonomickej situácii.¹⁹

¹⁷ Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1918, s. 15.

¹⁸ Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1926, s. 137.

¹⁹ KUKA, J. Chemický priemysel na Slovensku a jeho organizačné usporiadanie a riadenie. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1987, č. 7, s. 5.

Významným závodom patriacim do tohto priemyselného odvetvia bola továreň nemeckej firmy *Karol Menzel* v Bratislave, postavená v roku 1875. Táto firma vyrábala lepenku, asfalt, náterové látky, surový decht, ochranné prostriedky proti škodcom, pričom vlastnila aj závod s rovnakým zameraním v Košiciach. Rozvoj závodu súvisel so systematickým štúdiom dechtu, pričom až v druhej polovici 19. storočia sa decht stal vyhľadávanou surovinou, pretože sa objavovali nové možnosti jeho použitia. K najdôležitejším vlastnostiam patrila možnosť z dechtových zlúčenín syntetizovať rôzne farbivá. Išlo najmä o anilínové farbivá z benzénu, alizarín z antracénu a ďalšie farbivá na báze naftalénsulfónových kyselín. Prvá svetová vojna priniesla so sebou spočiatku rast výroby, neskôr katastrofálny ekonomický úpadok.²⁰

Ďalšia z fabrík, ktorá sa zaoberala výrobou náterových a pomocných látok, bola založená v roku 1906 v Bratislave nemeckou komanditnou spoločnosťou *Reichold – Flügger – Böcking*, továreň na laky, ú. s. Bratislava. Registrácia firmy sa uskutočnila pod číslom 16110/1906 dňa 20. septembra 1906 na základe výmeru mestského notárskeho úradu v Bratislave. Pre výrobu náterových a pomocných látok je charakteristické, že v minulom storočí väčšina firiem, ktoré vyrábali laky, vykonávala aj ďalšie výroby a činnosti a výroba farieb a lakov bola poväčšine v rukách nemeckých a židovských podnikateľov. Rozmach tohto výrobného odvetvia vážne narušila prvá svetová vojna, ďalší rozvoj súvisel priamo so vznikom Československej republiky.²¹

Spracovaním dechtu sa zaoberala firma spoločnosti *Julius Rüttgers* v Žiline, ktorá vznikla už v 70. rokoch 19. storočia. Firma vyrábala strešné

²⁰ Tamže, s. 5.

²¹ KUKA, J. Z dejín bratislavskej chémie. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1984, č. 5, s. 80.

lepenky, impregnovala železničné podvaly a stĺpy. Impregnovaný olej firma získavala z ostravského dechtu frakcionovanou destiláciou. K základným firemným výrobkom patrila výroba čiernouhoľnej smoly, drevocementu, destilovaných dechtov, cestných dechtov, strešných náterov. Firma *Rüttgers* vyrábala aj laky na železo, izolačné hmoty pre káble, rôzne druhy technických olejov (impregnačné oleje, čistiacie oleje, pracie oleje, karbolineum), vyrábala naftalén v lisovanej, sublimovanej forme, fenoly, krezoly, 50 % antracén, preparované dechty a i.²²

Firma *Rüttgers* zakladala svoje továrne aj v iných krajinách Európy. V roku 1908 vznikla továreň v španielskej Porte Rosega neďaleko Monfalconu, kde si firma zabezpečila dodávky dechtu z okolitých dechtární, pričom firma vyrábala aj lepenku na strechy. Rüttgersova továreň mala svoje centrum v Nemecku, niekoľko fabriek založila aj v Čechách, najmä na Ostravsku. Na Slovensku položila firma Júliusa Rüttgera základ dechtochémie, pretože vykonávala takmer všetky technologické operácie nutné na racionálne spracovanie dechtochemických surovín. Prvá svetová vojna sa podpísala na vývoji tohto závodu takisto značne negatívnym spôsobom podobne, ako tomu bolo v predchádzajúcich prípadoch.²³

S rozvojom gumárenského priemyslu na Slovensku je priamo spojený závod *Matador Bratislava*. Výstavba prvého gumárenského závodu na Slovensku sa začala v roku 1904 v Bratislave-Petržalke. V septembri roku 1905 bol závod zapísaný vo firemnom registri pod názvom *Gummi und Balata Werke A. G.* (Matador, Ruggyánta és Ballata Művek r. t.). V septembri roku

²² GREGOR - MUSIL, Náčrt vývoja, s. 12.

²³ Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1908, č. 2, s. 243.

1905 bola továreň zapísaná do firemného registra v Bratislave a bola začlenená do kartelu gumárenských fabriek na území Rakúsko-Uhorska.²⁴

V marci roku 1906 sa v továrni začala výroba, pričom spočiatku bolo vo fabrike zamestnaných 80 robotníkov. Prvými výrobkami boli gumové hadice, remene, tesniace dosky, technická guma a rôzne iné drobné gumové výrobky. Vzhľadom na zvyšujúci sa dopyt po gumárenských výrobkoch sa rozširoval aj ich výrobný sortiment. V Matadore sa začali vyrábať azbestovogumové dosky a krúžky, povlaky na valce písacích strojov, gumové roztoky na natieranie textilu a gumové výlisky. Zvýšenie výroby prinieslo so sebou aj rast počtu zamestnancov. V roku 1910 pracovalo vo fabrike už 130 robotníkov a v roku 1914 až 300 robotníkov. V roku 1912 sa vo firemnom registri objavil prvýkrát aj slovenský názov – *Gumové a balatové dielne, ú. s. Matador*. V roku 1912 vypukol aj v bratislavskom *Matadore* veľký požiar v sušiarňi kaučuku, ktorý zničil časť objektov a spôsobil veľké škody. Napriek tomu sa však v podstate podarilo udržať existujúci stav výroby.²⁵

Vynikajúci rozvoj závodu zbrzdil začiatok prvej svetovej vojny. Závod spočiatku ťažil z toho, že vyrábal pre armádu, no čoskoro sa so zhoršujúcimi hospodárskymi a dopravnými podmienkami, ktoré vznikli v súvislosti s vojnovou situáciou, musel prispôbiť novým potrebám. Do toho času používané suroviny a materiál začali chýbať a museli byť nahrádzané dostupnými surovinami, čo sa negatívne prejavilo aj v kvalite výrobkov. Situácia nakoniec vyústila až do takého stavu, že produkcia mnohých výrobkov

²⁴ DROBNÝ, M. Matador, národný podnik – vznik a vývoj. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1987, č. 7, s. 213.

²⁵ KUKA, Z dejín bratislavskej chémie, s. 88.

musela byť zrušená a v podstate klesla na 80 % výroby z roku 1918.²⁶

Ďalším zo závodov, ktorý začal vyrábať umelé hmoty, bol závod *Gumon Bratislava*. Začiatkom 20. storočia bol hospodársky život Európy determinovaný nástupom nových priemyselných odvetví, ktoré zohrali významnú úlohu aj v ďalšom hospodárskom vývoji Rakúsko-Uhorska. S rozvojom elektrotechnického priemyslu, rádiotechniky a spojov sa objavila potreba výroby nových materiálov (najmä z gumy a umelej hmoty), ktoré dovtedajšie výrobné postupmi nemohli zabezpečiť.

Preto sa v roku 1895 predstavenstvo firmy Továreň na káble, úč. spol., so sídlom v Bratislave rozhodlo rozšíriť svoje aktivity aj v oblasti výroby, technologicky nadväzujúcej na vlastnú výrobu káblov, izolačných trubiek i vodičov. Pritom pôvodný program rátal s eventualitou, že závod *Gumon* bude slúžiť kábelovému priemyslu, ale už od svojich počiatkov bol závod zameraný aj na bežné spoločenské potreby a postupne sa jeho záujem upriamil na elektrotechnický priemysel, pre potreby ktorého začal vyrábať azbestocementové dosky, rukoväte vypínačov, nástrešníky, počítačové dosky – všetko materiály impregnované a lisované za studena.²⁷

Spoločnosť, ktorú viedol viedenský obchodník E. Bondy, postavila novú výrobnú a oficiálne bol nový podnik s názvom *Gumon Abteilung der Kabelfabrik, Aktiengesellschaft, Poszony* zaregistrovaný v roku 1911. Závod získal svoj názov na základe pomenovania lisovacieho prášku *Gumon*, dovážaného z Nemecka. *Gumon* zakúpil patenty, ochranné známky a prisne

²⁶ DROBNÝ, M. Matador, národný podnik. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1984, č. 5, s. 215.

²⁷ CHRÁŠČEL, K. Založenie š. p. Gumon a história vývoja jeho výroby. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SR*, 1991, č. 9, s. 3.

utajované postupy od bavorskej firmy *Isolatoren Werke GmbH. München*, s ktorou spolupracoval až do konca druhej svetovej vojny.²⁸

Bratislavský závod *Gumon* ako jeden z prvých závodov vo svete začal vyrábať materiály z bakelitu, objaveného a patentovaného belgickým chemikom L. Baekelendom (1907 – 1911). Závod okrem toho vyrábal od roku 1911 azbestocementové dosky, rukoväte vypínačov, nástrešníky lisované za studena. V roku 1915 bola postavená dielňa, kde sa v otvorených kotloch varili rôzne živočné hmoty z prírodných látok (olej, asphalt, prírodné živice, ktoré sa pre zlepšenie mechanických pevností miešali s minerálnymi plnidlami – kaolín, azbest, živec a iné horniny). Takéto hmoty sa potom vlievali do foriem, kde po ochladení nadobudli tvar konečných výrobkov – hrebene, gombíky, galantérne polotovary, rôzne súčiastky pre kábelovú techniku a elektroizolačné dosky. Veľký vplyv na rozvoj závodu mal bavorský obchodník Kindorfer, ktorý dal nainštalovať lisovacie formy vykurované svietiplynom a zaviedol výrobu Bakelitu G 120.²⁹

Počas prvej svetovej vojny pracovali v závode vojnoví zajatci, najmä Rusi a Taliani, pre ktorých bola postavená vlastná drevená ubikácia, po vojne slúžiaca ako sklad potravín (mäso, zelenina, ovocie). V roku 1916 sa na podnet bavorského obchodníka Kindorfera, ktorý poskytol časť finančných prostriedkov, začala modernizácia niektorých zariadení závodu, čo sa pozitívne odrazilo aj na kapacite a kvalite výrobkov. Výrobky z bakelitu sa distribuovali najmä na Balkán, kde k jeho najvýznamnejším odberateľom patrili Bulharsko, Turecko a Albánsko. Závod patril do roku 1918 k špičkovým európskym

²⁸ Tamže.

²⁹ Tamže.

závodom, ťažkosti spojené s priebehom prvej svetovej vojny nemali pre závod katastrofálne následky a dokázal sa s nimi rýchlo vysporiadať.³⁰

Významné postavenie v hospodárskom živote jednotlivých štátov získal na sklonku 19. storočia petrochemický priemysel, ktorého produkty sa využívali nielen v energetickom zabezpečení jednotlivých štátov, ale ich výrobky sa stali dôležitou súčasťou aj iných priemyselných výrobných odvetví. Všeobecne sa kladú počiatky priemyslového spracovania ropy do 50. rokov 19. storočia.³¹

Hlavným produktom ropy bol až do konca 19. storočia osvetľovací petrolej. Popri tom sa vyrábali z ropy rôzne kolomaže, vazelíny, parafíny a mazacie oleje. Benzín, ktorý pri týchto výrobách vznikal bol považovaný za ťažko likvidovateľný odpad. V Rusku ho dokonca loďami odvážali a vypúšťali do mora. Podobne sa nakladalo aj s mazutom – zvyškom po destilácii ropy, ktorý sa spaľoval v jamách. Situácia sa zmenila začiatkom 20. storočia, rozvoj automobilového priemyslu priniesol so sebou využitie benzínu a nafty v spaľovacích motoroch. S rozvojom spotreby súviseli aj obrovské zvraty vo výrobe a kvalite pohonných látok i mazív, pričom sa do výroby zaviedli nové fyzikálne a chemické procesy. Ropa sa postupne stala dôležitou svetovou strategickou surovinou, ktorá priniesla so sebou zvýšenie životnej úrovne v krajinách s rozvinutým petrochemickým priemyslom.³²

Na konci 19. storočia predstavovala ropa dôležitú surovinu, ktorá našla

³⁰ Podnikový časopis *Iskra* z roku 1956, v ňom založený sprievodca exkurzií po závode Gumon.

³¹ VESELÝ, Václav. Vývoj priemyslu spracovania ropy. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1979, č. 2, s. 153.

³² Tamže, s. 154.

široké využitie nielen v chemickom priemysle, ale aj v energetickej oblasti. Ropa sa spracovávala destiláciou na rôzne ťažké benzíny, ktoré bolo možné krakovaním upravovať. Z ropy sa vyrábal petrolej, ktorý slúžil na svietenie, z ropy sa vyrábali rôzne mazacie minerálne oleje, vazelína, parafín, petrolejová smola aj asfalt. K tomuto odvetviu sa zaeľuje aj spracovanie zemného vosku – ozokeritu, z ktorého sa vyrábal najmä cerezín.³³

Počiatky priemyselného spracovania ropy v Rakúsko-Uhorsku siahajú do druhej polovice 19. storočia, pričom jeho vývoj sa podobal svetovému vývoju. Najväčšie rafinérie ropy v monarchii (Bratislava, Pardubice, Kolín, Ostrava) vyrábali spočiatku len petrolej a už spomenuté kolomaže, vazelíny, parafíny a mazacie oleje. Pardubická rafinéria začala dokonca počas prvej svetovej vojny ako prvá na svete s procesom oxidácie parafínu (získaného z ropy) na masťné kyseliny, ktoré sa používali pri výrobe mydla. Pochopiteľne technická úroveň doby neumožňovala pri tomto výrobnom procese získať kvalitné masťné kyseliny a mydlá, táto výroba sa udržala len v čase prvej svetovej vojny, keď sa rakúsko-uhorská monarchia stretávala s množstvom hospodárskych problémov a nedostatkom surovín, zapríčinených blokádou Európy dohodovými mocnosťami. Po skončení prvej svetovej vojny sa táto výroba neudržala a zanikla.³⁴

Na Slovensku vznikli prvé strediská spracovania ropy v oblasti Mikovej pri Medzilaborciach, kde ropu využívali aj na liečbu prašivého dobytku. Toto nálezisko ropy súviselo s náleziskami vo východnej časti Haliče. Postupne vzniklo v okolí Medzilaboriec približne 14 malých podnikov na

³³ Tamže.

³⁴ Tamže.

výrobu petroleja, z ktorých nezanikli len závody v Trstenej a Michal'anoch, ktoré spracovávali aj mierne ropou znečistený benzín a petrolej. Regionálny význam mala aj malá rafinéria v Strážskom, ktorá od roku 1894 spracovávala ropu na petrolej a neskôr vyrábala v obmedzenom množstve aj benzín, mazadlá a hlavne kolomaž i asfaltovú lepenku. Prvými majiteľmi boli poľský podnikateľ A. Ehrenberger a J. Rüttgers, ktorý založil množstvo podnikov v rakúsko-uhorskej monarchii v oblasti Moravskej Ostravy. V rafinérii v Strážskom pracovalo 30 zamestnancov, pričom v roku 1911 rafinéria vyhorela.³⁵

Spracovanie ropy a rozvoj petrochemického priemyslu je na Slovensku sú priamo spojené s *Rafinériou minerálnych olejov, úč. spoločnosť Apollo Bratislava*. Na založení bratislavského podniku priamo participovala *Hazai Bank* v Budapešti. Dňa 25. januára 1895 požiadala *Hazai Bank* v Budapešti mestskú radu kráľovského mesta Bratislavy o predaj pozemkov a súhlas na výstavbu rafinérie v „... *Mlynskej záhrade na okraji mesta, s prioritou dobrej polohy na Dunaji a s možnosťou vyhovujúceho železničného spojenia*.“ Dňa 12. februára 1895 mestská rada odsúhlasila predaj pozemkov a dňa 19. marca 1895 vydali mestské úrady všeobecné povolenie na stavbu rafinérie. Dňa 9. apríla 1895 sa oficiálne na zhromaždení akcionárov založil nový podnik *Apollo*, pričom účastinný kapitál bol maďarského pôvodu, väčšia časť patrila už spomenutej uhorskej *Hazai Bank* Budapešť. Predsedom správnej rady podniku sa stal župan mesta Bratislavy – B. Szálovský. Uhorská *Hazai Bank* Budapešť si udržala kontrolu nad väčšou časťou rafinérie až do

³⁵ VESELÝ, Václav. Vývoj ropného a petrochemického priemyslu na Slovensku. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SR*, 1998, č. 11, zv. 1, s. 68-69.

roku 1902, keď jej pozície získala odkúpením väčšej časti účastín rakúska *Haličsko-karpatská petrolejárska spoločnosť Maryampol*.³⁶

Kapacita výroby v bratislavskej Apolke sa postupne zvyšovala a v roku 1903 sa kapacita ropy zvýšila na 30 000 t ropy ročne, pričom index kvantitatívne najvyššieho spracovania ropy sa počas existencie rakúsko-uhorskej monarchie dosiahol v rozpätí rokov 1906 – 1910. Od roku 1910 sa začala spracovávať aj rumunská ropa a v roku 1911 pribudlo aj spracovanie gbelskej ropy. Význam gbelskej ropy stúpol najmä v čase prvej svetovej vojny, keď štát s cieľom pokryť rastúcu spotrebu pohonných látok uskutočnil dokonca v Gbeloch do roku 1918 približne 70 vrtov prostredníctvom 14 vrtných súprav.³⁷

V roku 1914 získala bratislavská Apolka usadlosť v Bavorsku v Deggendorfe pri Dunaji. Vojnové roky 1914 – 1918 priniesli so sebou zníženie spracovania ropy z dôvodov jej nedostatku (prestala sa spracovávať ruská a rumunská ropa). Index spracovania sa oproti roku 1896/97 znížil v roku 1918 na 48,5 %.³⁸

Na konci 19. storočia predstavovala ropa dôležitú surovinu, ktorá našla široké využitie nielen v chemickom priemysle, ale aj v energetickej oblasti. Ropa sa spracovávala destiláciou na rôzne ťažké benzíny, ktoré bolo možné krakovaním upravovať. Z ropy sa vyrábal petrolej, ktorý slúžil na svietenie, z ropy sa vyrábali rôzne mazacie minerálne oleje, vazelína, parafín, petrolejová

³⁶ IŽO, A. 90. výročie vzniku priemyslu spracovania ropy v Bratislave a na Slovensku. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1984, č. 5, s. 72.

³⁷ IŽO, A. História rafinérie Apollo od založenia do roku 1945. In *Príspevky k histórii chemického priemyslu SSR*, 1977, č. 1, s. 21.

³⁸ Tamže, s. 20-21.

smola aj asfalt. K tomuto odvetviu sa zaoberá aj spracovanie zemného vosku – ozokeritu, z ktorého sa vyrábala najmä cerezín.³⁹

Začiatok 20. storočia sa v monarchii niesol aj v znamení upevňovania postavenia *Ústeckého spolku pre chemickú a hutnú výrobu*, ktorý rozšíril kapacitu svojej výroby a založil alebo pohltil množstvo závodov. Nedokázal sa však ešte dostatočne presadiť v priestore, ktorý ovládal rakúsko-nemecký petrochemický priemysel, naznačil však, že v ďalšom období bude potrebné s ním vážne počítať. Najväčším konkurentom bratislavskej *Apolky* v rámci tohto priemyselného zoskupenia bola rafinéria petroleja a továrň na výrobu benzínu, parafínu a cerezínu v Ústí nad Labem a rafinéria petroleja v Pardubiciach (v tejto rafinérii nastal dňa 23. decembra 1908 obrovský výbuch, pri ktorom zahynulo a bolo zranených niekoľko desiatok robotníkov, časť výrobného potenciálu bola zničená, čo sa odrazilo aj na ekonomickom postavení firmy). Výbuch priniesol so sebou diskusiu o zlepšení bezpečnosti výroby a práce.⁴⁰

Silné pozície v Rakúsko-Uhorsku si udržala aj akciová spoločnosť *Austria Petroleumindustrie* so sídlom vo Viedni, ktorej majiteľom bol princ Alex von Thurn-Taxis. Táto akciová spoločnosť s počiatočným kapitálom 3 000 000 korún využila svoje dobré vzťahy s viedenským cisárskym dvorom a jej cieľom sa stalo ovládnuť postupne všetky významnejšie náleziská a ťažiská ropy v monarchii a získať hegemonné postavenie v obchode s ropou, petrolejom a ropnými produktmi. Na juhu Uhorska získala významné postavenie *Rafinéria minerálnych olejov a petroleja* v Záhrebe, na ktorej

³⁹ Kol. autorov. *Technický slovník*. Praha, 1927, s. 595.

⁴⁰ Zpráva o požiaru v Rafinérii petroleja v Ústí nad Labem. Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1909, s. 235.

vzniku priamo participoval aj anglický kapitál, využívajúci aktíva Anglo-rakúskej banky.⁴¹

Do oblasti petrochemického priemyslu v rakúsko-uhorskej monarchii prenikol aj francúzsky kapitál, spoločnosť *Société des gisements pétroliers de Hongrie*, ktorý upevnil svoje pozície v oblasti Sedmohradska, Marmarošu a Belehradskej župy. V roku 1907 Krakovská banka rytiera Raczyńskiego založila petrolejovú rafinériu s počiatočnou kapacitou výroby 10 000 ton ropy ročne v oblasti Drohobycze a Borislavova, na začiatku 20. storočia vznikla aj rafinéria petroleja v Kežmarku, ktorej počiatočný kapitál predstavoval sumu 500 000 korún.⁴²

Počas prvej svetovej vojny sa výrobné kapacity petrochemického priemyslu znížili. Dôvodom bola skutočnosť, že v roku 1915 (január – apríl) bolo územie Haliče obsadené ruskými vojskami a v rakúskych hospodárskych, vojenských a priemyselných kruhoch vládli obavy, že ruská armáda zničí ropné a petrolejové vrtné veže a infraštruktúru. Rusi však k takémuto kroku nepristúpili, pretože v týchto výrobných zariadeniach bolo aj silné zastúpenie anglického a francúzskeho kapitálu. Dňa 2. mája 1915 sa začala rakúska a nemecká ofenzíva a dňa 12. mája 1915 prenikli rakúske jednotky až do oblasti Drohobycze, vrtné veže sa im však nepodarilo uchrániť pred ruským deštrukčným útokom. Dvestočlennej jednotke ruských vojakov sa podarilo zapáliť a zničiť najvýnosnejšie pramene v Tustanowiciach a množstvo cisterien naplnených ropou, uskladnených v oblasti dedín Kolpiece a Modrycz. Požiarom bolo zničených asi 3 000 000 q ropy v celkovej cene 40 mil. korún a

⁴¹ Hospodárske rozhledy. In *Chemické listy*, 1908, s. 243.

⁴² IŽO, História rafinérie Apollo, s. 21.

205 prvotriednych ropných prameňov. Následkom tohto požiaru sa ťažba ropy za deň znížila z 25 000 q na 10 000 q.⁴³

Napriek tomu však po odchode Rusov ostalo ešte asi 2 500 prameňov nepoškodených a zásoby ropy, ktoré sa nepodarilo Rusom zničiť, predstavovali približne 6 000 000 q ropy. Tieto zásoby stačili na plnú výkonnosť rakúsko-uhorských rafinérií na obdobie približne pol roka. Z dôvodu nesmierného významu ropných nálezísk pre hospodársky život Rakúsko-Uhorska prevzalo samotné ministerstvo vojny organizáciu a znovuzriadenie petrolejových a ropných vrtov v Haliči. Svoju činnosť začalo vykonávať na ministerstve vojny špeciálne oddelenie pre petrolej (5/M), v ktorom pracovali poprední odborníci rakúsko-uhorského a nemeckého petrochemického priemyslu.⁴⁴

Priamo v Drohobyczi vzniklo zvláštne veliteľstvo Naita Revier Kommando, ktoré malo za úlohu riadiť vývoz suroviny a produktov, ako aj zabezpečiť distribúciu suroviny. Táto úloha bola náročná, pretože železničné trate boli značne poškodené a navyše ich využívala armáda na presun bojových jednotiek. Určitú dobu trvalo aj vytvorenie cisternového parku, potrebného na prevoz ropy, preto došlo k zabaveniu všetkých cisternových vagónov na území Rakúsko-Uhorska, ktoré boli pridelené k výhradnému použitiu štátu.⁴⁵

Prvé cisternové vagóny borislavskej ropy boli distribuované dňa 20. júla 1915, pričom Uhorsko si vymohlo, že borislavská ropa sa delila na polovicu. Dôvody, ktoré Maďari uvádzali, že potrebujú v období žatevných prác množstvo benzínu a oleja pre motory, a fakt, že spotreba aj spracované množstvo ropy v rakúskej časti monarchie bolo takmer dvakrát väčšie ako v

⁴³ FUCHS, S. Petrolejový priemysl. In *Chemické listy*, 1916, s. 54.

⁴⁴ Tamže.

⁴⁵ Tamže, s. 55.

uhorskej, neboli v letných mesiacoch zohľadnené. V neskoršom období sa začali do úvahy brať iné kritériá (stav zásob rafinérií a ich výkonnosť), takže na konci roku 1915 odoberalo Rakúsko 2/3 ropy a Uhorsko 1/3. Okrem toho väčšie množstvo ropy odoberalo aj Nemecko, kde si najdôležitejšiu pozíciu udržala *Deutsche Erdöl Gessellschaft*, ktorá vyrábala naftu pre nemecké námorníctvo.⁴⁶

Štát zasahoval priamo aj do úpravy cien ropy. Výnosom zo dňa 10. augusta 1915 bola zabavená všetka produkcia ropy v monarchii, otázka kúpnej ceny, za ktorú mal štát surovinu prevziať, vyvolala bezvýsledné vyjednávanie s ťažiarňami. V roku 1915 bola produkcia ropy približne rovnaká ako pred vojnou (asi 25 000 q denne), na ďalšom zvýšení ťažby sa horúčkovo pracovalo.⁴⁷

Problém predstavoval aj nedostatok pracovných síl, preto ministerstvo vojny oslobodilo od vojenskej povinnosti množstvo úradníkov, robotníkov a technických pracovníkov v rafinériách. Problematickým sa ukázalo byť aj zásobovanie rafinérií uhlím a kyselinou sírovou. Tento stav sa zlepšil až na konci roku 1915. Finančne však vojna priniesla pre všetky rafinérie v Rakúsko-Uhorsku veľký zisk a mnohé závody dokonca dokázali splatiť aj straty z predchádzajúcich rokov. K najvýznamnejším rafinériám v Rakúsko-Uhorsku v čase prvej svetovej vojny patrili spoločnosti, uvedené v tabuľke.

⁴⁶ Tamže.

⁴⁷ Tamže.

Tabuľka: Najvýznamnejšie rakúsko-uhorské rafinérie a spoločnosti, podnikajúce v oblasti petrochemického priemyslu na začiatku I.svetovej vojny (Tabuľka zostavená na základe informácií: K. Fuchs: Petrolejoiný priemysl. In *Chemické listy*, 1916, č. 2, s. 58-60.)

Meno spoločnosti	Stav spoločnosti (1913 - 1915)
1. Akciová spoločnosť pre priemysel minerálnych olejov Dr. D. Fanto v Pardubiciach	vykazovala čistý zisk za roky 1913/14 1 520 318 K, za roky 1914 – 1915 1 867 000 K. (8 % dividendy pri odpise 1 882 000 K). Akciový kapitál bol navýšený zo 16 000 000 K na 24 000 000 K a firma zakúpila závody Gerson, Böhm a Rosenthal, Ludwig Peyerl vo Viedni, čím si pardubická rafinéria zaistila ďalší vplyv na obchod s minerálnymi olejmi v Rakúsku. Firma vlastnila aj vlastné výborné ropné pramene, z ktorých si hradila z veľkej časti spotrebu ropy.
2. Česká akciová spoločnosť pre rafinovanie petroleja v Kolíne	znižila akciový kapitál z 1 250 000 K na 375 000 K, v roku 1915 ešte neboli dané k dispozícii údaje o finančnej situácii podniku, podľa slov K. Fuchsa „vykáže však jistě také pěkný zisk.“
3. Rafinéria v Schodnici	vykázala čistý za roky 1914 – 1915 vo výške 1 023 368 K, okrem odpisov v sume 1 123 197K a vojnovnej rezervy 707 566 K.
4. Budapeštianska rafinéria Berg a spol.	znižila akciový kapitál (2 500 000 K) na polovicu a zakúpila ju Uhorská rafinéria minerálnych olejov v Rijeke, ktorá za rok 1914 zisk – 1915 získala 3 019 905 K (10 % dividendy).
5. Uhorská rafinéria minerálnych olejov v Rijeke	za rok 1914 – 1915 získala 3 019 905 K (10 % dividendy).
6. Bratislavská rafinéria Apollo	vyplácala v roku 1915 dividendy vo výške 7 % (1 262 900 K)
7. Haličsko-karpatská spoločnosť (Maryampol)	stratila 4 773 180 K, dôvodom bola okupácia Haliče ruskými vojskami a už spomenuté straty zapríčinené vojnovými udalosťami.
8. Vacuum Oil Company v Budapešti	po úhrade svojich strát zarobila v roku 1915 522 623 K.

Dňa 30. októbra 1918 vznikla v Martine Slovenská národná rada, ktorá sa na základe Deklarácie slovenského národa prihlásila k novému československému štátu, existujúcemu od dňa 28. októbra 1918. Vznik nového štátu znamenal pre hospodársky vývoj Slovenska nesmierny zlom. Slovensko bolo administratívnym zásahom začlenené do nového štátneho útvaru, čo sa negatívne odrazilo na jeho priemyselnej kapacite. Slovenský priemysel utrpel výrazné straty rozpadom uhorského trhu, ktorý sa formoval prirodzeným spôsobom minimálne pol storočia a na ktorý smerovala väčšia časť slovenskej priemyselnej produkcie. Negatívne pôsobil na slovenský priemysel aj vznik colných prekážok a konkurencia zahraničných trhov, pričom bola otrasená aj sieť dodávateľov surovín a polotovarov. V dejinách Slovenska sa začala nová etapa.

Resume:

The first world war and it's influence on the development of the Slovakian chemical industry.

Branislav Krasnovský

The First World War (1914 – 1918) brought in the first phase (app until 1916) the boom of the production and introducing modern production methods. Chemical industry represented key industry, following the German model (Hindenburg's plan) production capacity increased. However the Habsburg monarchy was not capable to withstand economically the huge load of the industry. Many problems had begun from 1917. This situation finally led to the economical crisis and it's breakdown in 1918. Germany had very similar life story.

K pomenovaniu Univerzity Komenského *

Július Bartl

Vznik a pomenovanie Univerzity Komenského bol už dávnejšie predmetom výskumu historikov. Najvýraznejšie sa prejavil pri 50. výročí tejto vysokej školy v roku 1969, keď vzniklo množstvo jubilejných, populárno-vedeckých článkov, príspevkov i vedeckých štúdií a niekoľko monografií.¹ Odtedy boli publikované mnohé príspevky k dejinám univerzity a jej fakúlt. Z hľadiska našej témy však nie sú zaujímavé. Aktuálnou a zaujímavou sa stala táto téma pri veľkých politických zvratoch (1938/39), po roku 1945 a roku 1968/69. Súčasne s tým vyvstali problémy pri tvorbe nových insígnií, medailí a univerzitných znakov. Treba povedať, že politický vývoj a aktuálna situácia sa odrážali i na univerzitnej pôde, i keď sa predstavitelia univerzity (aspoň do roku 1938) snažili vystupovať apoliticky. Ako výhodu a svoju prednosť označovali univerzitu za inštitúciu stojacu nad politikou a mimo nej.

Okolnosti vzniku Univerzity Komenského (ďalej len UK) sú

* Táto štúdia vznikla v rámci riešenia grantu č. 1/0734/13: Študenti na zahraničných univerzitách a vysokých školách od stredoveku do roku 1945.

¹ Najrozsiahlejšou monografiou je dielo: VARSÍK, Branislav - BARTL, Július. *50 rokov Univerzity Komenského*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1969, 632 s., príloha 48 s. Stručnejšiu verziu obsahuje dielo: VARSÍK, Branislav - BARTL, Július - DOLAN, Ondrej. *50 Jahre Komenský – Universität in Bratislava 1919 – 1969*. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969, 120 s. Táto publikácia bola vydaná v štyroch cudzojazyčných mutáciách (nemecky, anglicky, španielsky a rusky). Nebola vydaná v slovenskej verzii, hoci bola pripravená do tlače. Svojím spôsobom to bolo šťastím pre autorov, lebo neskorší normalizátori mali výhrady k niektorým textom i formuláciám vysloveným v oboch publikáciách.

všeobecne známe. Iba letmo spomenieme, že požiadavky budovania národného školstva od elementárnych a stredných škôl až po zriadenie jednej univerzity sa objavujú už v *Žiadostiach slovenského národa* roku 1848 a potom v *Memorande národa slovenského* v roku 1861, no zostávali iba zbožným želaním. V podmienkach tvrdej maďarizácie neboli realizovateľné. Rok 1918 a vznik predmníchovskej ČSR umožnil realizáciu týchto predstáv. Už pri prerokúvaní zákona o vytvorení druhej českej univerzity v Brne vyslovili slovenskí poslanci návrh, aby univerzita vznikla aj v Bratislave. Tento návrh podporovali viacerí českí poslanci, ktorí sa považovali za priateľov Slovákov a znalcov slovenskej problematiky. Boli to napr. O. Srdínko, B. Němec, A. Jirásek, J. S. Machar, A. Kolísek. Zo slovenských poslancov okrem Milana Hodžu návrh podpísali V. Čobrda, K. Kmet'ko, J. Branecký, J. Sivák, M. Žuffa, V. Pauliny (Tóth), J. Vanovič, A. Hlinka, M. Markovič a ďalší. Návrh z 12. mája 1919 (tlač č. 954) po diskusii v školskom výbore Národného zhromaždenia bol prerokovaný v parlamentnej rozprave 10. júna 1919. Referent školského výboru dr. O. Srdínko rozviedol dôvody na založenie univerzity v Bratislave. Národné zhromaždenie 27. júna 1919 prijalo zákon o zriadení československej štátnej univerzity v Bratislave so štyrmi fakultami – právnickou, lekárskou, prírodovedeckou a filozofickou. Na podnet profesora F. Drtinu bola táto univerzita ešte v tom istom roku pomenovaná *Univerzitou Komenského*.²

Už z týchto strohých faktov vidieť, že slovenskí politici prejavili na

² Text zákona č. 375/1919 Sb. z. a n. a vládne nariadenie o pomenovaní univerzity č. 595/1919 Sb. z. a n., ako aj priebeh parlamentnej rozpravy publikuje *Ročenka University Komenského za první pětiletí 1919 – 1924*. Bratislava : Universita Komenského, 1925, s. 3-8.

parlamentnej pôde iniciatívu (napr. Milan Hodža), ale pri praktickej realizácii neboli aktívni a bez pomoci českých univerzitných osobností neboli schopní založiť univerzitu, ani ju obsadiť domácimi vzdelancami. Táto iniciatíva vyšla z prostredia Karlovej univerzity v Prahe. Tu už vo februári 1919, teda po príchode Šrobárovej vlády do Bratislavy, sa začalo hovoriť o možnosti založiť v Bratislave univerzitu a nahradiť tak maďarskú *Alžbetínsku univerzitu*, ktorá voči novému štátu prejavovala otvorene nepriateľské stanovisko. Pritom táto vysoká škola zostala len torzom. Bola založená roku 1912, ale vojnové pomery neumožnili jej rozvoj. Ako prvá začala pôsobiť právnická fakulta začiatkom akademického roka 1914/15, filozofická v letnom semestri akademického roka 1917/18 a lekárska fakulta začiatkom akademického roka 1918/19. Aj tu sa vyučovalo iba vo vyšších, klinických ročníkoch. O tom, že táto univerzita bola budovaná ako čisto maďarská, netreba pochybovať. Na filozofickej fakulte neexistovala katedra slovenskej reči a literatúry, ba ani katedra slavistiky, hoci tu od začiatku vznikli katedry nemeckého a francúzskeho jazyka.³

V máji 1919 prišiel do Bratislavy MUDr. Krisitán Hynek so svojimi kolegami z Lekárskej fakulty Karlovej univerzity Gustávom Müllerom, Jiřím Brdlíkom, Romanom Kadlickým, Antonínom Trýbom, Antonínom Spilkom a Zdeňkom Myslivečkom do Bratislavy, aby rokovali s predstaviteľmi Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska dr. I. Háľkom i ministrom dr. V. Šrobárom o možnosti zriadiť univerzitu. Atmosféru, v akej sa toto stretnutie odohrávalo, i následnú prehliadku pracovísk lekárskej fakulty *Alžbetínskej univerzity* farbisto popísal vo svojom spomienkovom článku profesor Hynek v

³ Na tento fakt poukazuje VARSÍK - BARTL, 50 rokov Univerzity Komenského, s. 20-21.

roku 1925 v prvej ročenke UK.⁴ Aj keby sme pripustili istú subjektivitu tohto pohľadu, nemožno uprieť reálnosť faktov, ktoré popísal a ktoré bolo treba prekonávať už pri zápase o vznik univerzity. Samotný príchod do Bratislavy zapôsobil na delegáciu deprimujúco. Cudzí duch a „vôňa Ázie“ v meste, kde nebolo počuť takmer slovenského slova vylepšil až Cirkus Kludský, ktorý stál vtedy na Esterházyho námestí (dnes Námestie slobody). Najviac prekvapenia pre prichádzajúcich českých učiteľov pripravil minister V. Šrobár, ktorý spočiatku odmietal zrušenie *Alžbetínskej univerzity*. Odvolával sa na to, že Maďari budú robiť iredentu, ak sa im univerzita zruší. K. Hynek v odpovedi poukázal na to, že Maďari, „ak majú kúsok cti a národnej hrdosti“ budú túto iredentu praktizovať, pravda za naše, t. j. československé peniaze. Tento argument zapôsobil a odvtedy sa V. Šrobár stal najhorlivejším podporovateľom budúcej univerzity. Následne potom prebehlo preberanie kliník a pracovísk *Alžbetínskej univerzity*.

Tieto exkurzy do minulosti ukazujú, že zakladatelia UK pochádzali z českého univerzitného prostredia, a preto prvé profesúry obsadzovali Česi. Podľa zákona o univerzite sa prednášky mali konať česky alebo slovensky. Toto sa stalo neskôr jablkom sváru. Poslanci Hlinkovej ľudovej strany (HSĽS) podali viacero interpelácií v 30. rokoch o vyučovacom jazyku na UK, v ktorých žiadali, aby sa vyučovalo v slovenčine. Tieto požiadavky nakoniec vyústili do demonštrácií slovenského autonomistického študentstva v roku 1937 známych pod heslom „na Slovensku po slovensky“.⁵ Jazyk prednášok bol

⁴ HYNEK, Kristián. Prvé počátky naší university. In *Ročenka University Komenského za první pětiletí 1919 – 1924*, s. 12-14.

⁵ BARTL, Július. Demonštrácie slovenského autonomistického študentstva v jeseni 1937 pod heslom „Na Slovensku po slovensky“. In *Zborník*

dôležitým, ale predsa len vonkajším znakom. Oveľa významnejším faktorom bol duch prednášok a atmosféra, ktorú vyvolávali okolo seba niektorí univerzitní profesori. Profesor Hynek i viacerí profesori lekárskej fakulty natoľko nepociťovali tento slovensko-český antagonizmus už i preto, že ich profesia nedávala podnety na takéto angažovanie. Vo svojich verejných prejavoch na univerzite i mimo nej pôsobil tolerantne. Medzi svojimi žiakmi mal i neskoršieho rektora Slovenskej univerzity Emanuela Filu, ktorý po ukončení štúdia a krátkom pôsobení na lekárskej fakulte UK odišiel za Hynkom do Prahy ako asistent.⁶ Oveľa aktívnejší boli profesori právnickej a filozofickej fakulty, najmä právnik Zdeněk Peška, literárny historik Albert Pražák, historik Václav Chaloupecký a ďalší, ktorí svojimi prednáškami a publikačnou činnosťou šíрили teórie o jednotnom československom národe, vedome zaznávali existenciu slovenského národa, jeho históriu a jazyk, a tým sa snažili vedeckými metódami zdôvodniť ideológiu čechoslovakizmu reprezentovaného E. Benešom, I. Dérerom, M. Ivankom, V. Šrobárom a ďalšími.

Profesor K. Hynek už na začiatku svojej kariéry vo funkcii rektora postrehol averziu ľudáckych kruhov voči univerzite a jej profesorom, keď vo vlaku z Prahy do Bratislavy stretol senátora M. Dulu a nemenovaného poslanca ľudovej strany. Kým Dula zaslzil pri pohľade na prvé tlačivá indexov, ktoré Hynek niesol z Prahy do Bratislavy, spomínaný poslanec sa netajil averziou

príspevkov k slovenským dejinám. K životnému jubileu univ. Prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc. Ed. Vincent Sedlák. Bratislava : Slovenský historický ústav Matice slovenskej, 1998, s. 326-327, celá štúdia s. 325-342.

⁶ PAVLÍKOVÁ, Ľudmila. *Emanuel Filo. Prvý slovenský profesor internej medicíny*. Žilina : Knižné centrum 2001, s. 24 n.

voči univerzite, že bude vlastne česká a načo je Slovákom česká univerzita.⁷

Z doterajšej literatúry je všeobecne známe, že v priebehu dvadsiatich rokov existencie Československej republiky nedošlo k rozsiahlemu poslovenčovaniu univerzity čo do počtu habilitovaných docentov a inaugurovaných profesorov a napr. v poslednom akademickom roku (1938) bolo na celej univerzite 14 profesorov Slovákov, 55 Čechov a 3 profesori inej národnosti (boli to ruskí emigranti, ktorí ostali na Slovensku). Najviac profesorov slovenského pôvodu bolo na lekárskej fakulte (v pomere 8 k 25 Čechom),⁸ čo bolo spôsobené nielen apolitickosťou tohto odboru, ale zaiste aj tolerantnosťou profesorského zboru. Ináč to bolo na právnickej a najmä filozofickej fakulte, kde pôsobili najväčší stúpenci tzv. ideového čechoslovakizmu a to nielen českého pôvodu, ale aj z radov Slovákov. Takisto na začiatku zimného semestra 1938/39 z celkového počtu 11 akademických funkcionárov nebol ani jeden Slovákom.⁹

Otázku si môžeme postaviť aj inak. Aký záujem prejavili vysokoškolsky vzdelaní jednotlivci slovenského pôvodu k pôsobeniu na univerzite. Je známe, že od začiatku pôsobil na právnickej fakulte iba prof. JUDr. Augustín Ráth. Na filozofickej fakulte bola situácia komplikovanejšia. Z prvých ôsmich profesorov, ktorí boli navrhnutí do profesorského zboru, boli Slovámi Jozef Škultéty, správca Matice slovenskej v Martine a Milan Hodža. „Baľko“ Škultéty pre vysoký vek i svoje povinnosti v Martine neprijal funkciu

⁷ HYNEK, Prvé počátky, s. 16.

⁸ DOLAN, Ondrej - BARTL, Július. Bratislavská univerzita v rokoch 1938 – 1945. In *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica*, 1966, roč. 17, s. 6.

⁹ Tamže, s. 9.

dekana, hoci ho do tejto funkcie navrhovali. Zaiste aj preto, že v prvom roku fungovania fakulty sa predpokladalo množstvo administratívnej agendy, ktorú by mu bolo ťažko zvládnuť pri dochádzaní do Bratislavy. Predsa však v prvých rokoch existencie filozofickej fakulty prednášal až do roku 1923, keď odišiel do penzie. V prípade M. Hodžu ako aktívneho politika sa ani nepredpokladalo, že sa bude plne venovať pôsobeniu na fakulte. Jeho miesto v profesorskom zbore bolo ustavične prázdne a na živote fakulty sa nijako nepodieľal. Navrhnutý bol aj prof. Ján Kvačala pre odbor cirkevných dejín, ale ten profesúru neprijal a na filozofickú fakultu nenastúpil.¹⁰

O tom, aký pomer k slovenčine a slovenskému jazyku mali aj takí význační národovci ako bol Jozef Ľudovít Holuby, svedčí aj jeho ďakovný list dekanovi filozofickej fakulty dr. Josefovi Hanušovi z 28. marca 1922, keď ďakoval za udelenie čestného doktorátu Karlovej univerzity a vyjadril sa k vzťahu češtiny a slovenčiny. Doslova napísal: *„Přál bych si, aby vědecká díla i u nás byla psána jen česky, a slovenština at' se užívá v populárních spisech a v žurnalistice.*“¹¹

Hoci viacerí Slováci boli v dobe predmníchovskej republiky habilitovaní, ich profesionálny postup nepokračoval tak, ako by bolo za normálnych okolností prirodzené. Napr. na filozofickej fakulte sa roku 1927/28 habilitoval Daniel Rapant, roku 1933 bol menovaný mimoriadnym profesorom, ale riadnym profesorom sa stal až v dobe Slovenského štátu. Roku 1931 Pavel Bujnák bol menovaný riadnym profesorom reči a literatúry

¹⁰ Ročenka UK, s. 64; tiež PAULÍNÝIOVÁ, Emília. I. Vznik a vývoj Filozofickej fakulty v rokoch 1921 – 1945. In VARSÍK - BARTL, 50 rokov Univerzity Komenského, s. 285-286.

¹¹ Ročenka UK, s. 142.

maďarskej, ale po dvoch rokoch zomrel. Roku 1936 sa stal mimoriadnym profesorom Ján Stanislav. Branislav Varsik a Alexander Húščava boli za predmníchovskej republiky habilitovanými docentmi. Všetci traja sa stali riadnymi profesormi až za Slovenského štátu. Anton Štefánek sa stal bezplatným profesorom sociológie roku 1937, ale po vzniku Slovenskej republiky postúpil a stal sa riadnym profesorom napriek tomu, že bol známym kritikom režimu. Juraj Čečetka sa habilitoval roku 1937, ale profesúru získal takisto po vzniku Slovenskej republiky.¹²

E. Paulínyiová zhrňujúco vo svojej štúdii o filozofickej fakulte píše, že v roku 1938 bolo zo 14 riadnych profesorov okrem M. Hodžu, ktorého členstvo bolo iba formálne, iba 1 Slovák, zo 7 mimoriadnych profesorov boli iba 2 Slováci a z 15 súkromných docentov boli iba 5 Slováci, ale len jeden bol poverený suplovaním prednášok. Medzi 14 lektormi boli 3 Slováci. Celkovo z 53 učiteľských síl bolo 24,5 % Slovákov. Fakulta nemala možnosť prijímať ďalších pracovníkov a odbory, na ktoré sa Slováci habilitovali, boli obsadené. Poukazuje zhodne na to, že viacerí docenti a mimoriadni profesori boli až po vzniku slovenského štátu menovaní profesormi.¹³

Ešte horšia bola situácia na právnickej fakulte, kde bol do akademického roku 1935/36 riadnym profesorom iba Agustín Ráth. V nasledujúcom šk. roku bol menovaný profesorom Vladimír Fajnor. Z asistentov sa prvý habilitoval Imrich Karvaš, ktorý sa stal v akademickom roku 1934/35 mimoriadnym profesorom.¹⁴ Ďalší asistenti Ľudovít Knappek,

¹² PAULÍNIOVÁ, Vznik a vývoj, s. 297-300.

¹³ Tamže, s. 314.

¹⁴ VIETOR, Martin. Právnická fakulta Univerzity Komenského. In VARSÍK - BARTL, 50 rokov Univerzity Komenského, s. 196.

Štefan Luby, Karol Rebro a Jozef Fundárek sa síce habilitovali ešte v dobe predmníchovskej republiky, ale profesormi sa stali až po vzniku Slovenského štátu.¹⁵

Zmeny na univerzite nastali koncom roku 1938. Boli dôsledkom medzinárodno-politických udalostí i vnútorného vývoja ČSR. Po prijatí Mníchovskej dohody a vyhlásení autonómie v Žiline 6. októbra 1938 bola prepustená zo služieb Slovenskej krajiny väčšina českých profesorov, docentov, asistentov a administratívnych zamestnancov. Keďže bol uvoľnený aj rektor prof. MUDr. Jan Lukeš, prebral úrad rektora 31. januára 1939 dekan lekárskej fakulty prof. MUDr. Alojz Chura. Ten ešte predtým, na podnet predsedu autonómnej vlády dr. Jozefa Tisu, urobil opatrenie, aby sa v úradnom styku používal názov *Slovenská univerzita*. Tiso chcel, aby univerzita riešila túto otázku vopred na svojej úrovni, aby potom mohla byť upravená neskorším zákonom. Tento neutrálny názov sa zvolil preto, aby sa vyhlo neskorším prípadným sporom, po ktorom významnom slovenskom politikovi sa má univerzita pomenovať (napr. L. Štúrovi). Zasadnutie akademického senátu univerzity, ktoré sa uskutočnilo 26. januára 1939 mohlo iba vziať na vedomie tento fakt. Jediný profesor Anton Štefánek, známy ako odporca režimu, mal výhrady k premenovaniu univerzity s poukázaním na to, že názov *Slovenská univerzita* už existuje v Slovinsku.¹⁶ Krátko za tým nasledovalo vládne nariadenie č. 41/1939 Zb. z 23. februára 1939, ktorým sa názov univerzity

¹⁵ Tamže, s. 229-231; Pozri tiež heslá o týchto osobnostiach v práci: DOLAN, Ondrej. *Univerzita Komenského, prehľad profesorov 1919 – 1966, prehľad pracovníkov 1919 – 1948*. Bratislava : Univerzita Komenského, 1968.

¹⁶ Zápisnica Akademického senátu 1938/39 II., s. 4-6. Archív UK, fond Rektorát UK.

zmenil na *Slovenská univerzita v Bratislave*.¹⁷

Profesor A. Chura, ktorý bol prorektorom, kategoricky odmietol prijať funkciu rektora, a preto do konca akademického roka 1938/39 bol iba poverený vedením rektorského úradu. Medzitým celková politická atmosféra, najmä demonštrácie a ovácie bratislavských ľudáckych študentov ešte na jeseň 1938 viedli k tomu, že za rektora bol v akademickom roku 1939/40 zvolený profesor V. Tuka. Ten po omilostení a nútenom pobyte v Plzni prišiel na jeseň 1938 do Bratislavy. Ľudácki akademici mu pripravili slávnostné uvítanie a pod heslom „Nech žije rektor Tuka“ ho oslavovali v bratislavských uliciach.¹⁸ Pred takmer 50 rokmi sme vyslovili predpoklad, že V. Tuka možno spočiatku ani nepomýšľal na univerzitnú kariéru a že umiernené krídlo v HSLS vedené J. Tisom ho chcelo odstaviť funkciou rektora na vedľajšiu koľaj.¹⁹ Faktom však je, že Tuka si rýchlo osvojil túto myšlienku. Zaiste chcel naplniť svoje neuskutočnené ambície z minulosti, keď sa mu nepodarilo dostať sa na UK vzhľadom na jeho minulosť na Alžbetínskej univerzite a jeho jasnú, i keď niekedy skrývanú promadarskú orientáciu.

Na zasadnutí akademického senátu dňa 27. novembra 1939 boli už prítomní noví funkcionári univerzity na čele s rektorom V. Tukom. Ten bez predchádzajúcich rokovaní s akademickými funkcionármi doniesol na zasadnutie návrhy nových talárov. Súčasne im oznámil, že insígnie boli zaslané do Kremnice na prerobenie podľa návrhu, ktorý sa tiež vopred neprerokoval v akademickom senáte. Na tomto zasadnutí sa tiež diskutovalo o osnove nového univerzitného zákona, ktorý podstatne zasahoval do organizácie

¹⁷ Nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 41/1939 Úrad. n. z 14. 2. 1939.

¹⁸ *Slovák*, roč. 20, č. 279 zo 7. decembra 1938.

¹⁹ DOLAN - BARTL, Bratislavská univerzita, s. 10.

univerzity, začleňoval do jej rámca aj katolícku teologickú fakultu a odbúral voliteľnosť akademických funkcionárov. Napriek odporu časti profesorských zborov, najmä z filozofickej fakulty, sa osnova nového zákona po určitých zmenách prijala a vyhlásila ako zákon o Slovenskej univerzite zo dňa 3. júla 1940.²⁰

Nás v tejto súvislosti zaujíma, ako sa zmenili univerzitné insígnie a ako bola táto zmena argumentačne podopretá. Odklon od tradícií UK, ktorý deklarovala aj dôvodová správa k osnove univerzitného zákona, bol motivovaný negatívnym vzťahom k osobe Komenského a k pôsobeniu tejto školy, ktorej „pomenovanie a pôsobenie sa priečilo tradičnej slovenskej línii“. Pri rokovaní o obsahu insígnií a medailí rektor V. Tuka navrhoval, aby bol zobrazený korvínsky havran (ako symbol kráľa Mateja Korvína, zakladateľa Istropolitany). Proti tomu prof. Emanuel Filo navrhol, aby sa pri tvorbe univerzitných symbolov uplatnila cyrilometodská tradícia. Svoj návrh podoprel výsledkami výskumu profesorov filozofickej fakulty, historika Branislava Varsika a lingvistu Jána Stanislava.²¹ Takto sa na medaily akademických funkcionárov dostalo poprsie solúnskych bratov Cyrila a Metoda s apoštolským dvojkrížom na averze. Kruhový mal v hornej časti text „UNIVERSITAS SLOVACA ISTROPOLITANA“, v dolnej časti nápis cyrilikou „Na počiatku bolo slovo a slovo bolo u Boha“. Na reverze bol v hornej časti medaily štátny znak Slovenskej republiky, väčšiu časť pečatného poľa vyplňal pohľad na Bratislavu z petržalskej strany Dunaja podľa rytiny

²⁰ Pribeh zasadania i rôzne názory k osnove zákona pozri Zápisnica Akademického senátu 1939/40, I., s. 11-14, 16; tiež DOLAN - BARTL, Bratislavská univerzita, s. 12-13, text zákona Sl. z., č. 168/1940.

²¹ PAVLÍKOVÁ, Emanuel Filo, s. 49-50.

z roku 1563. V dolnej časti medaily bol znak mesta Bratislavy v oválnom barokovom štíte s anjelom ako nosičom štítu. Kruhový mal text „SLOVENSKÁ REPUBLIKA“. Vľavo od erbu mesta Bratislavy v dolnej časti medaily bol letopočet „1467“, vpravo letopočet „1939“.²² Táto snaha nadviazať na tradície stredovekej *Academie Istropolitana*, ktorú presadzoval rektor V. Tuka, mala zvýrazniť starobylosť univerzitných tradícií v Bratislave a potlačiť spomienku na „českú“ Univerzitu Komenského.

I keď tradície Bratislavy ako univerzitného mesta i samotná spomienka na *Academiu Istropolitanu* z historického hľadiska je celkom oprávnená a legitímna, v dobe po zmene režimu roku 1945, ale najmä neskôr, v 60. rokoch narobila mnoho starostí neskorším funkcionárom univerzity, keď sa pokúsili oživiť staré univerzitné tradície pri príležitosti 500. výročia vzniku *Academie Istropolitany*, ktoré bolo časovo blízke k 50. výročiu vzniku UK (1965 – 1967 a 1969) a ktoré sa pokúsili ideovo skĺbiť. Bolo treba vopred presvedčiť vedúcich straníckych a štátnych činiteľov, že *Academia Istropolitana* je „nezávadná“ inštitúcia s humanistickou a teda „pokrokovou“ orientáciou. Na toto sa podujal bývalý rektor Igor Hrušovský a po ňom mnohí ďalší autori, ktorí pri svojom výskume priniesli skutočne mnoho pozitívnych informácií bez ohľadu na to, či mali od komunistických mocipánov nejaké požehnanie. Ukazuje to však dobu, v akej sme žili.

Je však pozoruhodné, že zakladatelia UK v roku 1919 i v neskorších

²² Podrobné informácie aj s vyobrazeniami sa nachádzajú v štúdií BARTL, Július. *Insígnie Univerzity Komenského*. In *Slovenská archivistika*, 1985, roč. 20, č. 2, s. 49; PAVLÍKOVÁ, Emanuel Filo, s. 50 i CINTULOVÁ, Alena. *Insígnie a taláre hodnostárov Univerzity Komenského*. In *Univerzita Komenského 1919 – 1994*. Zost. Júlia Hautová. Bratislava : Univerzita Komenského, 1994, s. 86 trochu nepresne popisujú rektorskú medailu.

rokoch príliš neakcentovali spomienku na *Academiū Istropolitanu* ani sa k nej nijako neviazali, lebo im zaiste pripomínala staré Uhorsko. Treba ešte spomenúť, že roku 1941 sa vyhotovilo žezlo prírodovedeckej fakulty, ktorá dovtedy žezlo nemala. Výtvarne sa odlišovalo od žeziel ostatných fakúlt (zhotovil ho sochár a medailér Ladislav Majerský). Hlavicu žezla tvorila guľa ako symbol nekonečna vzhľadom na vedecké poslanie fakulty a na obvode platničky s reliéfmi vedných disciplín, ktoré symbolizovali jednotlivé odbory. Nešlo iba o vzhľadovo celkom iný typ žezla, ako mali ostatné fakulty. Najväčšou prekážkou bol dvojramenný kríž na hlavici žezla, ktorý po roku 1945 nemal na univerzite miesta. Žezlo ostalo ako muzeálny kus v Archíve UK, ako aj reťaze akademických funkcionárov, ktoré pozostávali zo 14 obdĺžnikových doštičiek, pospájaných krúžkami. Na každej doštičke bol korvínovský havran s prsteňom v zobáku stojaci na otvorenej knihe, cez ktorú je preložené husacie brko. Na otvorených stránkach knihy je nápis „UNIVER/SITAS ISTROPO/LITANA“. V hornom rohu doštičky je dvojkríž. To znamená, že sa V. Tukovi podarilo presadiť aspoň tento korvínovský motív do univerzitných insígnií. Tak medaily, ako aj reťaze akademických funkcionárov vytvorené v roku 1940 neboli po zmene režimu v roku 1945 vhodné a stali sa muzeálnymi exponátmi Archívu UK.²³

V apríli 1945 bol poverený vedením rektorského úradu prof. PhDr. Daniel Rapant až do riadnych volieb akademických funkcionárov. Prvé riadne zasadnutie akademického senátu sa konalo 31. januára 1946 už pod vedením novozvoleného rektora prof. PhDr. Antona Štefánka. Okrem iných aktuálnych úloh, o ktorých rokovali, rektor nastolil otázku prinavrátania názvu *Univerzita*

²³ BARTL, Insígnie, s. 49-50.

Komenského. Otázka však nebola taká jednoznačná a v slovenskej verejnosti asi neboli nálady na okamžitú zmenu názvu univerzity. Svedčí o tom nariadenie SNR ešte z leta 1945, keď ponechalo v podstate starý názov univerzity (*Slovenská univerzita v Bratislave*, po latinsky *Universitas Slovaca Bratislavenensis*).²⁴ Na spomínanom zasadnutí akademického senátu navrhoval rektor Štefánek znenie *Slovenská univerzita J. A. Komenského*. Akademický senát síce podporil tento návrh, ale odporúčal počkať s premenovaním na nejakú vhodnú príležitosť (inštalácia rektora a pod.). Z priebehu rokovania vidieť, že v tomto období existovali tri varianty názvu univerzity: Univerzita Komenského, Štúrova univerzita a Slovenská univerzita. Z politických dôvodov sa táto otázka neriešila a ostalo pri dovtedajšom názve.²⁵

V tomto období sa prejavili aj názory pochádzajúce z ľudáckeho prostredia, ktoré sa, samozrejme, nemohli prejavit' verejne. Denná tlač priniesla v decembri 1946 správu o anonymnom liste podpísanom ako „slovenskí akademici“, ktorí odmietali názov *Univerzita Komenského* ako ničenie všetkého slovenského.²⁶ Na podnety z dennej tlače sa akademický senát 28. mája 1948 znovu zaoberal otázkou premenovania univerzity. Ohradil sa proti tomu, ako keby premenovanie univerzity bolo zhodné so stanoviskom senátu, teda diplomaticky a opatrnícky sa staval za ponechanie názvu, i keď to jasne nedeclaroval. Vo svojom stanovisku uviedol, že by bolo „slušné a primerané... prenechať slovenskej verejnosti, jej zodpovedným

²⁴ Nariadenie SNR z 25. 7. 1945 č. 88/1945 Zb. nar. SNR.

²⁵ Zápisnice akademického senátu 1945/46, I, s. 10-13.

²⁶ Státní ústřední archiv Praha, fond: Ministerstvo školstva, sg. 5-III-A č. 150.067/48. Spis obsahuje informácie o anonymnom liste i o ohlasoch v dennej tlači, ako aj korešpondenciu medzi poverenikom školstva a ministerstvom v tejto veci.

predstaviteľom a aj Akademickému senátu na rozhodnutie, či, kedy a ako pozmeniť názov Slovenskej univerzity“.²⁷ Diskusie o premenovaní univerzity prebiehali aj potom v dennej tlači, ale neovplyvnili rozhodovanie kompetentných orgánov. Z uvedených faktov vyplýva, že ani univerzitné prostredie nebolo celkovo naladené na návrat pôvodného názvu z doby predmníchovskej republiky. Táto situácia trvala do februára 1948, teda do prevzatia moci komunistami. Tí sa od začiatku stavali k univerzite a jej učiteľom podozrievavo.

Následné opatrenia, ako boli reforma štúdia na vysokých školách, ktorá sa začala presadzovať hneď po februárových udalostiach, a najmä politické čistky, ktoré prebiehali už v roku 1949, postihli veľké množstvo učiteľov i študentov. Zákon o vysokých školách z mája 1950 dodatočne petrifikoval zmeny, ktoré nastali na fakultách už predtým. Zásadne zmenil štruktúru a organizáciu štúdia, zaviedol systém katedier, rektora vymenúval prezident republiky na dobu troch rokov na návrh Štátneho výboru pre vysoké školy. Prorektorov, dekanov a prodekanov vymenúval minister školstva. Habilitácie neboli podmienkou pre získanie docentúry a následne tým ani profesúry.²⁸ Komunistický režim oveľa hlbšie zasiahol do organizácie a riadenia vysokého školstva, ako to urobil predchádzajúci režim Slovenskej republiky. Ako ukážku týchto praktík možno uviesť osud prof. PhDr. Daniela Rapanta, ktorý po celé obdobie trvania Slovenského štátu bol „persona non grata“, ale v podstate sa mu nič nestalo. Po prevzatí moci komunistami stačil aktív horlivých marxistických študentov, aby bol pozbavený možnosti

²⁷ Zázpisnice akademického senátu 1947/48, III, s. 18.

²⁸ VARSÍK - BARTL - DOLAN, 50 Jahre Komenský, s. 80.

prednášať na filozofickej fakulte a musel sa zamestnať v Univerzitnej knižnici.

V takejto politickej atmosfére sa nedarilo starým akademickým tradíciám a niektorí horliví jednotlivci z profesorských zborov navrhovali úplne odbúrať používanie talárov a insígnií. Napr. poradný zbor novovzniknutej pedagogickej fakulty skromne navrhoval, aby fakulta nemala taláre a aby jej akademickí funkcionári vystupovali pri slávnostných príležitostiach len v tmavom spoločenskom úbore, lebo fakulta nemá tradície tak ako iné fakulty.²⁹ Podobné, ešte ostrejšie formulované názory proti používaniu insígnií a talárov sa objavili aj v neskorších rokoch. Tieto názory presadzovali najmä „novopečení“ profesori dosadení na univerzitu z politických dôvodov, ktorých nebolo možné podozrievať zo sympatií so starým „buržoáznym“ režimom. Nedoriešená otázka pomenovania, resp. premenovania univerzity sa prejavovala aj v tom, že nebolo jednotnosti v tom, čo má obsahovať emblém univerzity na medailách. Napr. fakultný zbor filozofickej fakulty sa 9. mája 1949 uzniesol, aby na rektorskej medaile bolo poprsie P. J. Šafárika ako významného slovenského vedca.³⁰ (Vtedy ešte neexistovala Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach).

Problém premenovania univerzity sa aktualizoval aj tým, že vznikali nové pobočky existujúcich fakúlt mimo bratislavského centra, ktoré sa stávali samostatnými fakultami, resp. vysokými školami. Tým vlastne pojem „Slovenská univerzita“ prestal byť vhodný. Napr. v akad. roku 1949/50 začali fungovať pobočky pedagogickej fakulty v Košiciach a v Banskej Bystrici.

²⁹ Stanovisko fakulty z 25. 2. 1948 prezentované na Rektoráte pod. č. j. 385/47-48, fond Rektorát UK, Archív UK.

³⁰ Prezentované na rektoráte 18. 3. 1949, č. j. 1406/48-49, vo fonde Rektorát UK č. j. 354/48-49, krabica č. 34.

Košická pobočka sa neskôr presťahovala do Prešova a stala sa základom filologickej fakulty Vysokej školy pedagogickej a neskôr Univerzity Pavla Jozefa Šafárika.³¹

Z praktických dôvodov však bolo potrebné riešiť otázku vytvorenia nových insígnií na *Slovenskej univerzite*, lebo staré boli už opotrebované a prerábaním sa zničili, resp. znehodnotili insígnie z predmníchovskej republiky (napr. reťaze). Je pozoruhodné, že napriek diskusiám o názve univerzity sa až do roku 1959 nevytvorili nové insígnie, možno z finančných dôvodov. Hneď v roku 1945 sa upravila rektorská medaila tak, že v kruhopise averzu sa vygravíroval text „ISTROPOLITANA“, reverz s pohľadom na Bratislavu ostal, avšak preplátoval sa celý text kruhopisu „SLOVENSKÁ REPUBLIKA“ vrátane slovenského štátneho znaku. Letopočty 1467 – 1939 neboli vymazané. Ako rektorská reťaz sa použila kombinácia starých reťazí z doby predmníchovskej republiky.³²

Medzníkom v pomenovaní univerzity bol rok 1954, keď došlo k vráteniu pôvodného názvu *Univerzita Komenského*. Návrh predložil rektor prof. PhDr. Andrej Sirácky ministerstvu školstva a politické byro ÚV KSČ ho odsúhlasilo 30. augusta 1954. V tom čase sa nikto neopovážil prísť s iným názorom na pomenovanie univerzity. Okrem toho si treba uvedomiť, že rektor Andrej Sirácky patril medzi poslušných členov KSČ. Mal za sebou „temnú minulosť“ ako príslušník redakcie DAV-u z doby predmníchovskej republiky. Toto mu nik nepripomínal a on sám sa k tejto minulosti nehlásil. Bol síce pôvodne sociológom, habilitovaným koncom roku 1948, ale preorientoval sa

³¹ VARSÍK - BARTL - DOLAN, 50 Jahre Komenský, s. 82.

³² BARTL, Insígnie, s. 53.

na prednášky z marxizmu-leninizmu v rámci spoločného základu. Sociológia v 50. rokoch patrila medzi „buržoázne pavedy“. Preto bol vhodným kandidátom aj na realizáciu iných opatrení, ktoré bolo v záujme stránickej politiky treba vykonať. Až v 60. rokoch, po pätnásťročnej odmlke sa znovu vrátil k sociológii.³³

Slávnostný akt vrátenia názvu Univerzity Komenského sa uskutočnil počas osláv 35. výročia jej vzniku v dňoch 16. – 17. novembra 1954 za prítomnosti ministra a povereníka školstva, ako aj zástupcov ÚV KSS a SNR.³⁴ Univerzita i naďalej používala upravené insígnie v podobe, aká sa realizovala v roku 1945, pretože nové insígnie sa ani nenavrhli, ani nedali do výroby až do roku 1959. Pri slávnostných podujatiach v aule bol na čelnej stene použitý emblém UK z pôvodnej medaily akademického sochára O. Španiela, čo vidieť na dobových fotografiách v Archíve UK.

Nové insígnie vytvorené podľa návrhu akademického sochára Andreja Petra sa začali používať v októbri 1959 pri príležitosti osláv 40. výročia vzniku UK. Vtedy sa po prvýkrát použili okrem rektorskej medaily s portrétom Komenského na averze a s pohľadom na Bratislavu z pravej strany Dunaja na reverze aj reťaze a medaily dekanov jednotlivých fakúlt. Tie mali na averze fakultné symboly, na reverze portrét Komenského z rektorskej medaily. Rektorská medaila nadväzovala na pôvodný motív medaily O. Španiela z roku

³³ Podrobnosti pozri v štúdií: PAULÍNYI, Ákoš. II. Filozofická fakulta Univerzity Komenského v rokoch 1945 – 1969. In VARSÍK - BARTL, 50 rokov Univerzity, s. 328 (habilitácia), s. 337 (prednáška Základy vedeckého socializmu), s. 368 (obnovenie odboru sociológia).

³⁴ 35 rokov Univerzity Komenského, prejavy a dokumenty z osláv 35. výročia založenia bratislavskej univerzity a jej znovupomenovania na Univerzitu Komenského. Bratislava 1955, Archív UK, fond: Všeobecná dokumentácia, inv. č. 43, krabica č. 2.

1924. Na rektorskej reťazi boli umiestnené zmenšené symboly fakultných medailí, v priemere 38 mm. Pôvodne bolo 6 fakultných medailí. Postupne, ako pribúdali ďalšie fakulty, zvyšoval sa aj počet platničiek na reťazi. Keď bol počet fakúlt nepárny, umiestnila sa na reťaz platnička bez symbolu vo veľkosti medaily.³⁵

Blížiac sa 50. výročie vzniku UK v roku 1969 sa už niekoľko rokov predtým programovo spájalo s 500. výročím vzniku *Academie Istropolitana*, ktoré reálne prebehlo dva roky predtým (1967). V rámci osláv, ktoré boli veľkolepo koncipované, sa mali ušiť nové taláre, domaľovať portréty rektorov (aj nežijúcich podľa starších fotografií), doplniť insígnie existujúcich fakúlt a vypísala sa súťaž na nový emblém UK. V druhom kole súťaže vyhral návrh akademického sochára Jána Kulicha, ktorý získal 1. cenu s podmienkou, že reverz medaily, na ktorom bol pôvodne portrét Regiomontana, jedného z prvých profesorov Istropolitany, nahradí portrétom kráľa Mateja Korvína v hornej časti medaily a pod ním umiestni siluetu Bratislavy s hradom a Dunajom bez použitia mestského erbu. Organizačná komisia na zasadnutí 28. novembra 1968 definitívne schválila Kulichov návrh medaily, ktorý sa v detailoch odlišoval od pôvodnej verzie. K averzu medaily neboli pripomienky. Averz obsahoval portrét Komenského pootočený čelne, doľava. Kruhový text v hornej časti mal text „UNIVERSITAS COMENIANA“, v dolnej časti text „I. A. COMENIUS MAGISTER NATIONUM“, vľavo vedľa Komenského portrétu bol text „MCM/XIX/ BRATISLA/VENSIS“. Reverz medaily bol pozmenený oproti pôvodnému návrhu. Vypĺňala ho postava kráľa Mateja v dlhom plášti s kráľovskými insígniami v rukách. V pravej ruke mal

³⁵ BARTL, Insígnie, s. 55, popisy medailí s. 56-58, fotokópie medailí s. 68-70.

žezlo a v ľavej ríšske jablko. Vľavo od postavy kráľa zjednodušený motív bratislavského mestského znaku (tri veže) a vpravo v orámovaní nápis „MCD/LXV“. Kruhový medailon obsahoval text „ACADEMIA ISTROPOLITANA“, v dolnej časti medailon „MATHIAS REX“. ³⁶ Z textu na medaile vidieť, že vedenie univerzity uprednostnilo dátum 1465, keď kráľ Matej požiadal pápeža o súhlas so vznikom univerzity a skutočne ho aj dostal. Originál pápežskej buly sa nezachoval, iba bula pápeža Pavla II. z 13. augusta 1469, ktorou povolil vicekancelárovi univerzity a zároveň prepoštovi Bratislavskej kapituly Jánovi Schombergovi používať biskupské insígnie. ³⁷

Príprava jubilejných osláv a rozhodovanie o novom embléme UK boli narušené kampaňou, ktorá sa v marci roku 1968 rozvíjala v dennej tlači okolo premenovania univerzity. Prelomový rok „obrodného procesu“, ktorý zasiahol takmer všetky sféry verejného života, vyniesol na povrch i túto otázku, ktorá sa zdala už takmer pätnásť rokov vyriešená. V časopise *Kultúrny život* začala diskusia o tomto probléme. ³⁸ Vedenie univerzity reagovalo na tieto podnety opatrne a s rozvahou, keď predtým prebehli diskusie na fakultách. Zasadnutie Vedeckej rady UK 24. mája 1968 sa rozhodlo nemeniť názov univerzity, ktorý by bol v rozpätí krátkych 50 rokov už tretou zmenou. Okrem argumentov na zachovanie kontinuity názvu prevládli myšlienky československej vzájomnosti, ďalej skutočnosť, že to je jediná univerzita na svete s menom Komenského a bolo by čudné pred 50. výročím jej existencie vzdať sa mena Komenského,

³⁶ BARTL, Insígnie, s. 59, obrazová príloha, záber č. 7 – 8. Tiež CINTULOVÁ, Insígnie a taláre, s. 94.

³⁷ *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov VI. Pod osmanskou hrozbou*. Zost. Ján Lukačka. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2004, s. 82.

³⁸ *Kultúrny život*, č. 21 z 29. 3. 1968.

učenca svetového významu.³⁹ Následný zásah sovietskych a spojeneckých vojsk v auguste 1968 mal opačný efekt, ako očakávali jeho strojcovia. Nastávajúca politická situácia postavila pred naše národy oveľa ťažšie skúšky, ako bolo pomenovanie či premenovanie UK. Táto otázka sa viac nevyskytla ani na rokovaní akademických orgánov, ani v diskusiách mimo univerzitnej pôdy.

Pri analýze univerzitných insígnií a medailí treba spomenúť, že vedenie UK už od roku 1959 uprednostňovalo tvorbu akademického sochára A. Petra pri vzniku medailí nových fakúlt, resp. pri ich premenovaní. Tým sa docielilo štýlovej jednoty emblémov a reťazí nových fakúlt.⁴⁰ Okrem insígnií dalo vedenie UK vyhotoviť tri pamätné medaily pri príležitosti univerzitných výročí. Bola to medaila pri príležitosti 60. výročia vzniku UK roku 1979, ktorej autorom bol tiež A. Peter. Averz tvorí sediaca postava ženy s otvorenou knihou. Pri ľavej ruke má lipovú ratolesť a značku A. P. Kruhopolis má text „UNIVERSITAS COMENIANA BRATISLAVENSIS“, pod postavou ženy je letopočet „1919 * 1979“. Na vnútornom obvode medaily sú zjednodušené symboly vtedy existujúcich fakúlt. Roku 1993 vytvoril Wiliam Schiffer ďalšiu pamätnú medailu UK. Na averze je portrét J. A. Komenského s brkom v pravej ruke, za ním v pozadí je glóbus a knihy. V hornej časti medaily sú zjednodušené veduty Amsterdamu a Uherského Brodu. Kruhopolis má text „UNIVERSITAS COMENIANA“ a v dolnej časti „J. A. COMENIUS“. V pravom dolnom rohu je autorské signum „W. Schiffer, Paris 1993“. Reverz tvorí hlavná budova UK na Šafárikovom námestí a okolo nej dominanty

³⁹ Zázpisnica VR UK z 24. 5. 1968, fond RUK, Archív UK, tiež informácia pre verejnosť v spravodaji *Naša univerzita*, 1968, roč. 14, č. 9 – 10.

⁴⁰ Popisuje ich aj s vyobrazeniami CINTULOVA, Insígnie a taláre, s. 88-96.

Bratislavy. V hornej časti je mestský erb a v dolnej časti text „BRATISLAVA“.⁴¹ K 80. výročiu vzniku UK bola vytvorená pamätná medaila, ktorá obsahuje podobné motívy ako predchádzajúce medaily. Na averze je priečelie hlavnej budovy UK na Šafárikovom námestí, v ľavej hornej časti medaily obdĺžnikový medailón s portrétom J. A. Komenského s kruhopisom „IOHAN AMOS COMENIVS MORAUVS“. Kruhopic medaily obsahuje text „UNIVERSITAS COMENIANA BRATISLAVENSIS CONDITA MCMXIX“. Reverz medaily obsahuje pohľad na Bratislavu z petržalskej strany Dunaja, nad ním hlavica rektorského žezla so štátnym znakom SR. Kruhopic obsahuje text „SIMPLEX RATIO VERITATIS“. Signovanie medaily na reverze: Mincovňa Kremnica a I. O., čo je skratka mena prorektora Ivana Ostrovského, ktorý medailu navrhol.⁴²

Podľa opatrenia rektora o udeľovaní medailí a plakiet UK z roku 2002 i ďalších vnútorných smerníc univerzity (udeľovanie čestného titulu doktor honoris causa a inaugurácie rektora a dekanov fakúlt UK) sa v súčasnosti udeľujú bronzová, strieborná a zlatá medaila UK (autor. W Schiffer), veľká strieborná a zlatá medaila UK (autor J. Kulich) a pamätná medená a strieborná medaila UK (autor I. Ostrovský).⁴³

V závere možno konštatovať niekoľko zaujímavých skutočností. Insígnie ako symboly značnej umelecko-historickej, ale i materiálnej hodnoty nepodliehali náhlym a prenikavým zmenám, čo bolo zaiste spôsobené

⁴¹ Tamže, s. 96-97. Medaila z roku 1979 je bez vyobrazenia.

⁴² HINNEROVÁ, Jiřina - CSÁDER, Viliam. *Akademické insígnie a slávnostné obrady na Univerzite Komenského v Bratislave*. Bratislava : Univerzita Komenského, b. r. (2009), s. 47.

⁴³ Tamže, s. 44-47 s vyobrazeniami.

vysokými nákladmi na ich výrobu i úzkym okruhom umelcov, na ktorých sa univerzita mohla obrátiť. Preto vidíme vo viacerých prípadoch, že návrhy a výroba jednotlivých insígnií nasledovala i niekoľko rokov po právnom akte, ktorým došlo k určitej zmene (vznik novej fakulty, premenovanie, rozdelenie a zánik fakulty). To isté platí aj o univerzite ako celku. Keďže každodenná prax vyžadovala existenciu insígnií, najmä pri promóciách, dochádzalo v týchto medziobdobiach k úpravám, čiastočným zmenám a kombináciám prvkov starých a nových insígnií. Iba ojedinele sa stretávame s rýchlou alebo radikálnou zmenou insígnií, čo bolo vždy motivované politickými dôvodmi.

Spätosť názvu univerzity a tvar jej insígnií s politickou situáciou sú nepochybné. Ukazuje sa, že v podmienkach komunistického režimu neboli možnosti na slobodné vyjadrenie názoru ani v iných oblastiach, ako bol univerzitný život. Na druhej strane možno vidieť rozdiel v názoroch a mentalite obyvateľstva, tým skôr jeho vzdelanej a intelektuálnej časti medzi predmníchovskou republikou, obdobím Slovenskej republiky a najmä období po roku 1948. V období prvej ČSR prílišný centralizmus, politický čechoslovakizmus a unitárne postoje podporované ideológmi z filozofickej a právnickej fakulty vyvolávali alergické reakcie v slovenskej spoločnosti, najmä v jej ľudáckej časti.

Nasledujúce obdobie existencie Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 umožnilo napriek rôznym negatívam rozvoj slovenskej kultúry a vedy. Súvisí s tým aj nárast počtu vedeckých, pedagogických pracovníkov a umelcov po roku 1939. O tom, že neboli všetci stúpecami režimu, nemožno pochybovať. Okrem iných autorov poukázali sme na to už v roku 1966 v spoločnej štúdii

s O. Dolanom.⁴⁴ Napriek dobovej terminológii sme ukázali mäkkosť režimu voči opozičníkom, čo nemožno hovoriť o období po roku 1948.

Komunistický režim ďaleko viac zasiahol do organizácie a správy univerzity, nehovoriac o ideologickom pôsobení na učiteľov i študentov, ako tomu bolo v dobe Slovenského štátu. Ak ešte v roku 1945 prežívali zvyšky čechoslovakisticky orientovaných učiteľov na fakultách, obdobie po roku 1948 zmietlo s nimi aj tzv. „buržoáznych nacionalistov“, stúpencov a sympatizantov G. Husáka, V. Clementisa a L. Novomeského. Väčšina českých učiteľov spreď roku 1938 sa už do Bratislavy nevrátila, ich miesta zaujali Slováci už v roku 1939. Keďže počet českých učiteľov na fakultách UK predstavoval v tomto období zanedbateľné percento, neboli dôvody k nejakej národnostnej animozite. Väčšina slovenskej inteligencie sa po roku 1945 a 1948 pridala ku komunistom, hoci mnohí predtým nimi neboli a ani s nimi nesympatizovali. Po sovietskom zásahu v auguste 1968 otázka premenovania univerzity prestala byť aktuálna.

Záverom možno konštatovať, že insígnie univerzity ako špecifická súčasť jej života a činnosti odzrkadľujú v celom jej historickom vývoji obraz politickej situácie, v akej vznikli a používali sa.

⁴⁴ DOLAN - BARTL, Bratislavská univerzita. Je zaujímavé, že napriek novým poznatkom a hodnoteniam stretla sa moja štúdia v publikácii *Univerzita Komenského 1919 – 1994*. Zost. Júlia Hautová. Bratislava : Univerzita Komenského, 1994, s. 34-43 s nepriaznivým ohlasom niektorých čechoslovakistických členov vtedajšieho Akademického senátu UK, ktorým sa nezdala asi dosť „pokroková“.

Resume

To the naming of the Comenius University

Július Bartl

The essay deals with the development and naming of the Comenius University, besides the well – known historical facts it devotes to the problems of the formation of the Alžbeta University, pedagogical body and it's national composition. The essay deals with the struggle with the symbolism of the University (insignia, crest, mace) assertion of Cyril – method's tradition and new problem relates to the idea – political background of the age and the symbolism after 1945 in detail. Insignia of the University as a specific part of it's life and activities represents , in the whole historical development, the image of the political situation in which it developed and was used.

Rozhl'ady

Učítelia pohnutých čias. Profily troch významných slovenských učiteľov druhej polovice 19. storočia

Eva Hyrossová

Dejiny školstva a pedagogiky je vedný odbor, ktorým sa v súčasnosti zaoberá len pomerne úzky okruh bádateľov. Je to samozrejme na škodu, pretože poznatky z dejín školstva môžu výrazne napomôcť pri zavádzaní moderných inovačných metód v súčasnom školstve. Ved' nie nadarmo sa hovorí „Historia magistra vitae“. Témou troch nasledujúcich krátkych príspevkov sú profily významných slovenských učiteľov, ktorí pôsobili v neľahkom období druhej polovice 19. storočia. Ich život a pedagogické pôsobenie sú príkladom toho, že aj v krajne nepriaznivých podmienkach je možné vykonávať svoje povolanie s nadšením a zodpovedne.

Slovenské školstvo druhej polovice 19.storočia prežívalo pohnuté, ale v mnohých aspektoch ťažiskové obdobie, keď sa v slede neustálych zmien a reforiem konečne dotvorila jeho výsledná podoba. Jeho charakter určovali dva základné trendy, a to pozitívny rozvoj v podobe rozširovania siete škôl, zavedenia jednotného obsahu vyučovania, zníženia negramotnosti a negatívny trend v podobe stálych zásahov štátu do vyučovania a agresívnej maďarizácie. V tomto pre slovenské školstvo búrlivom období pôsobili tvoriví a odborne zdatní učítelia, ktorí svoju prácu chápali ako celoživotné poslanie aj mimo brány školy. Viacerí z nich boli pre svoje pedagogické názory a záujem o pozdvihnutie vzdelanostnej úrovne slovenského obyvateľstva perzekvovaní, ba dokonca museli svoje učiteľské pôsobenie zanechať.

Ján Drahotín Makovický, Dr. Ivan Branislav Zoch a Karol Salva pôsobili približne v tom istom období neďaleko od seba a svojou odbornou spôsobilosťou, odvahou zavádzať nové metodické postupy alebo záujmom o deti a ochotou podriať svojmu povolaniu aj životné pohodlie vyčnievali z radu. Ján Drahotín Makovický pôsobil ako riaditeľ a učiteľ na vyššej evanjelickej škole v Liptovskom Mikuláši v rokoch 1850 – 1873. Dr. Ivan Branislav Zoch bol v roku 1866 vymenovaný za profesora na slovenské evanjelické gymnázium v Revúcej, kde zostal až do jeho zatvorenia v roku 1874. Karol Salva na revúckom gymnáziu študoval a potom pôsobil ako učiteľ v rodnej Liptovskej Sielnici a v Klenovci v rokoch 1869 – 1888. Všetci traja majú určitý vzťah k najvýznamnejšiemu z našich troch slovenských gymnázií, ktoré mohli byť založené vďaka veľmi krátkemu obdobiu priaznivej politiky voči národnostiam v Uhorsku. Drahotín Makovický bol zakladateľom a podporovateľom revúckeho gymnázia, Dr. Zoch jeho učiteľom a Karol Salva jeho študentom. Nespája ich však len miesto ich štúdií alebo pôsobenia, rovnaké sociálne postavenie alebo vierovyznanie (Makovický a Salva sa stali evanjelickými farármi a Zoch bol synom evanjelického farára). Spája ich predovšetkým ich národnosť, boli skutočne národnými učiteľmi, ktorí prejavovali veľký záujem o rozvoj slovenského školstva vôbec.

Ján Drahotín Makovický (1818 – 1884)

Učiteľ a evanjelický farár Ján Drahotín Makovický zasvätil učiteľskému povolaniu celý svoj život. Pateticky, ale výstižne to vyjadruje jeho nekrológ uverejnený v pedagogickom časopise *Dom a škola*: „Makovický bezmála celý svoj život venoval škole. On, vysvätený kňaz, nie chrámu verejnej

služby božej, ale chrámu výchovy maličkých, škole posvätil, venoval svoj um, svoju prácu a len v dobe blížiacej sa staroby zamenil školskú katedru chrámovou kazateľňou.“¹

Narodil sa v Liptovskom Mikuláši v početnej rodine krajčírskoho majstra. Mal troch bratov a dve sestry. Základné vzdelanie získal v rodnom meste, v Debrecíne, v Miškovci a v Levoči. Štúdium teológie absolvoval v Bratislave a na univerzitách v Berlíne a v Halle. V roku 1847 bol ako 29-ročný vysvätený za evanjelického duchovného. Po vysvätení pôsobil ako kaplán v Tisovci, kde ho zastihla revolúcia 1848 – 1849. Aktívne sa zapojil do revolučného diania, bojoval v dobrovoľníckych oddieloch a po ich neúspechu sa skrýval v Haliči. Bol blízkym spolupracovníkom Michala Miloslava Hodžu, Andreja Radlinského a Gašpara Fejérpatakyho- Belopotockého. Od roku 1850 pôsobil ako učiteľ a správca vyššej evanjelickej školy vo svojom rodnom meste. Osvetovej a kultúrno-výchovnej činnosti sa venoval aj mimo školy. Bol spoluzakladateľom a podporovateľom Matice slovenskej a troch slovenských gymnázií. V Revúcej organizoval aj učiteľský ústav, podľa dobového názvu učiteľské semenisko.

Pedagogické pôsobenie a názory Jána Drahotína Makovického

Počas svojho pedagogického pôsobenia sa venoval najmä problémom vtedajšieho slovenského školstva. Na základe vlastných skúseností si uvedomoval jeho katastrofálny stav a navrhoval aj konkrétne formy zlepšenia tejto situácie. Žiadal modernizáciu školstva zavedením triednohodinového

¹ BYSTERSKÝ. Ján Drahotín Makovický. In *Dom a škola*, 1885, roč. 1, č. 1, s. 19.

systemu, kde by každá trieda mala svoju učebňu a svojho učiteľa. Odporúčal vyučovať nové predmety, napríklad národopis, fyziku alebo zdravotvedu. Požadoval vybaviť školy školskými knižnicami a kabinetmi s množstvom názorných učebných pomôcok. V dnešnom svetle sú to požiadavky samozrejme a akoby minimalistické, ale pre vtedajšie školstvo, kde sa v jednej učebni tiesnilo 70 – 80 žiakov rozličného veku, rozdelených do skupín, pričom každá z nich vykonávala inú činnosť, to boli požiadavky skoro nedosiahnuteľné.

Makovický sa pritom zamýšľal aj nad príčinami nízkej úrovne vyučovania na povinnej základnej škole. Jednu z nich vidí v nepravidelnej školskej dochádzke vidieckych detí, ktoré museli pomáhať pri poľnohospodárskych prácach. Túto absenciu im umožňoval dokonca zákon, ktorý vyšiel po roku 1868 a stanovil, že deti nad 10 rokov nemusia počas poľnohospodárskych prác chodiť dva mesiace do školy. Príčinou absencie detí v školách bola z veľkej časti chudoba rodín, z ktorých deti pochádzali. Makovický svoje úvahy uverejňoval v pedagogickom časopise, ktorý vychádzal ako príloha Radlinského *Cyrilla a Methoda* v rokoch 1859 – 1861 pod názvom *Priateľ školy a literatúry*. Autor jeho nekrológu o tom hovorí: „*Píše úvahy o domácej i školskej výchove, o vzdelávaní a dvíhaní ľudu duchovnom i hmotnom. Všetkými úvahami prejavuje hlboký, zralý názor životný, cíti, pozná nedostatky školy, zlozvyky, predsudky, chladnosť ľudu ku škole i zaostalosť učiteľstva.*“² Ján Drahotín Makovický sa zaoberal aj didaktickými otázkami. Kládol dôraz na dobre organizované precvičovanie učiva, na vhodne zvolenú formu skúšania. Pritom sa, samozrejme, dostávajú do

² Tamže, s. 20.

popredia jeho nároky na osobnosť učiteľa. Učiteľ mal byť podľa neho vzdelaný, svedomitý, spravodlivý a čestný. Zamýšľal sa nad prípravou učiteľov a ich sociálnym postavením.

Makovický svoje výchovné pôsobenie neobmedzoval len na úzky priestor školských lavíc, ale usiloval sa konkrétnymi návrhmi zlepšiť nízke sociálne postavenie rodín, z ktorých jeho žiaci pochádzali, predovšetkým v regióne severného Slovenska. Riešenie videl v dočasnej emigrácii, ktorú považoval za nevyhnutnú. Obširne to vyjadril vo svojom článku *Jakými závodmi poistila by sa krajom tatránskym výživa taká, aby úbohí Slováci neboli nútení z väčšieho dielu chlieb svoj v cudzine žebrotou vydobývať?* v *Priateľovi školy a literatúry* z roku 1859. Predovšetkým navrhuje založiť slovenský národný výbor, ktorý by sa zaoberal všetkými potrebami Slovákov. Aké by malo byť zloženie toho výboru?: „...máme mužov v cirkvi vysoko postavených, máme mužov na to súcich, máme verných národovcov v kňazstve i učiteľstve a mešťanstve... z týchto by sa mal utvoriť výbor onen, nemajúci na zreteli odchylnosti náboženské, leš jedine dobro, šťastie a blaho národa“.³ V článku ďalej rozvádza v niekoľkých bodoch úlohy a zameranie tohto výboru. Predovšetkým by mal organizovať spomínané vystaľhovalectvo a to podľa jeho názoru najmä do Ruska, „...kde ohromné stepy úhorom ležia“.⁴ Výbor by najprv sprostredkoval a zabezpečil územie na dočasné vystaľhovanie, ako aj peňažnú podporu na cestu, lebo ako správne podotýka, „...bez peňazí nikde nič“.⁵ Národný výbor by sa mal podľa neho ďalej zamerať na pozdvihnutie

³ MAKOVICKÝ, Ján Drahotín. Jakými závodmi... In *Priateľ školy a literatúry*, 1859, roč.1, č. 28, s. 237.

⁴ Tamže, s. 238.

⁵ Tamže.

slovenského roľníctva, preto by mal založiť „*spolok hospodársky medzi Slovákmí, ktorý by vydával hospodárske noviny, usporiadal by čo rok v inej stolici výstavu hospodárskych strojov, plodín, statku, ... dal by si záležať na tom, aby sa niekde v striedku Slovenska hospodárska škola založila*“.⁶ Výbor by mal tiež organizovať rozličné aktivity na pozdvihnutie remesiel a rozvoj priemyslu na Slovensku. Myslí tým najmä zmapovanie prírodného bohatstva Slovenska, „... *aby sa vedelo, kde na ktorej strane priemysel s dobrým prospechom osadiť sa a konať môže*“.⁷ Nezabúda ani na rozmach „kupectva“ na Slovensku a nakoniec nezaprie v sebe učiteľa, keď žiada zakladanie nových národných a priemyselných škôl. „*A národní výbor by na tom pracoval, aby sa národné školy usporiadaly, kde mnoho detí, tam o dvoch, troch učiteľov viac zadovážilo a títo učítelia aby o mnoho viac predmetom náukovým vyučovali*.“⁸

Článok, uverejnený na pokračovanie v dvoch číslach časopisu, podrobne opisuje situáciu chudobných spoločenských skupín na Slovensku (roľníctvo, kupectvo, remeselníci, robotníctvo), príčiny ich slabého sociálneho postavenia a navrhuje aj spôsoby zlepšenia tohto stavu. Niektoré jeho návrhy sú samozrejme idealistické a ovplyvnené dobou – vystačovalo do Ruska, starostlivosť o potreby národa len cez jeden výbor, ktorý by mal vo svojej pôsobnosti všetko od rozvoja priemyslu až po zakladanie škôl, ale dokazujú predovšetkým zanietenosť tohto slovenského učiteľa a jeho obrovskú snahu obrániť potreby národa, čo v tom období nebolo vôbec ľahké.

Ján Drahotín Makovický pravidelne uverejňoval svoje úvahy

⁶ Tamže.

⁷ MAKOVICKÝ, Ján Drahotín. Jakými závodmi... In *Priateľ školy a literatúry*, 1859, roč. 1, č. 29, s. 243.

⁸ Tamže.

v spomínanom pedagogickom časopise v rokoch 1859 – 1861. Uvediem aspoň názvy niektorých z nich: *Kedy je práca kresťanského učiteľa k životu?*, *O posvätení sa úradu učiteľskému*, *Učiteľské paradoxa*, *Slováci v cudzine*. Všetky sú uvedené v jeho nekrológu z roku 1885. Makovického publikačná činnosť je pomerne rozsiahla. Politické články uverejňoval v *Národných novinách*, *Sokole* a v *Tatrine*. Písal tiež rozprávky, povesti a rečnovanky. Ako sa píše v jeho nekrológu, „väčšina jeho rečnovaniek vyznačuje sa jadrnou myšlienkou, zdravým vtipom, ľahkou, snadno srozumiteľnou rečou a príjemnou formou. Nimi požehnané pôsobil na rozvíjanie umu, bystrenie pamäti a šľachtenie srdca mládeže“.⁹ V roku 1860 vydal *Častitár*, či vinše pre deti, potom rozprávky *Považská povodeň*, *Kostolík v lese* a veselohru *Doktor Ovad*. Viac jeho prác zostalo v rukopise.

Dr. Ivan Branislav Zoch (1843 – 1921)

Pôsobenie a názory Dr. Ivana Branislava Zocha sú v dejinách pedagogiky na Slovensku pomerne dobre prebádané. Tento fakt je pri bližšom štúdiu dejín pedagogiky hneď zrejmy a to na rozdiel od Jána Drahotína Makovického, o ktorom sú zmienky vo veľkých syntézach, ale publikácia monografického charakteru o tomto pedagógovi neexistuje. Osobitnú, ale veľmi krátku charakteristiku mu venuje len Jozef Mátej vo svojom diele *Portréty slovenských pedagógov a vlasteneckých učiteľov* z roku 1977.¹⁰ Životu a dielu Dr. Zocha sa zvlášť venovali dvaja významní pedagógovia Július

⁹ BYSTERSKÝ, Ján Drahotín Makovický. In *Dom a škola*, 1885, roč. 1, č. 1, s. 20.

¹⁰ MÁTEJ, Jozef. *Portréty slovenských pedagógov a vlasteneckých učiteľov*. Bratislava : SPN, 1977.

Chovan a Tomáš Srogoň. Jeho pedagogickú činnosť najmä v období pôsobenia na revúckom gymnáziu obidvaja autori vysoko vyzdvihujú a zhodnú sa na tom, že Zochovi „*patrí popredné miesto v dejinách slovenského školstva a pedagogiky*“.¹¹

Pedagogické pôsobenie a názory Ivana Branislava Zocha

Ivan Branislav Zoch sa narodil v roku 1843 v Jasenovej na Orave. Otec Ctiboh, ktorý mu poskytol aj prvé základy vzdelania, bol evanjelický farár. Zochov otec pochádzal z tej istej generácie ako učiteľ Drahotín Makovický, ktorého profil sme opisovali v prvej časti. Makovický bol Hodžov priateľ, Zochov otec bol blízkym spolupracovníkom Ľudovíta Štúra, jedným z organizátorov diania počas revolúcie 1848 – 1849. Neskôr sa zúčastnil koncipovania *Memoranda národa slovenského* a bol členom výboru Matice slovenskej. Zoch podobne ako Makovický tiež pochádzal z pomerne početnej rodiny, mal troch bratov. Medzi týmito dvoma pedagógmi je teda rozdiel jednej generácie, ale ich názory a pôsobenie sú v mnohom podobné. Ivan Branislav Zoch dostal základné vzdelanie doma a v roku 1854 začal ako jedenásťročný študovať na nižšej reálke v Banskej Bystrici. Po absolvovaní dvoch tried odišiel na gymnázium v Tešíne, kde bol riaditeľom Ján Kalinčiak, neskôr pre zdokonalenie sa v maďarčine na gymnázium do Šopronu a nakoniec rovnako ako Drahotín Makovický pred ním maturoval v Levoči. Vysokoškolské štúdium musel samozrejme absolvovať rovnako ako Makovický v zahraničí, keďže vysoké školy u nás neboli. Začal študovať vo Viedni a to prírodné vedy

¹¹ CHOVAN, Július. Dr. Ivan Branislav Zoch. In *Jednotná škola*, 1972, roč. 24, č. 1, s. 58-75; SROGOŇ, Tomáš. Praktická a teoretická pedagogická činnosť Ivana Branislava Zocha. In *Jednotná škola*, 1989, roč. 41, č. 5, s. 350-367.

matematiku fyziku a chémiu a po získaní štipendia pokračoval na univerzite v Erlangene v Nemecku (Makovický študoval v Berlíne a v Halle).

Štúdium v Erlangene malo na jeho neskoršie pedagogické pôsobenie veľký vplyv. Na jednej strane sa tam zoznámil s dejinami pedagogiky a dielami významných pedagógov a na druhej sa stal členom telovýchovného a hasičského spolku, kde získal skúsenosti, ktoré využil neskôr aj ako učiteľ telocviku. Neobyčajne nadaný tu ako 23-ročný obhájil a vydal svoju dizertačnú prácu pod názvom *Nový postup na meranie rýchlosti zvuku*, v ktorej sa zaoberá meraním rýchlosti zvuku v plynach. Tak po získaní titulu doktora filozofie prijal miesto stredoškolského profesora na gymnáziu v Revúcej. Dr. Branislav Zoch prišiel do revúckeho gymnázia v školskom roku 1866/1867, keď mala škola už sedem tried.

Z povinných predmetov vyučoval matematiku, fyziku a chémiu, z nepovinných telocvik, krasopis a na učiteľskom semeništi hospodárstvo a štepárstvo. Dr. Zoch vyučoval svoje predmety na vysokej odbornej úrovni, ktorá zodpovedala vtedajšiemu stavu vedeckého bádania. Svoju odbornú erudovanosť rozvíjal modernými didaktickými metódami. Vždy presadzoval uplatnenie zásady názornosti a to predvádzaním pokusov, používaním kresieb, schém a zbierok. V priebehu niekoľkých rokov od základu vybudoval veľmi dobre vybavené prírodovedné zbierky. Zostrojoval a vyrábala fyzikálne a chemické prístroje, zriadil na škole fotografické laboratórium a za zisk z fotografií nakupoval ďalšie pomôcky. Na gymnáziu dokonca založil vlastnú kameňotlačiarensku dielňu, prvú svojho druhu v Uhorsku.

Veľa času venoval výletom, vychádzkam, exkurziám a organizoval aj majálesy a telovýchovné vystúpenia, kde spájal cvičenia s hudbou a spevom.

Podobne ako Makovický, ktorý bol spoluzakladateľom liptovskomikuláškého divadla, aj Branislav Zoch pripisoval divadlu veľký význam. Od jeho príchodu na gymnázium našťudovali žiaci pod jeho vedením 22 divadelných predstavení.

Pri svojej náročnej a bohatej pedagogickej činnosti v škole aj mimo nej, našiel si čas aj na písanie učebníc, keďže si veľmi jasne uvedomoval nedostatok slovenských učebníc na slovenských stredných školách. Už v roku 1869 vydal učebnicu fyziky pod názvom *Fyzika čiže silospyt pre slovenské gymnáziá, reálky a domáce poučenie podľa najnovšieho stavu vedy*. Je to priekopnícke dielo, kde Zoch ukázal aj praktické využitie predkladaných teoretických poznatkov v tomto odbore. V učebnici nezaprie zásadu názornosti, pretože je bohatá na schémy a obrázky. O štyri roky vydal ďalšiu učebnicu pod názvom *Počiatky názornej merby pre nižšie gymnázium a semeniská*, v ktorej podáva základy plošnej geometrie. Uvádza v nej aj príklady a úlohy s tvorivým charakterom. Mal v pláne napísať aj ďalšie diely tejto učebnice, no tento zámer už nemohol splniť.

Okrem vyučovania fyziky, matematiky a chémie zaviedol Zoch na gymnáziu aj vyučovanie telocviku, hudby, spevu a kreslenia. Zavedením nepovinného predmetu telocvik urobil Zoch vskutku priekopnícky čin. Podobne to komentuje aj Július Chovan: „*Telesná výchova v jeho dobe bola na školách predmetom doplnkovo pridružovaným a nepovinným. Prakticky ju zavádzali len podľa miestnych možností a osobných záľub jednotlivcov na niektorých školách.*“¹² Zoch sa tak stal „*zakladateľom školského aj mimoškolského telocviku na Slovensku*“.¹³ K vyučovaniu telocviku zostavil aj

¹² CHOVAN, Július. Ivan Branislav Zoch – priekopník telesnej výchovy na Slovensku. In *Jednotná škola*, 1954, roč. 9, č. 3, s. 316.

¹³ CHOVAN, Dr. Ivan Branislav Zoch, s. 61.

prvú učebnicu pod názvom *Krátky návod k vyučovaniu v telocviku hlavne pre národné školy*, ktorú tiež vybavil vlastnými obrázkami. Vydal ju až v roku 1873, keď založil vlastný kameňopisný ústav, v ktorom mohol vytlačiť obrázky. Zhrnul v nej vedomosti, ktoré získal počas svojho vysokoškolského štúdia a najmä v nej zaviedol telocvičné názvoslovie. Zaujímavý je úvod k učebnici, v ktorom zdôvodňuje potrebu jej vydania a ktorý môže slúžiť aj ako akési motto: „*Nemajúc na zemi väčšieho majetku nežli je zdravie,*“ odporúča knihu, „*aby hoc i len málo poslúžila k vývinu sily a udržaniu zdravia, čerstvosti a jarosti telesnej.*“¹⁴ Druhá plánovaná teoretická časť učebnice už zo známych príčin nevyšla. Ako píše Július Chovan, „*bolo veľkou škodou pre slovenskú telesnú výchovu, pre vývin jej terminológie, že telesná výchova, sotva sa pod Zochovým vedením rozbehla, musela zatichnúť a kriesi sa znova až po roku 1918.*“¹⁵

Po zatvorení revúckeho gymnázia musel Dr. Ivan Branislav Zoch ukončiť svoju pedagogickú činnosť na Slovensku. Po krátkom pôsobení ako správca sudodielne v Krupine odišiel do Chorvátska, kde pôsobil ďalších 32 rokov. V roku 1876 ho vymenovali za profesora na reálnom gymnáziu v Osjeku, kde pôsobil tri roky, potom založil v Sarajeve reálne gymnázium a stal sa jeho riaditeľom a nakoniec pôsobil ako riaditeľ gymnázia v Petrinji. V Chorvátsku pokračoval vo svojej bohatej publikačnej činnosti. Zaoberal sa dejinami školstva a dejinami jednotlivých predmetov. V roku 1883 napísal *Pohl'ad na školstvo v Bosne* a v roku 1889 *Krátky náčrt dejín matematiky a fyziky*. Svoje pedagogické názory najlepšie vyjadril v diele *Zásady*

¹⁴ CHOVAN, Ivan Branislav Zoch – priekopník, s. 320.

¹⁵ Tamže, s. 328.

Naegelsbachovej pedagogiky z roku 1896. Jeho veľmi moderné a aj v súčasnosti aktuálne požiadavky na školu, vyučovanie aj na osobnosť učiteľa rozobrali vo svojich štúdiách už spomínaní pedagógovia Július Chovan a Tomáš Srogoň. Obidvaja zdôrazňujú jeho pedagogické majstrovstvo, ktoré spočívalo v „*úzkej spätosti odbornej a didakticko-metodickej zložky osobnosti učiteľa*“.¹⁶

Charakterizujúc Dr. Ivana Zocha, je dôležité vyzdvihnúť jeho požiadavky na osobnosť učiteľa, ktoré sú podobné ako u Drahotína Makovického. Makovický zdôrazňoval svedomitú prípravu a neustále vzdelávanie sa. To isté požaduje aj Branislav Zoch, ktorý doplnil, že ak to učiteľ nebude robiť, zabudne, že je učiteľ. Podľa neho učiteľ má byť činný aj v oblasti publicistiky, má uverejňovať články zo svojho odboru a z pedagogickej praxe. Je to požiadavka výsostne aktuálna aj dnes. Priekopnícke je aj Zochovo dielo *Metodika vyučovania krasopisu* z roku 1896.

V tomto diele veľmi výstižne a skoro poeticky vyzdvihuje význam písma a súčasne kritizuje vyučovanie písania na školách v Rakúsko-Uhorsku, ktoré sa podľa neho zakladá len na metóde mechanického napodobňovania: „*Okrem reči najväčším blahom človeka je písmo. Každý národ vynasnažuje sa, aby zachoval rýdzosť svojej reči a aby ju čo najúplnejšie vyvinul. Stav národnej vzdelanosti národného vývinu posudzuje sa podľa percent ľudí, znalých písmo. ...Pri tom všetkom je výučba v krasopise u nás, ale vôbec ešte slabo obrobené pole, lebo metodika výučby v písaní má ešte mnoho otázok, ktoré sú záhadné, neriešené, a keď sú niektoré v teórii i riešené, v praxi sa vyučuje obyčajne ešte podľa starých názorov, starej metodiky napodobňovania,*

¹⁶ SROGOŇ, Praktická a teoretická činnosť, s. 367.

alebo lepšie povedané: vyučuje sa najviac bez metódy.“¹⁷ Zoch zakladal metodiku vyučovania písania na zásade prirodzenosti, ktorá vychádza z poznatkov z biológie dieťaťa a z psychológie. Písmo má preto zodpovedať zdravotným požiadavkám, pretože písanie môže vyvolať množstvo podľa neho „školských chorôb“, ako sú „*skoliosu alebo skrivenie chrbtovej kosti, myopiu alebo krátkozrakosť, zvláštny druh bolenia hlavy, choroby mozgu, nervov, žalúdka atď.*“¹⁸ Branislav Zoch vo svojej *Metodike* preto zdôrazňuje, že „...bude písmo len vtedy zodpovedať všetkým zdravotným požiadavkám, keď sa v písaní nepreháňa a keď bude telo i všetky jeho ústroje počas písania v prirodzenej, nenapätej polohe, ktorá zodpovedá fyziologickým pomerom detského tela, v takej polohe, ktorá vyžaduje najmenší telesný i duševný nápor“.¹⁹ Dr. Ivan Branislav Zoch sa vrátil na Slovensko až po svojom penzionovaní v roku 1908. Usadil sa u brata v Modre, kde v roku 1921 po ťažkej chorobe zomrel.

Branislav Zoch patril bezpochyby k najvýznamnejším slovenským učiteľom druhej polovice 19. storočia. Pre nepriaznivé politické pomery musel Slovensko opustiť a pôsobil dlhé roky mimo svojej vlasti. Zostával však so svojím rodiskom v kontakte, o čom svedčí aj pozvanie svojho bývalého žiaka z revúckeho gymnázia Karola Salvu do Osijeku, aby sa vyučil tlačiarenskej práci po svojom suspendovaní zo školy v Klenovci. Karol Salva, posledný z troch učiteľov, o ňom napísal aj krátku, ale výstižnú charakteristiku: „*Horlivý, neúnavný a u mládeže obľúbený.*“²⁰ Skúsme si položiť rečnícku

¹⁷ SROGOŇ, Tomáš. *Výber prameňov k dejinám školstva a pedagogiky*. Bratislava : SPN, 1981, s. 171.

¹⁸ Tamže, s. 173.

¹⁹ Tamže.

²⁰ SROGOŇ, Praktická a teoretická činnosť, s. 367.

otázku, koľko je takých učiteľov v súčasnosti?

Karol Salva (1849 – 1913)

Posledným a najmladším učiteľom z trojice vybraných učiteľov bol Karol Salva. V jeho živote bolo aj najviac dramatických zvrátov, keďže bol pre svoje názory suspendovaný z miesta učiteľa v Klenovci, dlhé roky pôsobil ako vydavateľ časopisu *Dom a škola*, ale pre sústavné perzekúcie musel vydávanie zastaviť, prišiel o svoj majetok a nakoniec musel opustiť aj rodinu a domovinu a emigroval do Spojených štátov amerických. Jeho pedagogické pôsobenie je tiež pomerne dobre prebádané, samostatné štúdie mu venovali Konštantín Čulen a najmä Ján Struhár. Prístupný je rozsiahly súbor jeho článkov v spomínanom časopise *Dom a škola*, ktorý vydával a redigoval v rokoch 1885 – 1898. Karol Salva je „*dosiaľ nedocenená osobnosť našej národnej minulosti, ...pretože nebol ani celkom politikom, ani literátom, ba ani vyhraneným pedagógom*“.²¹ Bol jedným z početných vzdelancov pochádzajúcich z chudobných pomerov, ktorí celé svoje nadanie a energiu venovali v prospech svojho národa. Myslím si, že práve jeho zánietenie a bojovnosť ho charakterizujú najviac.

Pedagogické pôsobenie a názory Karola Salvu

Karol Salva sa narodil, podobne ako dvaja predchádzajúci učítelia, v početnej rodine. Mal päť súrodencov a jeho otec bol dedinským kováčom, teda remeselník tak ako otec Drahotína Makovického, ktorý bol krajčírom.

²¹ STRUHÁR, Ján. Karol Salva v dejinách slovenského školstva a pedagogiky. In *Jednotná škola*, 1973, roč. 25, č. 4, s. 359.

Základné vzdelanie získal v rodnej Liptovskej Sielnici, od roku 1863 študoval na slovenskom evanjelickom gymnáziu v Revúcej a v *Slovenskom bibliografickom slovníku* sa uvádza, že niektoré triedy navštevoval v Levoči (podobne ako Makovický a Zoch). Pre náhlu otcovu smrť sa musel vzdať vyššieho štúdia a zapísal sa na učiteľské semeníšte v Revúcej, ktoré ale tiež nedokončil, pretože musel ísť vypomáhať ovdovelej matke. V roku 1869 už pôsobil ako výpomocný učiteľ v Hornej Lehote, kde mu výdatne pomáhal hornolehotský evanjelický farár, básnik Samo Chalupka.

Po úspešnom absolvovaní skúšok pred školskou radou v Banskej Bystrici dostal miesto riadneho učiteľa v rodnej Liptovskej Sielnici, kde potom pôsobil 15 rokov. Prvé pôsobisko Karola Salvu približuje Ján Struhár: *„Sielnická škola postavená v roku 1859 bola dosť honosnou budovou z kameňa a pálenej hliny. Mala dve učebne, školský byt a príľahlú záhradu. Ročne ju navštevovalo 120 – 150 detí vo veku od 6 do 12 rokov.“*²² Salvovo postavenie však bolo veľmi ťažké. Ako presvedčený národný učiteľ bol pod neustálym dohľadom cirkevných aj svetských vrchností, ktoré čakali na nejakú zámienku, aby ho mohli obviňovať z panslavizmu. Salva si to dobre uvedomoval, a preto ako dôkaz svojej lojálnosti preložil učebnicu maďarčiny, ktorá vyšla v roku 1880 pod názvom *Dr. Karola Šamarjayho návod k rýchlemu a ľahkému naučeniu sa maďarskej reči*. Na túto učebnicu sa neskôr odvolával vo svojej obrane proti suspendovaniu, kde píše: *„Prvá literárna práca moja je maďarská mluvnica pre slovenské školy. Ja, dľa pochopu žalobníkov mojich „pansláv“ už v roku 1880, prepracoval som do slovenčiny dr. Karola Samarjayho návod k rýchlemu a ľahkému naučeniu sa maďarskej reči, s týmito úvodnými slovami: Vieme, že*

²² Tamže, s. 362.

maďarská reč stala sa obligátnym predmetom všetkých škôl koruny uhorskej. Učiť budeme, lebo sme povinní, to je zákon a zákon ctíte! Nie seba, ale dieťa, ktoré vychovávame, majme pred očami I tu!“²³ V poslednej vete je veľmi jasne vyjadrené jeho učiteľské krédo, ktoré vychádzalo z didaktických princípov učiteľa národov. Komenského dielo si Salva mimoriadne ctí, v čom sa zhoduje s názormi svojho učiteľa z Revúcej Branislava Zocha.

Popri svojej pedagogickej práci sa Salva v Sielnici venoval aj publikačnej a vydavateľskej činnosti. Od roku 1884 začal vydávať *Domový kalendár* a o rok neskôr pedagogický časopis *Dom a škola*, ktorý sa stal po Radlinského *Priateľovi školy a literatúry* najlepším slovenským pedagogickým časopisom v 19. storočí. Obrátil sa o pomoc na mnohých skúsených učiteľov medzi nimi aj na Drahotína Makovického a informoval ich o náplni a zameraní budúceho časopisu. Škoda, že v prvom čísle časopisu vyšiel už len Makovického nekrológ. Časopis sa mal podľa Salvu orientovať na pomoc škole a hlavne učiteľom, ktorých stavovské povedomie chcel dvíhať. Salva si podobne ako Makovický uvedomoval ťažké postavenie učiteľov, z ktorého vinil štát. Nedostatočné spoločenské ocenenie učiteľov malo podľa neho za následok, že učitelia strácajú záujem o sebazvdelčovanie a skvalitnenie svojej práce.

Všetci traja Makovický, Zoch aj Salva venovali problémom slovenských učiteľov veľkú pozornosť. Makovický rozoberá sociálne postavenie učiteľov, Zoch ich pedagogickú a didaktickú spôsobilosť a Salva zase hovorí o ich spoločenskom ocenení. Všetci traja sa zhodujú v tom, že

²³ SALVA, Karol. Vyháňať vás budú zo škôl. In *Dom a škola*, 1887, roč. 3, č. 8 – 9, s. 280.

učitelia sa musia neustále vzdelávať a dôsledne pripravovať na vyučovanie. Stotožňujú sa aj s názorom, že vyučovanie nemožno oddeliť od výchovy. Salva to vyjadruje v programe *Domu a školy*, kde žiada vyučovať výchovne, „aby mládež, keď vyjde zo školy, vedela sa dívať na svet okolo seba“.²⁴

Pedagogický časopis *Dom a škola* po svojich sľubných začiatkoch začal postupne upadať. Kým v prvom roku mal vyše 800 odberateľov, v posledných sa ich počet znížil na niečo vyše 100. V roku 1898 po 13-ročnom pôsobení časopis prestal vychádzať. Príčin, pre ktoré musel zaniknúť, bolo niekoľko. Jednou z nich bol neľahký profesijný osud jeho redaktora. V roku 1885 musel Salva opustiť svoje miesto v Sielnici a nastúpil na miesto učiteľa v Klenovci pod ochranu Štefana Marka Daxnera. Útoky na jeho osobu však neprestávali a nakoniec ho v roku 1888 obvinili z panslavizmu a suspendovali. Celú kauzu, svoju obžalobu aj obhajobu uverejnil podrobne v článku na pokračovanie v časopise *Dom a škola*. Príčinou obvinenia bol článok vydaný v *Domovom kalendári* pod názvom *Čo Slovák, to človek*, v ktorom sa okrem iného píše: „*Všetci sme ľudia, Maďar, Slovák i Nemec a keď Maďara len ako Maďara, Nemca len ako Nemca poznáte za človeka, i Slovák len ako Slovák je človekom, ináč je biedny povrhel, sprznivší na sebe obraz Boží.*“²⁵ Za tieto a podobné vyjadrenia bol Karol Salva obvinený z toho, že svojimi spismi roznecuje nenávisť proti maďarskej reči a národu. Súdny výrok doslovne znel: „*Karol Salva, učiteľ klenovský, nalezenný je vinným pre redigovanie a vydanie Domového kalendára na rok obyčajný 1887 v duchu nevlasteneckom, protivlasteneckom, oproti národu maďarskému nenávisť roznecujúcom*

²⁴ STRUHÁR, Ján. Karol Salva. In *Jednotná škola*, 1973, č. 4, s. 366.

²⁵ SALVA, Karol. Vyháňať vás budú zo škôl. In *Dom a škola*, 1887, roč. 3, č. 10, s. 317.

a panslavistickom. ...odsudzuje sa k odstráneniu z úradu a k zaplateniu pravotných útrov.“²⁶

Po svojom suspendovaní odišiel Karol Salva k svojmu bývalému učiteľovi, ktorý po zatvorení revúckeho gymnázia tiež nenašiel učiteľské uplatnenie na Slovensku, k Branislavovi Zochovi do Osjeku, aby sa uňho vyučil v kníhtlačiarni. Po svojom návrate založil s pomocou Štefana Marka Daxnera kníhtlačiareň v Ružomberku. Pracoval v nej aj Milan Hodža a Jozef Gregor Tajovský. Nadobudla charakter opozičného publikačného centra proti Martinu, keďže Salva sa stále viac hlásil k myšlienke československej spolupráce a neskôr inklinoval k hlasizmu. Jeho vydavateľská činnosť je veľmi bohatá. V rokoch 1888 – 1909 vydal celkovo 258 titulov v celkovom náklade 750 000 výtlačkov. Vydával politický týždenník *Slovenské listy*, vydal 28 zošitov *Slovenských povestí*, až do roku 1898 *Dom a školu*, časopis pre deti *Priateľ dietok*, *Slovenský domový kalendár*, *Obzor*, *Dennica* a iné periodiká. S priateľom Karolom Kálalom zostavil slovensko-český a česko-slovenský slovník, pre potreby škôl *Národný spevník*, zborník *Od Šumavy k Tatrám* a tiež malú knižočku *Rýchly počtár pre gazdov, remeselníkov, kupcov a vôbec pre každú domácnosť*. Svoje učiteľské povolanie a lásku ku Komenskému potvrdil prekladom jeho *Informatória školy materskej*, ktoré vydal v roku 1892. Pre mladých čitateľov napísal a vydal dve knižky *Nezábudky I a II*, kde zhrnul svoje skúsenosti pri pozorovaní vlastných detí. Karol Salva mal z dvoch manželstiev osem detí.

Za svoj neohrozený postoj pri obrane národných práv, napríklad na

²⁶ SALVA, Karol. Vyháňať vás budú zo škôl. In *Dom a škola*, 1887, roč. 3, č. 11 – 12, s. 377.

stoličnom zhromaždení v Liptovskom Mikuláši v roku 1899, bol však neustále perzekvovaný. V roku 1898 musel stráviť 3 mesiace vo väzení pre uverejnenie básne *Štekančok* v satirickej prílohe *Slovenských listov*. Pritom stále zápasil s finančnými ťažkosťami svojho podniku až nakoniec prišiel o celý svoj majetok, kníhtlačiareň aj rodinný dom. V roku 1909 sa ako 60-ročný vysťahoval do Pittsburghu, kde pôsobil najprv ako šéfredaktor slovenských periodík. V roku 1910 absolvoval teologické skúšky a potom pôsobil ako evanjelický farár v Pleasant City a v Clevelande, kde aj zomrel v roku 1913.

Profil Karola Salvu je vhodné ukončiť citáciou z jeho obrany proti obvineniu panslavizmu, ktoré vystihuje jeho život a pedagogické pôsobenie: „Čo som zavinil? V obžalobe podanej naproti mne stojí, že som... nepriateľ vlasti, nevlastenec. Kto mi to dokáže? Pod pochopom vlasti rozumiem tú zem, v ktorej sa mi Boh zrodil, dal, v ktorej žije rod môj od nepamäti sveta. Či jest niečo na zemi, čo by som vrúcnejšie miloval, ako svoje rodisko, svoju vlasť? Pravda je, mne sa brídí ten pochop nepravý o vlasti, dl'a ktorého by ona mala byť len jednomu národu vlastnou. Vlasť nám je spoločnou matkou: Maďar, Slovák i všetci tí, ktorí sme v lone jej lásky vypestovaní, všetci sme jej rovnoprávne, rovnodedičné deti. Toto je, myslím, pravý pochop vlasti, za takto pochopenú vlasť hotový som všetkých obetí.“²⁷

Karol Salva uzatvára trojicu významných slovenských učiteľov 19. storočia, ktorých sme opisovali v predchádzajúcich článkoch. Je ťažké vtesnať ich bohatú pedagogickú činnosť do niekoľkých riadkov. Vyžaduje si to dôkladnejšie štúdium a prácu väčšieho rozsahu. Môžeme však smelo vyvodiť

²⁷ SALVA, Karol. Vyháňať vás budú zo škôl. In *Dom a škola*, 1887, roč. 3, č. 8 a 9, s. 280.

aspoň niekoľko základných faktov.

Všetci traja považovali vyučovanie a výchovu za svoje celoživotné poslanie a v dôsledku toho vyvíjali bohatú aktivitu aj mimo školy. Šírili osvetu, zakladali knižnice, ochotnícke divadlo, kameňopisné ústavy, kníhtlačiarne. Všetci traja publikovali učebnice a príručky, pretože si uvedomovali, že práve tieto v slovenskom jazyku chýbajú. A samozrejme všetci traja uverejňovali svoje články v pedagogických časopisoch 19. storočia – *Priateľ školy a literatúry*, *Evanjelická škola* alebo *Dom a škola*. Ich články sú doteraz dostupné, môžeme si ich prečítať na mikrofilmoch a analyzovať ich pedagogické názory priamo z prameňa ich vlastnej tvorby. Zistíme, že sa nielen v mnohom zhodujú, ale že sú aktuálne aj dnes.

Všetci traja vychádzali z Komenského a mali na zreteli záujem a prirodzený vývin dieťaťa. Učiť nenásilne, bez memorovania, názorne a s množstvom pomôcok, cestou vlastného poznávania a pokusov, to sú zásady, ktoré pretrvávajú stále, pretože sú nadčasové a sú základom pedagogiky. Všetci traja zdôrazňovali, že vyučovanie a výchova sa nedajú navzájom od seba oddeliť, aby zo škôl vyšli nielen vzdelanci, ale predovšetkým ľudia. Snažili sa pozdvihnúť rozličnými spôsobmi – od myšlienky založiť Národný výbor u Makovického cez štepárstvo, divadlo a majálesy u Zocha až po vydávanie kalendára u Salvu – aj rodiny, z ktorých deti pochádzali, pretože sa zhodli v tom, že prvoradá je výchova v rodine a rodina a škola musia vychovávať spolu ruka v ruku a to v tomto poradí.

Uvedomovali si úbohé postavenie slovenských učiteľov, ich zaťaženosť, nízke finančné a spoločenské ohodnotenie a časté útoky zo strany uhorských orgánov, ktorým boli aj sami vystavení. Súčasne ale všetci traja mali

na učiteľstvo veľmi vysoké nároky. Podľa nich musí byť učiteľ vzdelaný a neustále si svoje vzdelanie dopĺňať, rozhladený, usilovný, tvorivý a oddaný svojmu povolaniu a svojim žiakom. Tieto vysoké požiadavky sa snažili napĺňať svojou prácou, ale ich úsilie nebolo a v daných politických pomeroch nemohlo byť docenené.

Dokumenty

Listy slovenských vojakov z prvej svetovej vojny

Róbert Letz (ed.)

V tomto roku si pripomenieme sto rokov od začatia prvej svetovej vojny. Európa i krajiny na iných kontinentoch boli aj dovtedy zachvátené vojnami, no tie mali miestny, lokálny význam. Teraz sa vojna stala svetovou udalosťou, ktorá zasiahla naraz do života ľudí mnohých štátov. Vojna s prívlastkom svetová znamenala veľmi bolestnú skúsenosť. Moderné a stále sa vylepšujúce technické spôsoby zabíjania zanechávali milióny mŕtvych a ranených. Vojna so sebou prinášala utrpenie, biedu a morálny rozvrat. Zasiahla jednu generáciu, ktorá niesla jej následky ďalej so sebou. Vo vojne sa skončili ilúzie jedného sveta a vytvárali sa nové ilúzie. Vojna teda prinášala okrem zabíjania aj veľké zmeny v myslení ľudí. Viedla k pacifizmu, ale aj k presvedčeniu, že určité predstavy o správnom spôsobe fungovania spoločnosti sa dajú presadiť najúčinnejšie násilím. Vojna so sebou prinášala horúčkovitý technický a priemyselný vývoj, dovtedy nepoznanú mobilitu spoločnosti. Muži sa ako vojaci dostávali do cudzích krajín, o ktorých nikdy nepočuli. Spoznali iné krajiny, naučili sa ich iné reči, stali sa technicky zdatnejšími. Ženy v zázemí boli nútené nahradiť mužov a vykonávali za nich práce, ku ktorým by za iných okolností nikdy nesiahli. Nedostatok základných životných potrieb: potravín, liekov, odevov a obuvi viedol k zvýšenému sociálnemu napätiu. Všetky tieto faktory výrazne zasiahli do tradičných vzťahov v spoločnosti a pripravili ju na hľadanie nových východísk.

Všetky vyššie spomenuté charakteristiky sa hodia nielen na európske

krajiny, zasiahnuté vojnou, ale aj na Slovensko, ktoré v tom čase bolo súčasťou Uhorska. Vojna otvárala Slovákom nádej na zlepšenie ich neúnosného kultúrneho a sociálneho postavenia, ktoré so sebou prinášala maďarizácia spojená s vládou liberálne sa tváriacich elít. Slovenskú politiku zastihla vojna nedoformovaná a jej reakciou na nový stav bol prechod do pasivity. Znamenalo to zvýšenú opatrnosť a čakanie na vykúpenie zvonka (reálne sa spočiatku ukazoval zásah Ruska). Na druhej strane odchod mužov na front bol spojený s nádejou, že ich obete povedú k zlepšeniu postavenia Slovákov v Uhorsku, ak by došlo k víťazstvu ústredných mocností. Veď hrdinskosť slovenského vojaka sa v rakúsko-uhorskej armáde vysoko cenila.

Slovensky písané noviny znamenali v slovenskej spoločnosti najdôležitejší komunikačný prostriedok. Prinášali veľa bezprostredných informácií a ľudia ich využívali na vzájomnú komunikáciu. Ich čitatelia reagovali na jednotlivé články listami, alebo sami zasielali články a listy, aby sa ich zverejnením rozdelili so svojimi dojmami, ktoré tak nadobúdali všeobecnejšiu platnosť. Do novín po vypuknutí prvej svetovej vojny písali veľmi často vojaci. Na jednej strane to vyhovovalo oficiálnej propagande, ktorá chcela, aby sa písalo o hrdinských činoch na bojiskách. Na druhej strane sa však vytvoril priestor na publikovanie často kritických názorov, dojmov a postrehov slovenských vojakov. Samozrejme, uverejnené bolo to, čo pustila pomerne prísna cenzúra. Listy vojakov zachytávajú priebeh lúčenia a odchod z ich rodiska, nástup k ich vojenským jednotkám a život frontových vojakov v prvej línii a v zázemí, v ktorom zažili mnoho smutných i veselých príhod. Zaujímavé sú postrehy z cudzích krajín, ale aj národnostná otázka a vzťahy v rakúsko-uhorskej armáde a v Rakúsko-Uhorsku. Listy vojakov nie sú iba

citovými zážitkami, narychlo položené na papier, ale ide o hlbšiu reflexiu sveta, ktorý sa náhle ocitol v katastrofe, z ktorej sa nemôže oslobodiť. Často písali ranení vojaci z vojenských lazaretov a nemocníc. Kurióznejšie boli listy vojakov zo zajatia. Príbeh ich listov neskončil uverejnením v novinách, ale redakcie publikovali aj ohlasy čitateľov na tieto listy. Ak noviny uverejnili aj adresu vojaka, dostal mnoho osobných listov. Noviny sa ukázali ako najlepšie prostriedok verejného dorozumievania. Uverejnený list vojaka vyjadroval väzbu s rodným krajom a súčasne bol správou pre užšiu rodinu – rodičov, súrodencov, ale aj pre širší okruh priateľov a známych, spolurodákov z konkrétnej obce alebo mesta. Bola to základná správa, že žije a myslí na všetkých doma, správa o nádeji, že sa vráti domov.

Vybrané listy slovenských vojakov sme rozdelili do dvoch celkov. Do prvého celku sme zaradili 18 listov vojakov uverejnených v *Slovenských ľudových novinách* v rokoch 1914 a 1915. Do druhého, ktorý uverejníme vo *Verbum historiae* 2/2014, sme zaradili listy vojakov uverejnené v *Slovenských ľudových novinách* v rokoch 1916 a 1917 a v *Národných novinách* z rokov 1914, 1915 a 1916. Každý list je opatrený osobitným číslom a krátkym registom. Osobné mená, geografické názvy sú doplnené vysvetľujúcimi poznámkami a publikujeme ich v pôvodnej, neupravenej podobe, s ponechaním dobového štýlu, slovosledu a gramatických chýb. Na konci každého listu sa nachádza bibliografický odkaz na zdrojový prameň.

1. List. 1914, september, Viedeň. List Jána Gaála¹ z Lopeja (okr. Brezno) redakcii Slovenských ľudových novín. Zachytáva prvé dojmy z frontu v Rusku a zážitky po zranení po odvoze do zázemia.

Ján Gaál – rodák z Lopeja

Slávna redakcia!

Bolo to 26. augusta ráno o 9. hodine, keď bol náš 25. peší pluk² prvýkrát v ohni za hranicou v Rusku asi na 30 km. Bolo asi 11 hodín predpoludním, keď ma zasiahla na hlave ruská guľka, nechajúc po sebe 4 cm dlhú a ½ cm hlbokú ranu, no nie nebezpečnú. I boli sme všetci ranení dopravení vlakom do Viedne. Náš vlak šiel s nami dva dni a jednu noc. Na našej ceste všade nám ľud prejavoval sústrasť. Temer na každej stanici nás vítal ľud a počastoval jedlami, cigarami a kvetinami. Rana sa mi snáď zahojí a potom pôjdem znovu do ohňa a jestli sa živý nevrátim, potom Vám napíšem obširnejšie. S Bohom! Srdečný pozdrav!

Slovenské ľudové noviny, roč. 5, II. 9. 1914, č. 37.

¹ Ján Gaál Poddumbiersky (*14. 2. 1890 Podbrezová – Lopej – † 23. 4. 1964 Trnava), slovenský publicista, po roku 1918 notár a pracovník Spolku svätého Vojtecha v Trnave. Zameriaval sa na spracovanie biografii slovenských národných dejateľov a venoval sa aj slovenskému folklóru.

² I., II. a III. prápor 25. pešieho pluku patril do 53. pešej brigády 27. pešej divízie (VI. armádny zbor). Bol určený pre front v Haliči proti ruskej armáde. Jeho národnostné zloženie v roku 1914 bolo: 56 % Maďarov, 41 % Slovákov a 3 % ostatných.

2. List. 1914, 9. september, Viedeň. List Jaroslava Poddumbierskeho z Lopeja (okr. Brezno) redakcii Slovenských ľudových novín. Popisuje atmosféru v Podbrezovej po vyhlásení mobilizácie, odchod na front, zranenie, transport a liečenie vo Viedni.

Jaroslav Poddumbiersky z Lopeji

Viedeň, 9. septembra 1914

AKO SME IŠLI DO VOJNY:

Bolo to v posledných hodinách mesiaca júla o 11. hodine v noci, keď ma zobudili z prvého spánku dievčence a ženy, že aby som vstal a šiel ich obslúžiť do obchodu, lebo že ešte chcú do rána chleba napiecť pre svojich milých, ktorí zajtrajší deň 1. augusta rukujú, bo prišiel – vraj – posol zo služnovského úradu z Brezna s nariadením od vyššej vrchnosti, že následkom hroziaceho nebezpečenstva našej vlasti, pán kráľ rozkázal, že každý zdravý mužský musí zajtra ísť do vojny.

Ja som vstal a obslúžil svojich zákazníkov. Tej noci ale spať som nemôhol pre hluk odohrávajúci sa dedinou. Predstavenstvo obce dalo vylepiť plagáty, pred ktorými stojí hŕba ľudstva a číta mobilizačné oznámenie. Môj obchod zanechal som vedeniu priateľov, prosiac ich o svedomité jeho vedenie, dokiaľ sa nevrátim – jestli to bude vôľa Božia.

Boly dve hodiny odpoludnia, keď opustil som svoj obchod a šiel pred obecný dom, kde dľa udania obecného sluhu každý rukujúci mal sa dostaviť a vozmô odcestovať odtiaľ na železničnú stanicu „Pod-Brezovú“. Pred

obecným domom na Mýte³ hemžily sa zástupy ľudu. Rukujúci lúčili sa so svojími milými, opustené, mladé ženy plakaly i s deťmi za živiteľmi rodiny. Dievčence s venom žiali so sklonenými hlavami sem i tam chodily. Stareny s ružencom v ruke do ochrany Božej rukujúcich odporúčaly. Rukujúci vysadli na vozy so spevom, vozy sa pohly, plač opustených sa zväčšil, s vozov na rozlúčku viali mladí mužovia ručníkmi. Spievajúc vojenské piesne, ale v srdci ťažko lúčiac sa s milou domovinou. Výjav neopísateľný. Naše povozy čo chvíľa došli Pod-Brezovú. Vlak mal sa pohnúť ale len o hodinu a preto zaskočil som pešky do Lopeji, do mojej rodnej dediny, abych sa odlúčil od mojich známych.

Oj, milá rodná dedina, krásna si ako nevesta k sobášu idúca. V Tebe prežil som nevinné dni mojej detskosti. Si obtočená vĺškami a večne zeleňajúcima sa horami. Chudobný síce, ale pracovitý ľud prebýva v tebe, daj o Bože, aby som sa zdravý a ako víťaz vrátil z vojny a ten ľud v šťastí bez pohromy našiel, ako ho vidím teraz.

Opustiac rodnú dedinu, prišiel som na stanicu. Dohrmel vlak a ja vysadol som do dobyťčieho vozňa s nápisom: 6 koní 40 chlapov. Širočiznými dvermi vozňa hodil som lúčiaci sa pohľad na rodnú dedinu. Moje oko zastavilo sa na kostole na vĺšku nad dedinou nalezajúcom sa. Pri kostole čo verná družka naléza sa škola. Kostol a škola mi mnoho radostí pôsobily počas môjho žiactva. Dobrou správou vedená škola vychovala zo mňa verného syna vlasti na národu, v kostole som miništrúvaval, za čo ma nejeden raz pán farár Jozef Martinček odmenil červeným jabĺčkom. Najväčšou mojou radosťou každého jara bolo v nedeľu ráno za tmy ísť do hôr, nazbierať konvalinky a ňou obdariť

³ Obec Mýto pod Ďumbierom, okr. Brezno.

Kráľovnú panien. Neďaleko kostola nachodí sa hrobitov skrývajúci v sebe mne drahé poklady: hrob milého otca a hrob dobrej matky mojej. Šťastní ste rodičia moji, že môžete odpočívať v rodnej zemi v tóni rozvetveného smreka, ktorého široké vetve kolísané vetrom šepcú sladkú pieseň pokoja. Či ale i ja budem taký šťastný u vášho boku odpočívať, neviem. Možno, že moje telo po bojišti roznesú straky a havrany. Nuž ale staň sa vôľa Najvyššieho. Všetko vďačne obetujem z lásky k vlasti. S Bohom rodný kraj môj, tebe môj pozdrav! Vlak uháňal dolu krásnym Pohroním, rodná dedinka neschádzala mi z pamäti. Žiaľ mi ju bol opustiť. Či ale v nej bolo niekoho, kto by si bol na mňa vzpomenuť, a slzu bôľu mne zasvätil – neviem? Nuž a ktože by mal i žiaľiť za mnou? Rodičia pod zemou a lásku dievčaťa som neokúsil ešte, bárs som už 25 ročný.

**

Krásny nedeľný deň bol 2. august, keď nás zväčša Zvolencov vysypal vlak v Lučenci, v sídelnom meste nášho pešieho pluku. To bola radosť pozrieť sa, všetky ulice a námestia mesta kandidátmi vojenčiny posiate boli. Na širokých dvoroch kasáreňských dými sa z poľných kuchýň. Tu ale zamračenej tváre nevidieť, tu každý s radosťou si kráča mestom, v tom domnení, že prináša vďačne obeť na oltár vlasti. Tak veľmi mnoho verného slovenského ľudu sa sem dohrnulo, že nebolo ho možno nakŕmiť hneď v prvý deň. A veď toho nikto ani nežiadal ešte teraz, veď každý mal niečo z domu.

Poldruha týždňa sme pobudli v Lučenci, až sa dal náš pluk na cestu do Ruska. Prvé dva bataliony odišli dvoma dňami pred tretím batalionom. Bolo to 13. augusta ráno, keď i tretí náš batalion nastúpil cestu. Dva dni a dve noci šli sme vlakom, až sostúpili sme s vlaku kdesi v Poľsku. Potom pokračovalo sa v ceste pešky. Cestou šla hromada vozov, automobilov rozličného vojska,

veličizné pluky bez konca. Cesty pre toliké vojská a povozy boli primalé a preto ako vojská tak i povozy popri jedno druhom i vo štvoro išly i vedľa cesty poľom, ničiac nesobratú úrodu, tak že role ležiace popri cestách, boli obrátené tiež v cesty. A priekopy vedľa ciest srovnané boli s cestami. Veliké oblaky prachu zatieňovali žirne polia a lúky poľskej zeme. Vojsko v prachu a v piesku po kolená sa brodilo. Bárs naša cesta príliš namáhavá bola, zato ale nik neponosoval sa na ukonavosť, ale smelo s hrdinskou nadšenosťou stúpал napred každý.

**

Veliká odušvnenosť a hrdinský zápal zažiarily s tvár našich šuhajcov, keď im sdelené, že čochvíľa budú stáť oprosti sebe s nepriateľom. Každý horel túžbou nepriateľa poraziť, vyznačiť sa víťazstvom a tým slávu vlasti vy dobyť. Sotva že ranné slniečko osušilo rosu na Ruskopoľskej zemi, naši šuhajci horiac nedočkavosťou došli do ohňa. Gule nepriateľské hvízdali im okolo uší, ale nepadol predne z našich nikto, len pár ranených bolo, medzi nimi i pisateľ tejto stati, ktorý sa ale už skoro vylieči.

**

Ktorí boli ranení, poslaní boli do nášho pohraničného mesta Ravy Ruskej,⁴ cieľom ďalšej dopravy železničnej do nemocnice. Vlak s nami uháňal krásnou Poľskou zemou cez Sliezsko a Moravu do Viedne. Na našej ceste sa raneným velice dobre vodilo. Bola to ale radosť dívať sa na to, keď temer na každej stanici pozdravoval nás zástup ľudu. A náš vlak k radosti pozdravujúcemu nás ľudu, na každej takej stanici na pár minút zastal.

⁴ Рава-Руська (Rawa Ruska), ukrajinské mesto, ktoré patrilo v tom čase do Rakúsko-Uhorska. Dnes je súčasťou Ukrajiny a leží na hraniciach s Poľskom.

A dievčence, krásne ako anjeli, rozdávaly rozličné občerstvenia raneným vojačkom. Či vznešená dáma, či dcéra chudobného nádenníka, každá po dedine sháňa, čo sa sohnáť dá, a každý prispeje vďačne. Život ľudu sústreduje sa teraz len na železničných staniciach a každý žije len pre vojsko. Koláčov rozdávali sa celé stohy, ovocín celé centy, čaju bolo navarené plné kotly, a nadovšetko najviac bolo cigár: tých, keď sme dorazily do Viedne, každý vojak cestou nadostával za kapsu. Krásne dni pre nás vojakov. A dlžno pripomenúť i to, že všetky naše hostiteľky vynikaly okrem dobroty srdca i neobyčajnou krásou, že veru nejedna krásna z Poľska lebo Moravy utkvela nejednému šuhajovi v myšli.

**

Doraziac do Viedne, boli sme umiestnení v miestnostiach kliniky Jozefom II.⁵ založenej. Tu sme pod opaterou červeného kríža, ktorému teraz do služby vstúpili i zo vznešených stavov páni i dámy, konajúc verne, s tou najväčšou oddanosťou sverený im úkol – opateru ranených v bitke. Všetko milé anjelskej krásy tváre. Každodenne odpoľudnia je dovolená návšteva, pri tej príležitosti nosia nám dobrosrdeční Viedeňáci dary, pozostávajúce z rozličných až na nepomyslenia vecí, no najviac je tu cigár.

Končiac svoje vypravovania, posielam všetkým čitateľom „Slov. Ľudových Novín“ svoj vreľý pozdrav.

Viedeň, 9. septembra 1914.

Jaroslav Podd'umbiersky z Lopeji.

Slovenské ľudové noviny, roč. 5, 18. 9. 1914, č. 38.

⁵ Jozef II. (*13. 3. 1741 Viedeň – † 20. 2. 1790 Viedeň), rakúsky cisár, panovník rakúskej monarchie v rokoch 1780 – 1790.

3. List. 1914, september. Kežmarok. List Šimona Čekovského redakcii Slovenských ľudových novín. Popisuje nasadenie na front, zranenie v Rusku a transport do nemocnice v Kežmarku.

Šimon Čekovský, peší pluk č. 67⁶

Dopis od slovenského raneného vojaka

Slávna Redakcia!

Poprajte miesta mojim riadkom. Dňa 26. augusta predpoludním náš peší pluk č. 67 prišiel poprvýkrát do ohňa za hranicou, okolo Komarova.⁷ Tu ma trafila ruská guľka do ľavej nohy. Keď som spadol, trafil ma zase nepriateľský šrapnel do kolena a zlomil mi ho. Ostal som ležať asi poldruhej hodiny, kým som dostal pomoci od sanitercov.⁸ Potom som bol vzatý na hilfsplace.⁹ Tu som mal strašné bolesti, ktoré ma sprevádzaly až na železničnú stanicu. Ponevác som na vlak vystúpiť nemohol, ujali sa ma dvaja dobrí a milosrdní ľudia. Bol to jeden katolícky kňaz a jeden kapitán, ktorí ma vzali a do vlaku vložili. Pán Boh im to odplať. Na vlaku cestoval som dva dni a tri noci, kým som prišiel do Kežmarku vo Spiši. Tu ležím vo špitáli a cítim sa už

⁶ 67. peší pluk patrilo do zostavy 54. pešej brigády 27. pešej divízie (VI. armádny zbor). Bol určený pre front v Haliči proti ruskej armáde. Známy je aj pod názvom prešovský pluk. Jeho národnostné zloženie v roku 1914: 70 % Slovákov, 30 % ostatných.

⁷ Komarów, obec vo východnom Poľsku, ktorá po delení Poľska patrila pod ruskú správu. Nachádza sa neďaleko mesta Zamość. Dňa 26. 8. 1914 tu podnikla rakúsko-uhorská armáda veľkú ofenzívu proti ruskej armáde. Šesťdňová ofenzíva rakúsko-uhorskej 4. armády dosiahla lokálne úspechy, ale hodnotí sa ako Pyrrhovo víťazstvo. Ruská 5. armáda stratila pri Komarówe 26.000, rakúsko-uhorská 4. armáda až 40.000 mužov.

⁸ Príslušníci sanitárneho oddielu.

⁹ Der Hilfsplatz – miesto prvej pomoci pre ranených vojakov.

lepšie, lebo moje strašné boľasti sa zmenšili. Bože, poteš všetkých ranených a popraj im skorého vyzdravenia!

Pozdravujem si Vás Pane Redaktore!

Šimon Čekovský

Slovenské ľudové noviny, roč. 5, 25. 9. 1914, č. 39.

Obr. 01. *Boj rakúsko-uhorských a ruských vojsk pri Przemysli.*

4. **List.** 1914, november, Lubľana (Slovinsko). List Jozefa Mračnu redakcii Slovenských ľudových novín. Popisuje svoj pobyt v nemocnici v slovinskej Lubľane, vyzdvihuje dôležitosť Slovenských ľudových novín.
- 5.

Jozef Mračna

Velebný Pane Redaktor a Priateľu!

Ráčte predne prijať náš srdečný pozdrav od nás Slovákov ranených z južného bojišťa, a nateraz ležiacich v nemocnici v Ľublani. Číslo nášeho milého časopisu, „Slov. Ľud. Novín“ sme obdržali v nedeľu, dňa 15. listopadu. Keď nám tieto novinky naša ošetrovateľka priniesla, oči naše žiarili sa nám od veľkej radosti, lebo sme mohli čítať časopis náš, časopis slovenský a katolícky. Veru, v deň tento cítili sme sa tak, ako keby sme boli bývali doma, v kruhu svojích milých. Pán Boh Vám zaplat' za túto útechu! Keby naši doma pozostali bratia vedeli, akú radosť spôsobí nám v ďalekej cudzine náš časopis, iste by si všímali slov pánov redaktorov, a nenechali by časopis náš krvácať, nepodporiac ho ani len predplatkom. Bratia, nerobte ťažkosti nášmu časopisu pri vydávaní, ale nám ho udrzte aspoň predplatkom, keď už nie podporou. O to Vás prosíme všemožne. Ošetrujúc nás tuná dobre, paničky ľubľanské nám nosia koláče a cigaretky v hojnosti, začo im srdečne ďakujeme aj touto cestou. Dňa 15. listopadu ľubľanská mládež usporiadala divadelné predstavenie. Po divadle nás ranených Slovákov a Hrvátov¹⁰ paničky počastovaly dobrými jedlami a koláčmi. Ešte raz Pán Boh zaplat'! Ďakujeme za doposlané čísla. So srdečným pozdravením:

Jozef Mračna, ranený vojak.

Slovenské ľudové noviny, roč. 5, 27. 11. 1914, č. 48.

¹⁰ Chorvátov.

5. List 1914, december, Písek (Česko). List Jozefa Hokoviča z Nádaša (dnes Trstín, okr. Trnava) redakcii Slovenských ľudových novín. Informuje o trávení Vianoc medzi ranenými vojakmi rakúsko-uhorskej armády v nemocnici v meste Písek.

Jozef Holkovič, Zugsführer

Štedrý večer našich vojakov v Písku (Čechy)

Vojaci dopravení z bojišťa do záložnej nemocnice v Písku, dlho vďačne spomínať budú na slávnosť štedrého večera. Slávna Správa nemocnice v tento deň vypudila zo srdca ranených a od svojeti vzdialených vojakov veškerý žiaľ. Ozdobil a pre vojakov utešený vianočný stromčok, okolo ktorého zhromaždili sa ranení vojaci. Význam slávnosti v krásnej reči predniesli ošetrujúci páni lekári: Dr. Fröhlich po nemecky a Dr. Dolejší po česky. Hromovým hlasom prevolali sme na slávu Jeho Veličenstva pánovi kráľovi, ako aj pánom ošetrujúcim lekárom, lebo nám nahradili tú radosť, ktorú sme nechali pri našom milom rodinnom ohnisku. Po vydarenej slávnosti nasledovalo rozdeľovanie vzácnych vianočných darov, ktoré pozostávaly z rôzneho pečiva, teplých punčoch, vreckových ručníkov, cigár, cigaretiiek, dopisníc, pohľadníc atď. atď. Na večeru dostali sme ryby. Pán Boh zaplať! V mene všetkých obdarených ranených vojakov za túto krásnu vianočnú slávnosť našim pánom lekárom, slávnemu komitétu i všetkým darcom vrele vďaky vyslovuje: Jozef Holkovič, Zugsführer,¹¹ rodák z Nádaša.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 15. 1. 1915, č. 3.

¹¹ Zugsführer – poddôstojnícka hodnosť rakúsko-uhorskej armády, zodpovedá hodnosti čatár.

6. List. 1915, 10. 1. 1915, Viedeň. List Jána Gaála z Lopeja (okr. Brezno). Popisuje trávenie vianočných sviatkov na fronte, boje s ruskou armádou, zranenie a transport do nemocnice vo Viedni.

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku

Vianoce na vojne

Slúbil som Slávnej Redakcii „Slov. Ľudových Novín“, že jestli sa živý navrátim domov z vojny, že napíšem niečo do novín o našom živí-bytí na bojišti. I chytil som sa napísať o Vianociach.

„Blázon“ pomyslí si o mne ne jeden ct. čitateľ. „Vianoce sú už dávno preč, prišli bláznivé fašiangy a on nám tu chce blúzniť o vianociach!“

Odpusťte, prosím Vás ct. čitatelia, neni možno ináč. Pošta z bojišta ide veľmi pomaly, ktorá zprávy neskoro donáša a krem toho nás vojakov pridrža sa veľmi veľká nervozita: Akoby aj nie! Riadne sa nevyspíme, temer hľadať na boľasti ranených a každý okamih očakávať smrť!

Vianoce – čas radosti. Miliony srdc ale Veľký piatok cítilo v terajšom vianočnom čase, keď v milom rodinnom kruhu chyboval milý jeho člen a ktorý možno že práve v túto svätú noc padol guľkou nepriateľskou na bojišti, keď celý kresťanský svet svätíl pamiatku narodenia Kráľa pokoja a keď anjeli Betlehenskí hlásali: Sláva na výsosti Bohu, a na zemi pokoj ľuďom dobrej vôle!

Bol štedrý deň. Tešili sme sa, že cez Vianoce nastanú nám časy pokoja, lebo Rusi boli odtiahli zo svojích zákopov, odkiaľ pálili na nás dva dni a jednu noc. No ich paľba nemala žiadon účinok, lebo pred guľami pechoty chránili nás hlboké zákopy, a granáty padaly nám za chrbát, kde sa od toho chytla

dedina a zhorelo niekoľko domov s hospodárskymi staviskami.

Stmievalo sa. Kamaráti z Pliešoviec¹² a zo Slatiny¹³ v istom dome, odkiaľ obyvatelia boli ušli v strachu pred vojnou, navarili „neváženého“ mäsa a z tam nájdenej, otrubám podobnej múky, na platňách sporáku napiekli pagáčov. Všetci ma radi mali, ani neviem prečo zavolali ma na večeru. Vnišiel som k nim do izby. Na sporáku, ktorý mal nám slúžiť i za stôl, parilo sa z veľkého hrnca a chlapi s ťažko rozbolejšími hlavami stáli okolo sporáku. Každý myslel na milú, teplú domácnosť, na rodičov, na ženu, bratov a sestry. Ja medzi nimi najstarší, tu pri večeri mal som im nahradiť hlavu rodiny a preto odriekol som štedrovečernú modlitbu. Po modlitbe posadali sme si okolo sporáka na zem na slamu, a brali sme si z hrnca po hrči mäsa, ktoré sme po dvadňovom pôste s radosťou omykali, zajedajúc ho pagáčmi, ktoré nám teraz výborne chutnali. Po odbavenej večeri rozišli sme sa do našich zákopov.

Práve bola svätá vianočná polnoc, keď stál som na stráž. Srdce mi malo žiaľom puknúť pri pomyslení na veľký význam tohto sviatku. U nás doma na krásnom Horehroní v tomto čase ako čoby človek kráčal čarovnou, rozprávkovou krajinou: popod obloky, rozlieha sa spev, chlapi s hadom, šuhajci s hviezdou, mládenci s betlehemom. A tá polnočná svätá duša, to je len radosť, naslúchať pod ňou nebeským zvukom organa a pri jeho okúzľujúcich zvukoch spievať milému Jezuliatku radostné piesne pokoja, ktorý tak túžobne čakáme. Nuž ale, staň sa vôľa Najvyššieho. Možno, že keď sme tohto radostného sviatku zbavení, tým snád' radostnejšie zasvätime slávnostné „vzkriesenie“, ktorí sa živí šťastne navrátíme domov. Daj nám toho o Bože!

¹² Pliešovce, obec v okrese Zvolen.

¹³ Slatina, dnes Zvolenská Slatina, obec v okrese Zvolen.

Vzpaľmal som sa zo zadúmania, že som vojak, že stojím na stráží a že to vojakovi nijako nesvedčí žiaľ. A po chvíli počal som potíšku spievať: „Vstávajte pastieri“, „Dobrá novina, šťastná hodina“, „Čas radosti“ a ani sám už neviem koľko som ich vyspieval. V tomto mojom rozťúžení a zadúmaní, čas mi veľmi chytrý uplynul, tak, že miesto jednej stál som dve hodiny na stráží.

Svitnul deň Božieho Narodenia. Deň bol vlhký, sychravý, slnko nekázalo soza oblakov svoju velebnú postavu. Náš pluk dostal rozkaz postúpiť napred za utekajúcim nepriateľom. V druhý deň vianočný prišli sme do potýku s Rusom, kde sme mali pár ranených a kde i pisateľ tejto stati dostal jednu ranu do hlavy a druhú do ľavého ramena, kde mu guľka zostala väziť poníže pleca a preto musí sa podrobiť operácii.

Ranení boli sme dopravení vozom do Ruského, nami zaujatého mesta Piotrkova, odtiaľ na automobiloch k železnici a ďalej vlakom do nemeckého mesta Rosenberka a odtiaľ po našom dvadňovom pobyte boli sme dopravení do Viedne k liečeniu...

Všetkým čitateľom „Slov. ľudových Novín“ posielam svoj vrelý rodácky pozdrav.

Viedeň, 10. januára 1915

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 15. 1. 1915, č. 3.

7. List. 1915, list anonymného vojaka svojej manželke. Ide o posolstvo lásky a mieru, ktorý sa začína už v rodinách a medziľudských vzťahoch. Apeluje na silu viery a modlitby.

Čo písal vojak – muž svojej manželke?

Milá manželko!

Dnes, čo tieto riadky píšem, práve som prišiel od švarmlínie,¹⁴ celý i s koňom pokrytý ľadom, lebo rána padala omrzlina (ľadovica) a teraz sa sňah len tak sype vetrom. Všetkých Vás prosím, žite v dobrej shode a láske! Kto by svevolne rušil pokoj, nech príde sem, a tu sa veru naučí vážiť si svojich drahých, naučí sa vážiť si života a nebude sa potom pre každú maličkosť hašteriť. Ďakujem ti moja drahá, verná ženičko za tvoje modlitby a obete. Ver mi, myslím to úprimne, že ja snáď preto som bol dosiaľ ušetrený od veškerých úrazov a nemocí. Len sotrvaj ďalej a pros Pannu Mariu o ďalšiu ochranu. Boh ti za to odplatí! S Bohom ženičko moja!

Janíček

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 12. 2. 1915, č. 7.

8. List. 1915, september, Eichengraben (Dolné Rakúsko, okr. Sankt Pölten). List Jána Gaála z Lopeja (okr. Brezno) redakcii Slovenských ľudových novín. Zamýšľa sa nad zmyslom života, píše o svojom pobyte na fronte v Rusku, zranení a pobytoch v nemocniciach.

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku

¹⁴ Z nem. Schwarmlinie – rojnica.

List raneného vojaka

Rany, ktoré som dostal 26. decembra vo vojne v Rusku, sa mi už vyhojili. Teším sa novému zdraviu a novému životu, ačkoľvek som sa ohľadom tých veľkých darov Božích proti Bohu prehrešil, keď som sa pred súdruhami, vojakmi vyslovil: „Nebola by ma škoda, keby som i padol mŕtvý, nemám potešenia zo života, keď sa na mňa ani len s dopisom nik nerozpomenie. Nuž a veď mi ani nemá kto písať; otec, mať, bratia, sestry sú u Boha a bárs som aj túžil dievča vrele ľúbiť, ja ľúbený som nebol, bárs som už 25. ročný corgoň. Jestli padnem, zahrabú ma v krásnom zelenom poli, o mojom hrobe nebude vedieť nikto, a preto nik mi nezasväťí soľnú rozpomienku, a slzu žiaľu žiadne oko za mnou nevyroní, len snád' kvety, ktoré na mojom hrobe narastú a ktoré som tak vrele ľúbil vyronia každé ráno rosnaté moje slzy na môj hrob. Tak načo žiť?“

A Boh ma ľúbil, bárs som sa takto rúhal Jeho múdrosti. Nežiadal On moju smrť, dopustil len ľahšie rany na mňa, keď som konal svoju povinnosť, obväzujúc raneného súdruha.

Počas mojho dvadňového pobytu v katolíckej – na nemocnicu pretvorenej – škole v Rosenberku, časy moje zpríjemňovala istá sestra mníška. Potešil som sa tomu, keď ma v cudzine oslovila česky. Vyprávala mi, že jej otecko bol hájnikom v Rakúsku u istého grófa, kde chodieval k ním istý drotár menom Lukáš. Mali ho všetci v záruku radi a tešili sa jeho príchodu, jak kontesa tak i gróf s grófkou, tiež ostatní všetci. Vodievali ho po skvostných izbách a záhradách. A keď hrali divadlo a natrafil sa tam Lukáš, vzali ta i jeho do divadla. Bol chudobný, chodieval v krpcoch, ale pre jeho statočnosť milovali ho v záruku všetci a od tých čias – vraj – i ona miluje Slovákov. Po

dvadňovom mojom pobyte v Rosenberku, poďakujúc sa milej sestričke za milú opateru, šiel som s transportom do Viedne.

Že sa nachádzam vo Viedni v nemocnici čo ranený, dozvedel sa pán Ignác Hummel, učiteľ v Prešporku. I prišiel ku mne vyhľadajúc ma bez adresy. Doniesol mi: „Životopis Andreja Svoráda a Blahoslava“, kalendáre: „Posla Sv. Gabriela“, a „Pútnik Sv. Vojtešský“, za čo mu vrelú vďaku vzdávam. Milé jeho reči ma obrodili na duchu; veď som už bol na polo divý a veď ani nie div, keď som štyri mesiace nepočul nič o milej mojej vlasti a podobný rozhovor nevedol som pol roka.

Po štyritýždňovom pobyte vo Viedni, dostal som sa do Eichgrabenu do kláštora Velebných Sestier Františkánok. Tu nás je asi päťdesiat vojakov, ktorí sme už vyliečení a prišli sme sem na zotavenie. Tu sa cítim tak dobre, ako som sa necítil od 1910 roku v Prahe. Velebné Sestričky ku kráteniu času nám dali svoj klavír, gramofon a hľbu kníh.

Dobre mi padlo, keď po štyroch mesiacoch prvýkrát bolo mi možno ísť do kostola. Vstupujúc dvermi do kláštorského kostola, zhliadol som tam dojmavú krásu. Velebné Sestry v bielych ľalijovej krásy úboroch pozdravovali svojho Ženícha v Sviatosti Oltárnej ukrytého. Oj, tak rád bych sa bol pokochal v tej kráse, lež nechcel som rušiť obzeraním sa posvätnosť domu Božieho a sotrvával som v prvej stolici pred oltárom až do konca služieb Božích. Ako úbor Velebných sestričiek, tak i kostol a všetko, ešte len i náhrobné kríže v malom ich herobitove sú biele. No na oltároch okrem bielej farby nachodím i zlatú a zeleň kvetov. Vo vianočnej dobe, kde sa nachodí teraz oltár Srdca Pána Ježiša, stál tu krásny, umele zhotovený Betlehem.

Sme temer všetci zdraví a mnohí veru ani nezasluhujeme tej nežnej

opatery, jakú nám velebné sestry venujú. Tu som mal šťastie poznať i pána redaktora „Posla Sv. Gabriela“, ¹⁵ ktorému pre budúci ročník som oddal i môj rukopis.

Pri dobrej opatere časy nám chytró bežia, celý deň inšie nerobíme, len karty hráme na verande pri zakúrenej peci, kým tam von buráca chladný severák a kým sestry krátia sa okolo práce. Ja ale neviem v karty hrať, preto čas zabíjam prekladaním poľských rozprávok do slovenčiny, ktoré jestli ma Pán Boh zachová pri živote, po vojne podám do Ľudových Novín.

Ja som už po druhýkrát ranený a vďaka vzdávam Všemohúcnosti Božskej, že mi nedala zhynúť, ale len ľahšie rany že dopustila na mňa. Oj ale moji súdruhovia, dokiaľ ja teraz oblokom z teplej verandy kláštora pozerám na zasnežené polia, ako tam von vietor záveje robí, moji súdruhovia v poli mrznú zimou v sňahu.

Tu pobudnem do 19. februára, potom pôjdem do Lučenca ku kádrú môjho pluku, a odtiaľ okolo 10. marca znovu do vojny. Ďakujem za posielanie mojích dobrodincoŧ odporúča: Eichengraben, 3. febr. 1915.

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 12. 2. 1915, č. 7.

¹⁵ Misijný kalendár, ktorý vydávala raz ročne rehoľa verbistov v Mödlingu pri Viedni.

9. List 1915, september, Lučenec. List Jána Gaála z Lopeja (okr. Brezno) redakcii Slovenských ľudových novín. Opisuje svoje dojmy z liečenia v kláštore v rakúskom Eichgrabene.

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku

Lučenecká kasáreň 10. marca

Mesiac je tomu, a so žiaľom opustil som milé, posvätné zátiešie Eichgrabenského kláštora. Mal som za čím žiaľiť, keď tam som mal všetko, čo duša a telo potrebuje. Vyučený som obuvníctvu, a čo taký, mal som príležitosť vnísať i do obuvníckej dielni kláštora, kde za krátky čas som i pomáhal. Nemálo podivil som sa, keď som tam našiel dve sestry šustrovať. Nebol by som veril, že biele topánky prislúchajúce ku ich ľaliovému úboru sami si i od nova zhotovujú. Jedna so sestier – obuvníkov je asi 32-34 ročná, druhá 17-18, ktorá sa ma zpočiatku i hanbila čo mládenca, čo je ale u panny nielen kláštorskej ale u každej tak príjemné, ako vôňa u ruže. Z kláštora napísal som dopis do „Ľudových Novín“. Na ktorý som dostal viac listov od dievčienec, čo mňa nadmieru tešilo. Písaly mi dve peštianky, dve prešporčianky, a dve zvolenčianky. Nehanbite sa, ani nezlobte na mňa devušky naše milé. Že to spomínam. Nemáte príčiny hanbiť sa ani zlobiť na mňa, veď nič zlého ste tým nevykonaly, ba práve naopak potešili ste srdce ubolené, a ani ja nič zlého nekonám, keď verejne prejavujem svoju radosť nad tým. Odchádzajúc z kláštora od vebných sestier, dostal som darom po obrázku a od vebnej slečny matky ruženec, bielizeň a balík zákuskov. Vyslovil som sa, žeby som si ešte priat' dostať sa k ním čo ranený, na čo jedna poznamenala, že budú sa za mňa modliť, aby ma Pán Boh chránil od toho, ale ženy sa tešili tomu, keby som

sa po vojne ku ním na zotavenie dostal. Moji súdruhovia, ktorí boli v ten deň keď ja ranený, už šli vyliečení na bojište, ja som ale ešte pri pluku, začiatkom apríla ale hádam pôjdem i ja za nimi, dúfam ale v dobrotu Božiu, že ma i po tretíkrát ochraňovať bude a vyslyší prosby panien, ktoré v kvetúcom svojom veku opovrhly svetom, zrieknuc sa jeho radostí, život svoj posvätili Ježišovi, čistote panien. Bože buď mi milostivý!

Janko Gaál, pešiak 25. pešieho pluku.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 12. 3. 1915, č. 11.

Obr. 02. Gul'omety rakúsko-uhorskej armády v palebnej pozícii.

10. List. 1915, 26. január, Tomsk (západná Sibír). List Michala Blaha zo Šoporne (okr. Galanta). Popisuje dojmy z ruského zajatia v Tomsku.

Michal Blaho zo Šoprone (st. nitrianska)

Lístok zo zajatia

Velebný Pán Redaktor!

Prijmite môj srdečný pozdrav! Som chvála Bohu zdravý i moji krajanania. Som v Rusku zajatý v meste Tomsku, v Sibíri. Bavíme sa tu s rozpomienkami na našich pokrevných doma opustených. Často chodíme na prechádzku, ale aj do chrámu Božieho. Zima je tu tuhá, niekedy až 40 stupňov, ale pritom zdravá. Snáď nám Boh dobrotvivý dopraje, že sa ešte sídeme a uvidíme. Prosím Vás, dajte týchto pár riadkov do našich milých „Slov. Ľudových Novín“! S Bohom! Michal Blaho zo Šoprone (st. Nitrianska) v Tomsku, dňa 26. januára 1915.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 9. 4. 1915, č. 15.

11. List. 1915. Ukážky z listov dvoch anonymných vojakov. Poukazujú na dôležitosť listov, ktoré dostali od najbližších.

Lístok nášho vojaka

Jeden pán farár poslal na prosbu matky jedného vojaka pohľadnicu s kostolom, ktorý sám fotografoval. Pohľadnica nezastihla vojaka už „u kádru“, putovala za ním na bojište. Slyšte z bojišť'a odpoveď:

„Veľadôstojný Pane!

Prijmite predovšetkým tisícere vd'aky za láskavé zaslanie pohľadnice, na ktorej je vyobrazený môj mne tak milý bývalý kostoliček, ktorý som tak rád jednúc navštevoval. Stojím vo válečnom poli a snáď v náručí blízkej smrti. Som tu ná nie celých 14 dní. Váš listok je prvým, ktorý ma na bojišti potkal; prvý listok a – môj chrám Páne na ňom; ó, jako som ho pritisknul a prikuval k srdcu svojmu! Bude mi tešiteľom vo chvíľach krutých a zlých! Nie som v stave vypísať to, jako ste ma tu na poli válečnom lístkom týmto potešili!“

Druhý vojak po zaslaní toho listu píše:

„Aspoň papršlek svetla do mojej duše vnikol; - vôňa domova zavanula – ten drahý kútik – kúsok mojho detstva, mojho šťastia... Áno, tam sme si so ženou ruky k prísaha podali. – Čo robí tá úbohá?...

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 14. 5. 1915, č. 20.

12. List. 1915. List anonymného vojaka matke. Vyjadruje predtuchu smrti. Vojak vzápätí padol.

Syn oznámil matke svoju smrť

Dojemný dopis obdržala jedna matka od svojho syna vojaka. Drahá Mamičko! – píše vojak – Ja vás všetkých spoločne pozdravujem a v duchu ľúbam. Posielam vám posledný pozdrav. Ďalšie vám pripíše môj kamarát. S Bohom! S Bohom! S Bohom!“

- K tomuto dopisu je inou rukou dopísané:“ Sdelujem vám smutnú

zpravu o vašom synovi. Dňa 2. mája bol vyznamenaný striebornou medailou za udatnosť; dňa 9. mája bol ranený a dňa 10. mája skonol. Boh mu daj večnú radosť! J. V.“

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 28. 5. 1915, č. 22.

13. List. 1915. *List anonymného vojaka z talianskeho bojiska. Realisticky opisuje hrôzy frontu.*

Dopis z talianskeho bojišťa. Čítali sme dopis z talianskeho bojišťa takéhoto obsahu:

Rana padá za ranou. Ale naše čaty stoja jako skala, nehne nimi nepriateľská palba, jakej ešte nebolo na žiadnom bojišti. Pri každom útoku má nepriateľ hrozné ztráty. Ťažko je opísať boje posledných dní. Mrtví Taliani sú nahromadení pred drôťovými prekážkami a zápach sa šíri ďaleko. Keď sme prišli so svojou strojovou puškou do streleckého zákopu, musel jeden vojak odstrániť pred zákopami mrtvých. A nebola to príjemná práca, lebo niektorí mrtví ležali tam šesť až osem dní. Les, v ktorom sú naše strelecké zákopy, je strašne rozstrieľaný. Stromy sú rozlámané, pôda rozrytá, tak že ani neni možno dostať sa hlbšej do lesa. Na stromoch visia kusy nôh, rúk a iné časti talianskych mrtvol. Vo streleckých zákopách bola voda smiešaná s krvou. Strašný to tu pohľad na široko ďaleko!

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 20. 8. 1915, č. 34.

14. List. 1915, august. List anonymného vojaka z ruského frontu adresovaný manželke a matke. Má formu testamentu. Zdôrazňuje zachovanie náboženskej morálky, vychádzajúcej z desatora, vyjadruje vzťah k rodine, rodnej obci a k slovenskému národu.

Testament padlého vojaka

(Na ruskom bojišti, v auguste r. 1915)

Milovaná ženičko a milovaná mamičko!!

Ja vás srdečne pozdravujem a sdeľujem Vám, že som posavád' chvála Pánu Bohu zdravý! Sme ďaleko v ruskom Poľsku. Dnes večer, v pondelok sme sem došli a čakáme, že nás zavolajú do bitevnej čiary. Celý týždeň sme šli pešky, to si môžeš predstaviť, milá ženičko, čo to znamená v tom horku a prachu a s celým vyzbrojením...

Najmilšia manželko a matko, možná, čo tieto riadky budete čítať – snád' to Pán Boh nedá – že mňa už nebude medzi živými. Tak ti milá ženičko, ďakujem za Tvoj lásku a vernosť, ktorú si mne vždy venovala – a prosím Ťa, abys mi odpustila, v čom som Ti snád' ublížil. – Drahá Marinko, Pán Boh vložil na nás ťažký kríž, avšak nesmieme pod ním klesať, lež dôverovať v ochranu Božej. Drahá Marinko, si matkou a prosím Ťa – buď našemu synáčkovi, Janičkovi dobrou matkou – a jestli bych sa nenavrátil, buď mu i otcom! Výchova dieťaťa, padá často na vážku vlastných rodičov. V prvom rade priučaj mi Janička k modlitbe, aby sa bál Boha, v druhom rade, nauč ho milovať rodičov. Nauč ho milovať celú našu rodinu, dedinku, v ktorej žiješ, náš kraj, náš národ! Ved' človek nemá toľko rúk, aby objímať mohol celý svet, ale

on objasť môže len svojich najbližších, svoj rodinný kruh a láskou svojou svoj slovenský národ. Nauč synáčka nášho, aby sa v prvom rade svojho držal, svoje najbližšie miloval a tak plnil i vôľu Božiu.

Cti otca svojho i matku svoju! Tento Boží príkaz zavštep do útleho srdca nášho Janička! Aby sa nehanbil za náš nízky rod, za našu chudobu. Z tej duše napomínaj ho, aby bol hrdý na svoj národ, na svoju slovenskú reč! Ztratil-li by svoju reč – vtedy hyzdiť bude svoj obraz Boží, vysmievať sa zákonom Božím a sám seba ponížovať medzi národmi za dobrovoľného otroka.

Vám, milá mamičko, ďakujem za Vaše starosti a výchovu, prosím Vás, vzpomente si na mňa s modlitbou! Pišem toto pismo v jednej záhrade pod hruškou, kde som i spal. Kanóny húkajú celú noc a celý deň bez prestania – a Rusi sú ustavične na ústupe, nemáme ďaleko už na ruské hranice... Už sa len nejako tešte a snášajte sa dobre medzi sebou; prosím Ťa – milá Marinko, ak bych sa nenavrátil, neublížuj matke a dochovaj ich, však Ti to Pán Boh odplatí! – Zostaň mi, milá Marinko verná, a ak bych sa nenavrátil a ty musela by si sa vydávať, len si neber takého muža, ktorý by Tebe i našemu Janičkovi ubližoval.

A tak toto pismo končím a odovzdávam seba i vás, mojé drahé, pod ochranu Srdca Ježišovho a Marie Panny. Pozdravte všetkých známych, celú rodinu..., celú dedinku! ...Zostávajú s Bohom, ľúbam Vás v duchu všetkých a posielam ešte malému Janičkovi otcovské požehnanie – by ho Pán Boh zachoval a ochránil odo všeho zlého. Tebe, moja manželka, posielam tiež svoje poručenie (testament), ktorý si uchovaj! Ľúba ťa tvój verný manžel... Ján.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 3. 9. 1915, č. 36.

15. List. 1915. *List anonymného vojaka z Ruského Poľska (územia, ktoré po delení Poľska pripadlo Rusku). Popisuje miestne pomery krátko po prechode frontu.*

Smutné podívanie v Rusko-Poľsku. Jeden vojak píše z ruského Poľska:

„Mám trochu času, teda vyličím obrázok Ruského Poľska, kade tiahneme. Rusi ustupujú všetko pália. Pred nami nevidieť nič iného len dym. Obyvatelia obcí musia odtiahnuť s ruským vojskom. Dediny sú ľudoprázdne a len kto sa ukryl, sa ukáže alebo len kde-tu možno spatriť starčeka, ktorý pri opustenej chalupke sedí a bedáka. Niekde vidíme, jako z lesa vyjde vozík, na ktorom sa vezie celá rodina a vezie sebou potravín, čo mohli naložiť. Domy v dedinách stavané sú najviac z dreva. Preto po požari nezostane ničoho, len komín a šporák. Smutný to pohľad na tie pohoreniská. Obdivovať musíme vernosť mačky a psa ktorí ani spálenišť neopustia. Obzvlášť mačka stále obchádza spálené obydlie svojho pána a tesklivo mravčí. Jestli na niektorom mieste Rusi mali pilno a museli sa náhlit', tak po sebe trochu viac zanechali. Sem tam vidieť kone cválať cez polia, u stromu je uviazané teľa a viac ošipovaných voľno si pobieha. Obyvateľstvo tunajšie malo hojne dobytku a nestačili ho pri úteku sebou vziať. Na poli je nasiate žito (pšenica), raž, jačmeň a hojne sú aj zemiaky. Rusi všetko pozvážané obilie zapálili. Je tuná mnoho rozsiahlych a krásnych lesov.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 25. 9. 1915, č. 39.

16. List. 1915, október. List vojaka Jozef Divatzkého redakcii Slovenských ľudových novín. Opisuje slávnosť menín cisára a kráľa Františka Jozefa I. na fronte a národnostný konflikt, ktorý mal s dôstojníkom pre neznalosť maďarčiny.

Jozef DIVATZKÝ

Pochválen Pán Ježiš Kristus! Dôstojný Pane a Priateľu náš!

Prijmite srdečné pozdravenie odo mňa; ja som chvála Bohu ešte zdravý, ktorého zdravia aj Vám Dôstojný Pane prajem. Sdeľujem Vám, že dňa 4. októbra, na sviatok nášho milovaného pána kráľa, mali sme tu krásnu slávnosť.¹⁶ V poli bola slávnostná svätá omša, na ktorej sa zúčastnila aj Jeho Excellencia pán generál. Po svätej omši boli predvedení pred 3 a pol batalionu vojska tí vojáci, ktorí sa v boji vyznačili. – Nedávno sa popisovalo u nášho batalionu, že koľko je vojakov rímsko-katolíkov, koľko evanjelikov a koľko grécko-katolíkov? Keď títo už boli popísaní, pán komandant zavolať: Hány zsidó? Koľko je židov? Nastalo ticho, až neskôr jeden zugsführer zavolať, že jeden bol tu, ale že šiel nazad piecť chlieb. – Dôstojný pane! Musím sa Vám s niečim požaľovať. Keď som šiel s meldungom¹⁷ k nášmu pánovi Kapitánovi, meldoval¹⁸ som ponemecky a potom poslovensky. Ale pán Kapitán na mňa dupne: že prečo nemeldujem pomadžarsky? Ja som sa ponížene odprosil, že neviem pomadžarsky. Pán Kapitán sa mňa pýta: Jak ste starý? Štyridsať rokov mám, poslušne meldujem pán Kapitán. Na to pán kapitán na mňa skočí: No hát

¹⁶ Dňa 4. októbra mal meniny rakúsky cisár a uhorský kráľ František Jozef I.

¹⁷ Nem. die Meldung – hlásenie.

¹⁸ Nem. melden – hlásiť.

te marha,¹⁹ nemal si šancu za tých 40 rokov naučiť sa pomadžarsky? Ja som odpovedal: Pán kapitán poslušne meldujem, moji rodičia sú Slováci, a keď som ja do školy chodil, vtedy v mojej dedinke maďarskej škole ešte nebolo. Na to pán kapitán jedno oko zažmúril a druhým pozrel na mňa a zavolať hlasom prísny: Menj továb te bideš disnó!²⁰ Ja som sa pekne poďakoval, z očí tiekli mi slzy a šiel som ďalej svojou cestou. I myslel som si, ej keby tak náš dobrušký pán kráľ boli počuli tie slová toho nášho pána kapitána! Čo asi by boli povedali na to, vediac, že nad Slovákom neni a žiaden národ neplní lepšie a horlivejšie svoje povinnosti voči vlasti a pánovi kráľovi. A či sa to nedokázalo už mnohokrát? Dôstojný Pane! Prosím Vás, pozdravujte moju drahú manželku aj moje drobné d'etušky a tešte tie manželky, ktoré majú manželov svojích v tom postavení v akom som ja. S Bohom! Ešte raz vreľý pozdrav Vám a celej „Slov. katolíckej Jednote“!

Jozef Divatzký

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 15. 10. 1915, č. 42.

17. List. 1915, november. List anonymného vojaka Mateja rodičom. Popisuje dušičkovú atmosféru na fronte a zvláštny úkaz počas bojov na cintoríne.

Drahí Rodičia!

Po iné roky zapalovali sme na dušičky na cintoríne sviečičky – ale tohto roku

¹⁹ Maď. Ty hovädo.

²⁰ Maď. Chod', ty prasa.

zapaľujeme síce tiež a to v minúte až 300 ohňov na nepriateľa, sú to teda sviečičky iné. Cez malú zeď cintorínovu chľia naše strojové pušky oheň na nepriateľa. Na okamženie prestaneme, aby sme prepnuhli nový smrtonosný pás a ihneď počne oheň kosit' na novo približivšieho sa protivníka. Hluk je, jako by sa svet boril. Kanóny húkajú na oboch stranách o závod, hučia granáty, ktoré jako vtáci nám nad hlavami spievajú; šrapnely nad nami praskajú, pušky a bomby syčia o pretek. Zem chveje sa, hroby, ktoré sú nám mnohým za krytku (dekung) sa sosúvajú.

Začína pršať. Z malého mračienka povstal krutý leják, spojený s búrkou. I vietor začne hučať. Myslím, že nastal koniec sveta. Do hluku kanónov miešajú sa údery hromov, blesky križujú sa po oblohe a vody padá toľko, jako pri pretrhnutí mračien. Náhle zaznie neďaleko nás hrozná rana. Pohliadnem na tú stranu a vidím hrozný obraz. Asi 60 krokov na pravo odtrhnutá deska hrobky, na kusy je rozdrtená, čímž pokojní občania, spiaci pod ňou večný sen – tak kruto vyrušení boli.

Náhle zvláštny úkaz! Za najprudšieho dažďa na cintorín svieti mesiac. Nikto nevie si záhadu túto vysvetliť. Snáď sám Boh svieti mŕtvym v náhradu za rušenie ich pokoja v deň im zasvätený, v deň Dušičiek. V tú chvíľu očakávame, že mŕtvi vstanú z hrobov a ukončia túto krutú seč; prestaneme oheň chľiť a jako na znamenie prestane i nepriateľ. Nastane pomerne ticho a po chvíli opätná tma je nám novou záhadou. Po niekoľko minútach vidíme, že opäť mesiac svieti – ďalej. Však jaký pás svetla za ním. To nie je mesiac! To je nepriateľský reflektor. Opäť tma. Pausa asi 5 minút. Náhle nastane zase desný hluk. Delá naše rôznych kalibrov od 8 cm do 30,5 hučia, hučia, a nepriateľské takpodobne. Vidiac prchať nepriateľa, slyšíme volanie: „v pred“

a opúšťame toto hrozné miesto, ono sväté pole – cintorín – ktorý v jeho najväčší sviatok toľko zažil...

S Bohom rodičia milí! Lúba Vás Váš Matej.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 26. 11. 1915, č. 48.

18. List. 1915, 13. november. List vojenského kňaza Antona Urbana redakcii *Slovenských ľudových novín. Popisuje pomery na srbskom bojisku.*

Dp. Anton Urban, vojenský kňaz pracujúci v Srbsku, so dňa 13. novembra poslal tieto riadky:

Dávam o sebe zpravu, aby ste nemysleli, že som sa stratil. Skoro mesiac už sme nedostali poštu. O svete neviem ničoho. Boje veľmi tuhé! Srbi chcú jako hrdinovia zomrieť. Tie hory na hraniciach Sandžaku²¹ sú ukrutné. Sňahu plno, domy žiadne. Viem teraz, jak je zle cigánom na sv. Fabiána.²² Som zdravý! Srdečný pozdrav!

Antonín Urban, vojenský kňaz.

Slovenské ľudové noviny, roč. 6, 10. 12. 1915, č. 50.

²¹ Územie po balkánskych vojnách pred vypuknutím druhej svetovej vojny rozdelené medzi Srbsko a Čiernu Horu.

²² Sviatok svätého Fabiána sa slávi 20. januára. Podľa slovenskej ľudovej pranostiky: Fabiánskej zimy boja sa cigáni. Autor tým naznačoval, že hoci je november, zima je krutá ako v januári.

Práce našich studentů

Osobnosť plukovníka Viliama Talského (dokončenie)¹

Ondrej Pristaš

Vypuknutie povstania

Skôr ako vypuklo Slovenské národné povstanie Malárova i Talského Východoslovenská armáda sa skladala z dvoch divízií, z ktorých každá mala tri pešie pluky, jeden delostrelecký pluk a jeden jazdecký prieskumný oddiel. Veliteľstvo 1. divízie sa nachádzalo v Giraltovciach, 2. divízia sa rozkladala so štábom vo Vyšnej Radvani, obce sa nachádzajú severovýchodne od Prešova. Obe divízie mali približne len 50 % počtu mužstva, a to aj po doplnení zo zlikvidovaného Talského Technického zboru. K dispozícii mali ešte menej automobilov, obrnených vozidiel, protitankových prostriedkov a koní.² Obrana severnej hranice s Poľskom predstavovala niekoľko línii v zalesnenej, členitej, a hlavne ťažko prístupnej oblasti, so slabou komunikačnou sieťou. Jednotky poľného pluku útočnej vozby a skupina vzdušných zbraní bola vybavená zastaranou a veľmi opotrebovanou technikou, nehovoriac o malej zásobe munície, ktorá stačila na krátky boj. Armáda dokonca nemala ani žiadne zálohy potrebné v prípade vypuknutia povstania. Jediná rezerva v podaní 1. pešieho pluku v Raslaviciach bola preložená na stráženie mostov a tunelov v priestore

¹ Táto práca je druhou časťou diplomovej práce Ondreja Pristaša. *Osobnosť plukovníka Viliama Talského* (r. 2011). Prvá časť bola uverejnená vo *Verbum Historiae* 2/2013.

² ŠOLC, Jiří. Osudné rozhodnutí (Případ Talský). In *Vojenská historie*, 2002, roč. 6, č. 3 – 4, s. 91.

Liptovského Mikuláša – Stará Ľubovňa – Kysak.³

A ako to vlastne bolo s konšpiračnou prípravou na povstanie vo východoslovenských divíziách? 1. divízia plk. pech. Mikuláša Markusa a náčelníka štábu mjr. gšt. Elmíra Polka bola konšpiračne lepšie pripravená. Mala sporadický osobný kontakt s Golianovým vojenským ústredím i s niektorými partizánskymi skupinami. 2. divízia prakticky na povstanie nebola vôbec pripravená. Bolo to spôsobené práve jej veliteľom plk. gšt. Štefanom Tatarkom, ktorému pomáhal náčelník štábu mjr. gšt. Ján Cisárik. Tatarku za veliteľa 2. divízie menoval 17. augusta 1944 minister Čaloš. Bol to Čatlošov muž, podobne ako v prípade Talského, aj Tatarku preložil do Malárovej armády úmyselne. Ale rozdiel bol v tom, že plukovník Tatarko sa od Čatloša nič nedozvedel o jeho prevratových plánoch. Zrejme ho Čatloš nestihol informovať, pretože Tatarko písomne prevzal velenie od plukovníka Viliama Kanáka až 24. augusta, keď už vrcholila povstalecká atmosféra.⁴ Taktiež sa nič nedozvedel ani od vojenského ústredia, ako uviedol v písomnej výpovedi dňa 13. júna 1945 pred vojenským prokurátorom: „*Počas môjho pobytu v Ban. Bystrici, t. j. od 4. 8. do 20. 8. 1944 – uviedol Tatarko – stýkal som sa s pplk. Golianom, mjr. Noskom, s pplk. Korbel'om, pplk. Dr. vet. Ferjenčíkom, plk. gšt. Urbanom, keď bol doma, nikto mi však z týchto pánov ani slovom neprezradil, alebo neupozornil, čo sa jejich strany chystá.... Tesne pred odchodom s Ban. Bystrici do Karpát stretol som sa s mjr. Noskom a lúčil som sa s ním, pričom som mu povedal, kde idem. Ani vtedy mi mjr. Nosko nič nepovedal.*“⁵ Uvedená

³ Tamže.

⁴ JABLONICKÝ, Jozef. *Samizdat o odboji*. I. Bratislava : Kalligram, 2004, s. 380.

⁵ Tamže, s. 380-381.

citácia jednoznačne nasvedčuje, že Golianove vojenské ústredie Tatarkovi neverilo. Celkom iste ho považovalo za muža príliš spätého s Čatlošom.

S výmenou veliteľa 2. divízie sa počítalo. Plukovníka Kanáka mal pôvodne nahradiť plk. pech. Jozef Husár, ktorý bol po oficiálnej linke najstarší dôstojník. Ale nestalo sa tak vďaka zásahu Čatloša. Namiesto Husára nastúpil na veliteľský post Tatarko. Ale ani Husár nebol tá najvhodnejšia postava pre povstanie. Plukovník Husár zrejme očakával, že pozíciu získa, napriek tomu ani „prstom nepohol“, aby v divízii pripravil povstanie. Navyše bol veľký karierista, čo mu zrejme zaslepovalo reálny pohľad na aktuálnu situáciu.⁶ K nespoľahlivým dôstojníkom Východoslovenskej armády patrila aj 1. náčelník štábu armády, podplukovník gšt. Ladislav Lavotha. Práve jeho mal Talský fakticky nahradiť.

Dôležitou zložkou boaschopnosti každého vojska je dobrá bojová morálka. Tá ale bola vo Východoslovenských divíziách na veľmi nízkej úrovni. Mužstvo, vrátane dôstojníkov, už nechcelo bojovať proti slovenskej Červenej armáde. A zase proti Nemcom sa báli otvorene postaviť, pretože sa cítili slabšími a horšie vyzbrojenými.⁷ V podstate by sa dalo povedať, že Východoslovenské divízie neboli do 29. augusta 1944 dostatočne pripravené na povstanie. Najhoršie však na tom všetkom bolo, že sa už veľmi rýchlo schyľovalo k povstaniu.

29. augusta 1944 udalosti nabrali príliš rýchly spád, pričom veliteľstvo Východoslovenskej armády zastihli úplne nepripravené. Nemecké vojská prekročili hranice Slovenska a prezident Tiso spolu so slovenskou vládou

⁶ Tamže, s. 380.

⁷ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 91.

okupáciu schválili. Nemecké vojská predsa prišli pomôcť s nastolením poriadku a spacificovaním partizánov. Čatloš dostal od prezidenta príkaz prehovoriť v rozhlase a povolať Malára, ktorý sa v tej dobe nachádzal v Livovskej Hute. Generál Ferdinand Čatloš ako minister národnej obrany predniesol o 19:00 hodine v rozhlase prejav, v ktorom sám potvrdil oprávnenosť nemeckej okupácie zameranej proti partizánskej činnosti.⁸ Prečo ale Čatloš poslúchol prezidenta Tisa? Neplánoval predsa už niekoľko mesiacov vlastné povstanie? Podľa Štefanského musel byť Čatloš vývojom udalostí silne zaskočený.⁹ Zrejme na povstanie nebol pripravený a v zložitej situácii sa rozhodol radšej pasívne poslúchnuť Tisa spolu s nemeckou garnitúrou. Bohužiaľ, tento Čatlošov prejav dezorientoval veľkú časť vojenských posádok, vrátane Východoslovenskej armády, ktoré skôr čakali na vyhlásenie povstaleckého hesla k začatiu povstania. Gen. Čatloš však toto heslo nemohol vyhlásiť, pretože ho od vojenského ústredia nikdy nedostal. Samého generála Malára Čatlošov prejav zaskočil. Jablonický uvádza: „*Počas Čatlošovho prejavu bol Malár nervózny. Keď na konci prejavu Čatloš povedal: ‚V tom nám Pán Boh pomáhaj!‘ Malár rozčúlene skríkol: ‚A v čom!‘ Potom Malár buchol pästou na stôl a povedal: ‚Teraz neviem na čom som.‘ Malár bol náhle v rozpornom postavení. Pred niekoľkými hodinami bol medzi partizánmi a zrazu z úst svojho dôverného spolupracovníka, spolustrojcu na vojenský prevrat, sa dopyčul, že partizáni sú najväčší nepriatelia Slovenska.*“¹⁰

Minister Čatloš ešte pred prejavom poslal po pilotovi Eugenovi

⁸ ŠTEFANSKÝ, Generál Ferdinand Čatloš, s. 65.

⁹ Tamže, s. 65.

¹⁰ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 389; SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Svedectvo E. Čecha.

Čechovi súrny rozkaz, aby sa Malár okamžite dostavil do Bratislavy. Generál Malár sa po vypočutí Čecha rozhodol v ranných hodinách 30. augusta odletieť do Bratislavy. Zrejme si chcel overiť celú situáciu. „*Ráno 30. augusta Malár odletel z Nižného Šebu do Bratislavy. Pred odletom Malár nemal k dispozícii tajné heslo z Banskej Bystrice k začatiu Povstania.*“¹¹ Ešte pred odletom 29. augusta 1944 večer Malár odkázal svojmu zástupcovi plk. Talskému, že sa vráti na druhý deň večer, t. j. 30. augusta naspäť na AV v Prešove.¹² Talský teda zrejme počítal, že ostane na veliteľstve len chvíľu sám a počítal s tým, že v čase vypuknutia povstania bude už gen. Malár naspäť.

Avšak Talský nemohol predpokladať, že Malár sa už včas nevráti. Plukovník gšt. Viliam Talský tak ostal na Armádnom veliteľstve v Prešove sám so zodpovednosťou, ktorú zrejme neočakával a aj napriek svojim vysokým ambíciám, zrejme ani nechcel.¹³ Ako som už uviedol, plukovník Talský nemal dostatočné skúsenosti s veliteľskou funkciou. Naposledy velil Technickému zboru, ktorý však nemal dlhú životnosť a prakticky sa nestihol ani zapojiť do bojových podmienok. Počas celej vojenskej kariéry väčšinou zastával najvyššie štábne funkcie. Úlohou štábnych dôstojníkov je zabezpečiť funkčnosť štábu a hladkého chodu služby. Slúži veliteľom jednotiek na sústreďovanie a vytváranie podkladov na ich rýchle a správne rozhodovanie i zabezpečenie príslušných rozkazov.¹⁴ „*Plk. Talský nebol zvyknutý samostatne rozhodovať, skôr celou svojou životnou skúsenosťou inklinoval k posudzovaniu situácie, zvážení vplyvov rôznych faktorov, podmienok a okolností na možný priebeh*

¹¹ Tamže, s. 390.

¹² Tamže, s. 390.

¹³ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 91.

¹⁴ Tamže, s. 91.

*udalostí. Rázne veliť a dôsledne vyžadovať splnenie vydaných rozkazov zrejme nedokázal. Táto vžitá a rokmi doterajšej praxi ustálená vlastnosť bola podrobená skúške, ktorej konečný výsledok bol katastrofálny pre divízie poľného zboru (tým sa myslí Východoslovenská armáda) i V. Talského.*¹⁵ Šolc v citácii neuvádza, že by Talský nemohol byť schopným veliteľom. Len poukazuje na to, že Talský nielenže nemal predpoklady na takúto samostatnú veliteľskú činnosť, ale hlavne nemal patričné skúsenosti. Áno, pôsobil neustále vo vysokých štábnych funkciách a bol v nich skutočne veľmi schopný. Ale Šolcov pohľad je výstižný. Naozaj nie je možné zamieňať štábnu funkciu za reálnu, veliteľskú. Vyššia veliteľská funkcia nie je vhodná pre každého dôstojníka a je viac než pravdepodobné, že pre Viliama Talského nebola určená.

Po večerňajšom Čatlošovom prejave vojenskej ústredie SNR v Banskej Bystrici na čele s Golianom vydalo už netrpezlivo očakávané heslo k začiatku Povstania – „*Začnite s vysťahovaním, platí od 20.00 h. dnešného dňa.*“¹⁶ Heslo sa odosielalo postupne ďalej po vnútornej linke k jednotlivým veliteľstvám a posádkam. Na Armádne veliteľstvo v Prešove dorazilo v noci z 29. na 30. augusta 1944. Bohužiaľ, v tej dobe sa plukovník Viliam Talský na veliteľstve už nenachádzal, takže heslo nemohol prevziať. Heslo so začatím povstania obdržal až ráno 30. augusta 1944.¹⁷ Vtedy nadišla pre Talského hodina H.

I keď bolo povstanie na strednom Slovensku už v plnom prúde, Východoslovenská armáda ostávala v pokoji. Nebol vyhlásený žiaden bojový poplach, či mimoriadny stav, ktorý by sprevádzala masívna mobilizácia vojska

¹⁵ Tamže, s. 91.

¹⁶ ŠTEFANSKÝ, Generál Ferdinand Čatloš, s. 65.

¹⁷ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 392.

i techniky. A to aj napriek tomu, že armádne veliteľstvo i štáby oboch divízií mali pre takéto situácie k dispozícii poplachové smernice.¹⁸ Ešte toho dňa Talský dopoludnia zvolal urýchlene poradu pre dôstojníkov, ktorí boli zapojení do povstania. Porady sa zúčastnili: pplk. František Urban, plk. pech. Mikuláš Markus, mjr. Elmír Polk, mjr. Július Trnka, pplk. Oldřich Kvapilík a kpt. Július Škrovina. Veliteľ 2. divízie Plukovník Tatarko sa odmietol zúčastniť a zakázal to aj plk. Husárovi.¹⁹ Talský na porade zdôraznil, že na strednom Slovensku sa už bojuje, a preto je nutné zapojiť aj Východoslovenské divízie do bojov s Nemcami. Plukovník Talský pôvodne navrhoval začať s povstaleckou akciou už v noci 31. augusta, ale veliteľ 1. divízie plk. pech. Markus namietal, že presuny nebude možné tak rýchlo uskutočniť. Plk. Talský tieto námietky prijal a spoločne sa dohodli, že povstalecký odpor vypukne 1. septembra v noci, najneskôr 2. septembra 1944. Talského rozkazy zneli takto: „*Pri vyhlásení odboja mali byť zajatí všetci Nemci, ktorí boli rozmiestnení po skupinách v celom našom priestore a ktorí mali byť v tie dni posilnení preložením jednej záložnej divízie do priestoru Prešov – Košice – Trebišov.*“²⁰ S dôstojníkmi sa dohodol o nasledovnom:

1. Major Polk odletí 31. augusta o tretej hodine na štáb maršala Koneva, aby zabezpečil kooperáciu Červenej armády a východoslovenských divízií v priestore priesmyku Dukla.
2. Do dvoch dní (najneskôr 2. septembra) sa vykonajú všetky potrebné

¹⁸ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 91.

¹⁹ Tamže, s. 91.

²⁰ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 392. Citoval podľa: TALSKÝ, Viliam. Vojenské udalosti na vých. Slovensku pred a po Povstaní roku 1944 a môj vzťah k nim.

opatrenia na presun divízií i začiatku útoku, a to 1. divízia v smere Dukla-Krosno, 2. divízia v smere Czeremcha – Rymanów.

3. Ak Červená armáda nepríde vo veľmi krátkom čase na pomoc, obrana sa uskutoční na mieste.
4. Poslednou alternatívou bolo prebojovanie divízií na stredné Slovensko.²¹

Po porade bol plk. Talský nútený telefonicky kontaktovať plk. Tatarku, aby urýchlene poslal plk. Husára na VA v Prešove. Tatarko najprv namietal, avšak po dohode s Talským, ktorý ho prisľúbil o všetkom informovať, súhlasil. Husár prišiel na veliteľstvo neskoro, navyše ho zdržiaval pplk. Lavotha. Husár neskôr uviedol: „*S plk. Talským som nemohol hovoriť o veciach, pre ktoré ma volal, pre prítomnosť pplk. Lavothu, ktorý bol nespoľahlivý.*“²² Tu sa nám naskytla ďalšia ukážka, ako nedostatočne bola VA konšpiračne pripravená. Malár ani Talský nedokázali pplk. Lavothu z funkcie náčelníka štábu včas odvolať. Tento fakt znepokojoval pplk. Františka Urbana, ktorý na tento podnet začal pracovať na vlastnú päsť. Vyslal kpt. Krišku do Banskej Bystrice, aby zistil, čo sa vlastne na vojenskom ústredí deje. O tejto činnosti sa nikomu nezdôveril, dokonca ani Talskému, čo poukazuje na neustálu nedôveru medzi dôstojníkmi konšpirácie.²³ Aj napriek úspešnej porade a rozdelení úloh celá organizácia povstania Východoslovenskej armády stagnovala.

²¹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 392; TÓTH, Ján. Úloha a účasť dvoch východoslovenských divízií v Slovenskom národnom povstaní. In *Historický časopis*, 1959, roč. 7, č. 4. s. 513-514.

²² JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 393.

²³ Tamže, s. 393-394.

Oživenie v armáde prišlo z Bratislavy večer 30. augusta. Rozhlas vysielal Tisovu reč, ktorá vyznela jasne za vernosť Tretej ríši a proti povstaleckej akcii. Po Tisovej reči vystúpil generál Malár, ktorého prejav pozorne počúvala snáď celá slovenská armáda, povstalci, a najmä vojaci z Východoslovenských divízií. Ale Malár prehovoril inak, ako povstalci dúfali, k vojakom sa prihovárал: „*Stát! Čelom späť! Pochod do materských posádok k svojim jednotkám! Všetko je prenáhlené, nedomyšlené a môže to naše pekné, dosiaľ novou zhubou len málo dotknuté drahé Slovensko priviesť ta, kde ho nechceme mať, to je do vojennej vravy.*“²⁴ Bolo to nečakané. Používal mnohознаčné slovné zvraty a dvojzmyselné frázy, ktoré mohli skrývať odlišný význam. Malár nevidel zmysel akcie, o ktorej ako skúsený vojak nebol presvedčený, že v danej konštelácii nemá nádej na úspech. Jeho prejav poškodil povstanie, ktoré sa už začalo, a zneistil tých mužov v armáde, ktorí ešte neboli rozhodnutí, či sa zapoja alebo nezapoja do povstania. Možno, že Malár maskoval v prejave inú správu, no celkom iste nebola pochopená. Malár v prejave hovoril tiež o zbytočnom krviprelievaní a predčasnosti celej akcie, čo sa až tak nerozhádzalo so stanoviskami členov SNR v Bratislave. Talský ani po Malárovom prejave nezmenil názor a stále vyčkával na Malárov návrat na AV v Prešove.

Následky Malárovho, ale i Čatlošovho prejavu na seba nenechali dlho čakať. Vo večerných hodinách 30. augusta zavolał Talského veliteľ vzdušných síl mjr. Július Trnka, aby sa zúčastnil v Kelmšskom kaštieli (dnes Lubotice, časť Prešova) stretnutia letcov z letiska Nižný Šebeš pri Prešove. Letci totiž

²⁴ Zachovať poriadok až do konca. Varovný apel generála Malára na slovenské vojsko. In *Slovák*, roč. 26, č. 197 z 1. 9. 1944, s. 1.

odmietli plniť rozkazy majora Trnku a plukovník Talský sa rozhodol vyriešiť situáciu osobne priamo na mieste. Ešte pred odchodom na letisko Talský oznámil plukovníkovi Husárovi, aby ho okolo 22.30 čakal v kaviarni *Corso*, kam mal v pláne prísť. Okrem plukovníka Husára čakali v kaviarni na Talského aj podplukovník František Urban a dr. Jozef Hojstrič, zmocnenec ÚŠB na východnom Slovensku.²⁵ Talský pôvodne rátal so skorým návratom. Ale nakoniec sa na stretnutie do kaviarne nedostavil, pretože mu to beh udalostí nedovolil. Keď plk. Viliam Talský dorazil do Kelmešského kaštieľa, ocitol sa v búrlivej atmosfére diskutujúcich letcov. Malárovo vystúpenie v rozhlasе spôsobilo vzrušenie a prudké rozhorčenie, ale aj zneistenie mužstva. Major Trnka sa letcov snažil uchlácholiť a upokojiť, ale bezvýsledne. Navyše, prostredníctvom spojky boli doručené dve správy. Jedna hovorila o údajnom obsadení Prešova partizánmi, v druhej sa hlásilo, že na železničnej stanici Nemci vykladali tanky. Dokonca z Košíc prichádzali ďalšie nemecké posily. Pochopiteľne, nebol čas na overenie pravdivosti týchto správ. Daná situácia mala tri riešenia:

1. Zostať na mieste a vzdušne podporovať pozemné jednotky, ktoré by sa prebojovali k ČA.
2. Okamžite sa presunúť na letisko Tri duby (dnes letisko Sliač) s leteckým i pozemným personálom.
3. Prelet všetkých lietadiel na sovietsku stranu.²⁶

Po vášnivej rozprave bola vybratá tretia možnosť. Bolo to veľmi unáhlené rozhodnutie, pretože uvedení aktéri nevedeli, že letisko *Tri duby* bolo

²⁵ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 396.

²⁶ Tamže, s. 397.

už v tej dobe v povstaleckých rukách. Je nesporné, že pre povstanie by bol výhodnejší okamžitý presun na letisko *Tri duby* ako odlet k Sovietom. Plukovníkovi Talskému sa nepodarilo presadiť argumenty o nevyhnutnej prítomnosti letcov pri povstaní. Podľa svedectva kapitána Jána Fratriča bol plukovník Talský z toho úplne bezradný.²⁷ Nakoniec ho samého presvedčili, že podporu budú môcť poskytnúť aj zo sovietskej strany, čo sa neskôr ukázalo neuskutočniteľné. Letci boli nakoniec takí netrepezliví, že ani nechceli čakať na príchod mjr. Elmíra Polka a npor. Gejzu Kelemena. Z dôvodu väčšej bezpečnosti chceli letieť za tmy a to krátko pred svitaním. Talský pochopil, že letci sú skutočne odhodlaný odletieť aj bez mjr. Polka a npor. Kelemena. Zároveň si uvedomil, že pokiaľ letci odletia do Sovietskeho zväzu, stratí posledný letecký prostriedok kontaktu s Červenou armádou, kam sa už nikto nedostane.²⁸ Plukovníkovi Talskému veľmi záležalo, aby sa maršal Konev a jeho štáb 1. ukrajinského frontu dozvedel o novovzniknutej situácii „takpovediac z prvej ruky“. Podľa svedectva Jána Fratriča bol po tom všetkom plukovník Viliam Talský bezradný.²⁹ Preto sa napokon rozhodol osobne odletieť do štábu maršal Koneva, v čom ho letci aj osobne podporovali. Toto rozhodnutie však Talského neskôr po vojne zaviedlo na lavicu obžalovaných.³⁰

Ešte pred odletom zatelefonoval mjr. gšt. Polkovi do Giraltovec. Major Polka síce potvrdil svoju ochotu odletieť, ale doposiaľ stále čakal na nejaký dokument od partizánov, a preto časovo ohraničil najschodnejší čas

²⁷ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Svedectvo z výsluchu kpt. Jána Fratriča 11. februára 1946.

²⁸ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 93.

²⁹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 396.

³⁰ Tamže, s. 397.

odletu o 5.00 hod. ráno (v tej dobe je už na východnom Slovensku svetlo). A keďže letci odmietli tak dlho čakať a chceli odletieť ešte za tmy, aby sa vyhli prípadným útokom nemeckého letectva, oznámil Talský Polkovi, že nemusí na letisko ísť, pretože poletí sám.³¹ Plk. Talský predpokladal, že sa vráti najneskôr za 48 hodín. Ako výhovorku pre Nemcov nariadil svojmu šoférovi, aby na AV v Prešove nahlásil fingovaný únos partizánmi, ktorí ho mali uniesť do lesa cestou naspäť pri Giraltovciach.³² Posledný, s kým pred odletom plukovník hovoril, bol kapitán Škrovina. Kapitán Škrovina nemohol odletieť, pretože patril k spojovacejrote, ktorá bola pozemnou jednotkou.³³ V rozhovore so Škrovinom sa Talský údajne vyjadril, že v jeho neprítomnosti ho zastupuje pplk. Urban. Podľa Jablonického nie je celkom isté, či Talský po Škrovinovi nejaký odkaz podplukovníkovi Urbanovi poslal alebo neposlal. Ale Talský vo svojej výpovedi z roku 1947 jasne tvrdí: „*Svoje rozhodnutie som sdělil mjr. Polkovi a kpt. Škrovinovi, ktorý mal sdělit pplk. Urbanovi s tým, že sa za 48 hodin vrátim. Dálej sme dohovorili s kpt. Škrovinom potřebné dáta pro rádiospojení,...*“³⁴ Je možné, že veľkú úlohu v tomto nedorozumení mal kpt. Škrovina, ktorý sám potom tvrdil, že Talský mu nedal žiaden konkrétny rozkaz. Taktiež je možné, že celú vec zle podal plk. Talský. Ako to v skutočnosti bolo, sa už zrejme nedozvieme, jedno je však isté, „*Talský improvizoval pod tlakom davovej psychózy letcov a nechal sa strhnúť k odletu*“.³⁵

Plukovník gšt. Viliam Talský odletel 31. augusta 1944 o 2.00 hod.

³¹ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

³² JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 397-398.

³³ Tamže, s. 398.

³⁴ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

³⁵ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 398.

z letiska Nižný Šebeš lietadlami Fiesler Fi 156 STORCH č. 8051 smerom na Ľvov. Talského stroj riadil osobne major Trnka. Ich stroj letel v časovom predstihu pred hlavnou skupinou 27 lietadiel vzdušných zbraní, aby im zaistil bezpečné pristátie na sovietskom letisku. Prelet na sovietsku stranu bol úspešný. Po pristátí na letisku v Ľvove bol plk. Talský s mjr. Trnkom prijatý veliteľom mesta generálom Smirnovom, ktorému Talský okamžite predniesol žiadosť o potrebe informovať maršala Koneva o aktuálnej situácii na východnom Slovensku.³⁶

Generál Smirnov sa urýchlene spojil s Moskvou, ktorá mu vzápätí odpovedala, aby týchto vysokých dôstojníkov zo Slovenska vzal na veliteľstvo štábu maršala Koneva. Večer 31. augusta 1944 ostali hosťami na Ľvovskom letisku. Ráno im boli pridelené dve lietadlá, ktoré ich dopravili priamo do štábu 1. ukrajinského frontu maršala Koneva. Maršal Ivan Stepanovič Konev ich prijal v ten deň a pozorne vypočul Talského návrh na spoločnú ofenzívnu akciu v priestore priesmykov Dukla a Lupkov.³⁷ Maršal sa k návrhu vyjadriť nemohol, na to potreboval stanovisko generálneho štábu Červenej armády, ktoré sa mohol dozvedieť najskôr o dva až tri dni. Ďalej plukovník Talský žiadal maršala o vyslanie sovietskych styčných dôstojníkov do oboch Východoslovenských divízií a povolenie na návrat na Slovensko. Talský si bol totiž dobre vedomý, že povstalecké akcie vypuknú už skoro. Ale maršal Konev bol iného názoru, „že *pokiaľ nedostane odpoveď hlavného stanu, je prítomnosť Talského pri jeho štábe dôležitejšia*“.³⁸ Na mieste je otázka: bol plukovník

³⁶ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 93; JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 398.

³⁷ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 93.

³⁸ Tamže, s. 93.

Talský skutočne potrebný na štábe maršala Koneva? Ak áno, tak prečo? Z akých dôvodov? Na tieto otázky nie je jednoduché odpovedať, no pokúsime sa o to v ďalších kapitolách.

Po rozhovore s maršalom sa plk. Talský spolu s mjr. Trnkom a tiež sovietskou pomocou pokúšali o nadviazanie rádiového kontaktu s VA v Prešove. I keď pri nadväzovaní kontaktu postupovali presne podľa údajov, ktoré si plk. Talský a kpt. Škrovina dohodli ešte pred odletom, k spojeniu nedošlo. Na slovenskej strane panovalo iba zlovestné ticho. Nikto na ich volanie neodpovedal. A ani nemohol. Prešovská posádka už bola odzbrojená nemeckou armádou a veliteľstvo v tej dobe už prakticky neexistovalo.

Nemecké odzbrojenie

Zvýšená aktivita partizánov na Slovensku prispela k definitívnemu rozhodnutiu nemeckého velenia zaoberať sa preventívnym vojenským zásahom na Slovensku. Výsledkom bol rozkaz Hlavného veliteľstva skupiny armád Severná Ukrajina pre hlavné veliteľstvo armádnej skupiny Heinrici. V rozkaze datovanom na 27. august 1944 sa dočítame: *„Armádna skupina Heinrici neodkladne pripravuje odzbrojenie slovenskej armády v oblasti operačného územia východného Slovenska tak, aby ho bolo možné kedykoľvek uskutočniť na heslo „Kartoffelernt“. Osobitný význam má rýchlosť opatrenia, aby sa predišlo tomu, že časti slovenskej armády predtým prejdú k bandám.“*³⁹ Prípravy operácie „Kartoffelernte“ (zber zemiakov) nabrali rýchle tempo. Dňa 29. augusta 1944 veliteľstvo skupiny armád Severná Ukrajina vydalo spresňujúci rozkaz odzbrojenia, ktorý rozlišoval pri akcii „Kartoffelernte“ dve

³⁹ PREČAN, Vilém. *Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 1944. Dokumenty*. Bratislava : EPOCHA, 1971, s. 500.

eventuality:

- a) odzbrojenie slovenskej brannej moci bez internovania (heslo „Kartoffelernte ohne Prämie“).
- b) odzbrojenie a internovanie slovenskej brannej moci („Kartoffelernte mit Prämie“).⁴⁰

V noci z 30. na 31. augusta sa nemecká armáda dala do pohybu z Poľska a bez akýchkoľvek prekážok prenikla až do Kežmarku. Ráno 31. augusta boli už nemeckí vojaci pred kežmarskými kasárňami. Kežmarská vojenská posádka bola prvá slovenská posádka, ktorú nemeckí okupanti úspešne spacificovali a odzbrojili.⁴¹ Netrvalo dlho a nemecké orgány zistili, že „asi 18 slovenských lietadiel, umiestnených v Prešove, odletelo s ruskými ochranným sprievodom na severovýchod na ruské územie“ a tiež, že „zástupca generála Malára plukovník Talský zmizol dnes ráno z Prešova. Je možné, že odletel s lietadlami na ruské územie“.⁴² Tieto zistenia vyvolali okamžitú reakciu Hlavného veliteľstva skupiny armád Severná Ukrajina, ktoré 31. augusta 1944 o 13.08 vydalo rozkaz armádnej skupine Heinrici: „Okamžite vykonajte akciu „Kartoffelernte mit Prämie.““⁴³ Týmto rozkazom sa spečatil osud dvoch Východoslovenských divízií.

Do Prešova dorazili nemecké vojská vedené generálmajorom von Rintelenom ráno 31. augusta 1944. Počas dopoludnia bolo celé nemecké vojsko v Prešove v bojovej pohotovosti. Vyčkávalo na rozkaz o začatí akcie „Kartoffelernte mit Prämie“. Po získaní rozkazu začala nemecká armáda

⁴⁰ Tamže, s. 501-502.

⁴¹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 406-407.

⁴² PREČAN, Slovenské národné povstanie, s. 507.

⁴³ Tamže, s. 507.

s obsadzovaním a odzbrojovaním Armádneho veliteľstva v Prešove. Podľa nemeckej situačnej správy akcia prebehla takto: „*Povstalecké hnutie narazilo na východnom Slovensku pomerne rýchlo na všeobecné nemecké protiopatrenia, ktoré spôsobili, že zväčša opäť nastávajú usporiadanejšie a vcelku uspokojivejšie pomery. Dňa 31. 8. 44 o 14.30 hod. došlo k odzbrojeniu štábu hlavného veliteľa slovenskej armády na čele s generálom Malárom v Prešove bez odporu.*“⁴⁴

Súbežne s odzbrojovaním AV v Prešove prebiehalo aj zaistenie oboch východoslovenských divízií. Armáda bola odzbrojená, velitelia, dôstojníci a vojaci zaistení a následne internovaní. Podľa nemeckých zdrojov bolo internovaných 22 000 vojakov. Okolo 2 000 mužom sa podarilo dostať na stredné Slovensko a zvyšných asi 15 000 vojakov sa rozutekalo domov alebo sa pridali k partizánom.⁴⁵ Golianovo vojenské ústredie tak už nemohlo rátať s podporou východoslovenských divízií a ostalo v povstaní osamote. Povstalecké stredné Slovensko na čele s novovymenovaným generálom Golianom a generálom Viestom bojovalo až do trpkého konca.

Na sovietskej strane

Dňa 1. septembra 1944 na štábe 1. ukrajinského frontu sa plukovník Talský spolu s majorom Trnkou pokúšali nadviazať rádiové spojenie s Armádnym veliteľstvom v Prešove, ale márne, nik im neodpovedal. Plk. Talský ani mjr. Trnka nechápali, z akého dôvodu sa im nikto na dohodnutej frekvencii neozýva. V tej dobe ešte nevedeli, aké udalosti sa odohrali v

⁴⁴ Tamže, s. 322.

⁴⁵ LACKO, Martin. *Slovenské národné povstanie 1944*. Bratislava : Slovart, 2008, s. 91.

Prešove, dokonca ani Sovietsi to nevedeli. Katastrofickú správu o odzbrojení Východoslovenských divízií sa dozvedel plk. Talský až o dva dni neskôr, 3. septembra 1944, od veliteľa 1. UF maršala Koneva, počas druhého prijatia u neho. Maršál Konev mu oznámil, že niektoré Talského vojská zahájili ofenzívu, avšak bez úspechu. Taktiež mu objasnil fakt, že jeho funkcia veliteľa prestala, v dôsledku nemeckého odzbrojenia, existovať. Zároveň sa Maršál Konev zaujímal, či po týchto nových skutočnostiach uvažuje o návrate na Slovensko, alebo má v úmysle zapojiť sa do 1. Československého zboru. Talský Konevovi odpovedal, že práve za týchto podmienok považuje svoj návrat na Slovensko za viac než nutný. Talský sa zrejme domnieval, že niektorým častiam z oboch divízií sa podarilo vyhnúť odzbrojeniu, unikli do lesov, kde predstavovali skutočnú vojenskú silu, ktorá by mohla byť pre zamýšľané akcie Červenej armády prospešná.⁴⁶

Konevov štáb síce už pri plánovaní karapatsko-duklianskej operácie kalkuloval s neexistujúcou východoslovenskou armádou. Napriek tomu stále optimisticky posudzoval možnosť spojenia so slovenskými jednotkami. *„Zostáva však otázkou, prečo sa maršal Konev nepokúsil o okamžitý návrat Talského do Prešova. Práve takýto pokus o návrat mohol naraziť na prekážky, ktoré by signalizovali skutočný stav v Prešove a okolí.“*⁴⁷ Aj napriek týmto skutočnostiam hlavné veliteľstvo Červenej armády vydalo 2. septembra 1944 smernice pre 1. a 4. ukrajinský front, aby najneskôr do 8. septembra pripravili karpatsko-dukliansku operáciu.⁴⁸ Súčasne bola aj posúdená a veliteľstvom schválená Talského žiadosť na návrat na Slovensko. Veliteľ 1. UF maršal

⁴⁶ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 94.

⁴⁷ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 430.

⁴⁸ Tamže, s. 430.

Konev preto nariadil plukovníkovi Talskému, „aby všetkými možnými prostriedkami vydal rozkazy svojim zástupcom na Slovensku ku sústredeniu jednotiek východoslovenských divízií v priestore severovýchodne od Stropkova“.⁴⁹ V priestore mali jednotky vyčkať na prílet plk. Talského a spustenie následných ofenzívnych akcií Červenej armády. Talský mal odletieť 7. septembra, čiže v predvečer blížiacej sa karpatsko-duklianskej operácie. No, nestalo sa tak. Pred odletom totiž prišla na letisko správa, že pristávaciu plochu, kde malo Talského lietadlo pristáť, obsadili nemecké vojská. Nakoniec musel Talský počkať celý týždeň až do 15. septembra 1944 na lietadlo U-2, ktoré ho bezpečne dopravilo na poľné letisko partizánskej skupiny Čapajev pri obci Závada (juhovýchodne od Stropkova) na východnom Slovensku. Zdržanie Talského letu mohlo byť spôsobné zahájením karpatsko-duklianskej operácie, ktorá sa začala 8. septembra 1944 o 8.45 hod. po intenzívnej delostreleckej príprave a vyžiadala si nasadenie všetkých možných zdrojov, ktoré Sovieti v tej chvíli potrebovali k dispozícii. Zdržať ho mohlo aj zlé počasie, ktoré negatívne poznamenalo aj celú karpatsko-dukliansku operáciu.⁵⁰

Po prilete na východné Slovensko sa plk. gšt. Viliam Talský pri styku so sovietskymi veliteľmi odvolával na Konevovo poverenie sústrediť pod svoje velenie všetky vojenské jednotky na východnom Slovensku (tým boli myslené prevažne pozostatky mužstva z 1. a 2. východoslovenskej divízie) a viesť ich do aktívneho partizánskeho boja. Tak sa z plukovníka Viliama Talského stal partizánsky veliteľ.

⁴⁹ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 94.

⁵⁰ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Svedectvo z výsluchu pplk. Július Trnka z dňa 8. februára 1946.

Veliteľ partizánov

Po prilete plk. Talský stretol prvého sovietskeho veliteľa majora Viktora Nikolajeviča Kokina, veliteľa partizánskej skupiny Čapajev. Major Kokin bol dôstojníkom NKVD a pred príletom na východné Slovensko pôsobil ako náčelník operačnej skupiny partizánskeho štábu pri Vojenskej rade 1. ukrajinského frontu. V noci z 31. augusta na 1. septembra priletel k partizánskej skupine Čapajev a vystriedal doterajšieho veliteľa Ivana Kononovica Baľjutu-Jagupova.⁵¹ Je zaujímavé sledovať, ako sa Talský s Kokinom minuli. V ten deň, ako Talský pristal v L'vove, odletel Kokin na východné Slovensko. Samozrejme, ide o zhodu náhod. Plukovník Talský sa tiež stretol s veliteľom partizánskej skupiny Stalin, kapitánom Michailom Ilarionovičom Šukajevom. S oboma veliteľmi si Talský vyjasnil vzájomné kompetencie a zároveň sa od nich dozvedel informácie o vojensko-politickej situácii na východnom Slovensku, prevažne v oblasti severne od Michaloviec.⁵²

Z rozhovorov získal Talský podporu oboch partizánskych veliteľov, ktorí mu v priebehu niekoľkých dní zabezpečili jednotku so 112 slovenskými mužmi pod velením majora jazdeckta čs. armády Juraja Bileja. Ďalej Talský dostal od skupiny Čapajev 18 slovenských dôstojníkov, 29 jazdeckých koní, dva písacie stroje a adresy spoľahlivých osôb s kontaktnými miestami v blízkych obciach.⁵³ Za veliteľské stanovisko si Talský vybral štáb partizánskej skupiny Čapajev, ktorá sa taktiež starala o jeho ubytovanie a stravovanie.

⁵¹ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 95.

⁵² Tamže.

⁵³ Tamže, s. 94-95.

Prvá úloha plukovníka Talského bola zameraná na propagačné pokusy o návrat a mobilizáciu rozpráchnutých vojakov 1. a 2. východoslovenskej divízie, ktorí sa v tej dobe ukrývali v okolitých dedinách u svojich rodín, známych, či priateľov. Túto činnosť zabezpečovala Talského skupina vydávaním propagačných výziev a letákov. Talský odmietol použiť násilné metódy k vynúteniu mobilizácie, a tak jeho pokusy o rozšírenie skupiny nepriniesli úspech. Navyše postupom času dokonca v jeho skupine došlo k niekoľkým dezerciam, o ktorých sa môžeme dozvedieť z hlásenia majora Kokina a Uliczaya, náčelníka štábu skupiny Čapajev. Hlásenie uvádza 2 dôstojníkov a 14 mužov, ktorí dezertovali. I keď pripustíme, že hlásenie Kokina a Uliczaya smerovali k jednoznačnému zneváženiu „buržoázneho dôstojníka“ Talského, nie je možné prehliadnuť fakt, že Talský neprejavil prílišnú iniciatívu v útočných bojoch s Nemcami. Podľa hlásenia za celú dobu od 15. septembra až do 27. novembra 1944 boli nemecké jednotky prepadnuté Talského skupinou iba štyrikrát s bilanciou: 9 zabitých, 6 zranených nemeckých vojakov a 2 zničené drevené mosty.⁵⁴ Ak by sme mali veriť hláseniam Kokina a Uliczaya, musíme konštatovať, že za dva a pol mesiaca, čo je pomerne dlhá doba, išlo o veľmi skromné údery na nemecké vojenské ciele. Avšak netreba hneď celkom odsúdiť Talského veliteľský zápal. Z podrobnejšieho svedectva kapitána Ivana Šučku sa dozvedáme o opaku: „Koncom septembra sme dostali rádiogram, aby sme čakali lietadlo od 1. ukrajinského frontu s plk. Talským. Tento skutočne aj priletel, prevzal velenie nad našou skupinou a tiež nad skupinou veľmi silnou pplk. Fogla“ (správne by malo ísť o pplk. Vogla – pozn. O. P.) „v priestore Papin. Pri nás potom vydržal

⁵⁴ Tamže.

až do konca. Potom až do spojenia sa ČA plk. gen. št. Talský Viliam sa všemožne vynasnažil, aby úspešne bol vedený ďalší boj, bol veľmi statočným a rozvážnym veliteľom a u mužstva bol obľúbeným.“⁵⁵ Pravda leží zrejme niekde uprostred. V každom prípade, ale Talského skupina dosiahla výborné úspechy v uskutočňovaní prieskumnej činnosti, ktorá sa začala najväčšmi využívať po kontaktovaní jeho štábu skupinou hĺbkových prieskumníkov 1. čs. zboru. „Talský tak získal priame rádiové spojenie pre podávanie správ a bol za túto činnosť po príchode k zboru vyznamenaný Československým válečným krížom 1939 – 1945.“⁵⁶

Z uvedeného vyplýva, že jediné, čo Talskému v partizánskom odboji vyšlo, bola bohatá prieskumná činnosť. To však nebolo hlavné poslanie, ktorým ho poveril maršal Konev. Konevovo poverenie bolo jasné, vytvoriť dostatočne veľkú partizánsku skupinu z bývalých príslušníkov 1. a 2. divízie, prípadne iných dobrovoľníkov a bojovať proti nemeckej okupácii. Na úspešné splnenie tejto úlohy a poverenia maršala Koneva nemal Talský objektívne podmienky. Na východné Slovensko sa vrátil až príliš neskoro, 15. septembra 1944 už neboli v lesoch voľne sa pohybujúci vojaci z východoslovenskej armády, čakajúci na odhodlaného veliteľa, ktorý by ich viedol do boja.

⁵⁵ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Svedectvo z výsluchu kpt. Ivan Šučka z 6. februára 1946.

⁵⁶ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 95, pre spresnenie, vyznamenanie plk. Talský dostal 28. 10. 1944 a bolo za celkové pôsobenia v čs. armádnom zbore a nielen za spravodajskú činnosť ako uvádza autor Šolc; VHA v Bratislave, Opis obrany plk. Talského pred národným súdom v Bratislave na pojednávaní z dňa 24. 11. 1947, X – 428.

V službách 1. československého armádneho zboru

1. čs. armádny zbor sa po ťažkých bojoch prebojoval začiatkom októbra 1944 cez Karpaty a začal pôsobiť na východnom Slovensku, kde sa k nemu pripojil aj plukovník Viliam Talský. Podľa vyjadrení generála Ludvíka Svobodu, veliteľstvo 1. čs. armádneho zboru uvítalo príchod plukovníka Talského. Generál predovšetkým oceňoval Talského partizánsku minulosť. Ale ani generál Svoboda a ani jeho veliteľstvo nevedelo podrobnosti o Talského odlete na sovietsku stranu. Generál Svoboda nakoniec menoval plk. Talského do funkcie veliteľa 1. čs. brigády. *„Okolnosť, že ide o Slováka vo vysokej dôstojníckej hodnosti sa zdala byť i politickou nutnosťou, takže zo strany vojakov proti nemu nebolo zásadných námietok.“*⁵⁷

Talský bol tiež poverený riešením chýlostivých problémov funkčného zaradenia slovenských dôstojníkov, ktorí boli považovaní za kompromitovaných bojom proti Červenej armáde. Na vyriešenie tohto problému bola vytvorená komisia, ktorej členmi boli škpt. J. Prochádzka, škpt. L. Engle a plk. Talský vo funkcii predsedu komisie. Komisia skúmala štátnu spoľahlivosť slovenských letcov na podnet sovietskej 8. leteckej armády, ktorá začala tvoriť 1. čs. zmiešanú leteckú divíziu v ZSSR. 8. armáda mala námietky voči pilotom ako major Lisický, major Trnka, kapitán Wágner, kapitán Gašparovič, kapitán Kubica, kapitán Galbavý a nadporučík Fratrič. Komisia navrhla vyradiť kpt. Gašparoviča a obmedziť velenie kpt. Galbavého a npor. Fratriča.⁵⁸ Je skutočne pozoruhodné sledovať, ako Talský, dokonca z pozície predsedu, rieši štátnu spoľahlivosť, a to všetko s priamym súhlasom Moskvy. Nebude totiž trvať dlho, a bude to práve Talský, kto bude v pozícii

⁵⁷ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 96.

⁵⁸ Tamže, s. 96 citoval podľa AMV, f. 302-1/475/1, s. 44.

vyšetrovaného a nie vyšetrujúceho.

Prvé námietky proti Talského funkcii v 1. čs. armádnom zbore prišli s delegáciou SNR, ktorá sa tesne pred pádom Banskej Bystrice pripojila k čs. vládnej delegácii pre oslobodenie územia Československa. Celá delegácia odletela do Sovietskeho zväzu. Neskôr sa predstavitelia SNR na čele s Vavrom Šrobárom a Jánom Púllom, rozhodli navštíviť 23. decembra 1944 veliteľské stanovisko gen. Svobodu vo Veľkých Bukovciach.⁵⁹ Na tejto návšteve sa od generála dozvedeli o prítomnosti Viliama Talského. Taktiež zistili Talského zaradenie v 1. čs. zbore, s čím kategoricky nesúhlasili. Generála Svobodu informovali o podozrení z vojenskej zrady, ktoré prevládalo na štábe vojenského ústredia po tom, ako Talský odletel za maršalom Konevom. „*Na základe ich výhrad nechal gen. Svoboda ešte ten deň o 18.00 hod. protokolárne vypočuť Talského trojčlennou komisiou gen. Bočka, gen. Klapálka a pplk. Resslera.*“⁶⁰ K výsledkom vyšetrovania komisie sa podrobnejšie vrátime, v skratke dospela komisia k záveru, že Talský nenesie vinu na rozhodnutí v kritických dňoch odletieť na sovietsku stranu. Tento záver ďalej posunul 25. decembra 1944 generál Svoboda v správe generálovi Antonínovi Haselovi.⁶¹ Antonín Hasel bol v júni 1944 menovaný veliteľom oslobodeného územia (OÚ) a vrchným veliteľom všetkých čs. vojsk na oslobodenom území.⁶²

Ani to však neuspokojilo delegáciu SNR. Potom ako sa V. Šrobár a J. Púll vrátili do Chustu, vyjadrili svoje negatívne stanovisko písomne veliteľovi

⁵⁹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 430.

⁶⁰ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 96. citoval podľa AMV, f. 302-119-4/69; JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 432-433.

⁶¹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 433.

⁶² Dostupné na internete: <http://www.vets.estranky.cz/clanky/galerie-hrdinu/armadni-general-antonin-hasal.html>, (cit.: 14. 4. 2011).

OÚ gen. A. Haselovi. Ten správu zaslal gen. L Svobodovi, čo malo za následok zmenu rozhodnutia veliteľstva 1. čs. armádneho zboru. Plukovník Viliam Talský bol z funkcie veliteľa brigády 12. januára 1945 odvolaný a ustanovený do novej funkcie zástupcu veliteľa 3. čs. brigády.⁶³

Plk. Talský síce bol funkčne degradovaný, no stále pokračoval vo svojej vojenskej kariére. Ako zástupca veliteľa 3. čs. brigády, generála Karola Klapálka, sa zúčastnil ofenzívy čs. a sovietskych jednotiek na Slovensku. Od 22. januára 1945 absolvoval ťažký, tri dni trvajúci boj o priesmyk Branisko. Po jeho zdolaní prenikli čs. a sovietske oddiely na Spiš a do Popradskej kotliny. Talský pokračoval v bojoch pri Važci a Východnej, až sa nakoniec dostal spolu so zborom 30. januára k Liptovskému Hrádku. Cez Liptovský Mikuláš už neprenikli, pretože Nemci využili výhodné pozície na okolitých kopcoch a pripravili veľmi dobrú obranu. Začali sa tak ďalšie tvrdé a dlhotrvajúce boje o dobytie mesta, ktorého sa zúčastnil aj plukovník Talský. Dňa 3. februára podnikla Červená armáda spolu s 1. čs. armádnym zborom útok, ktorý ale nemecké oddiely odrazili. Avšak počas boja bol veliteľ 3. čs. brigády generál Klapálek zranený, a Talský ako jeho zástupca sa 4. februára ujal velenia brigády. Táto skutočnosť však nemohla byť pre SNR nepovšimnutá. Preto opäť SNR zasiahla a na základe jej protestu bol plukovník Talský 25. februára 1945 zbavený velenia a prevelený k náhradnému pluku do veliteľskej zálohy.⁶⁴ Boje o Liptovský Mikuláš síce pokračovali ešte ďalšie dva mesiace, avšak bez Talského.

Plk. Viliam Talský v náhradnom pluku veliteľskej zálohy nič

⁶³ JABLONICKÝ, Jozef. *Z ilegality do povstania*. Bratislava : DALLI-BB – MSNP, 2009, s. 402.; JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 433.

⁶⁴ ŠOLC, Osudné rozhodnutí, s. 97.

nezmohol, bol plne „*k dispozícii SNR, kde sa dočkal konca vojny a aj po nej sa márne pokúšal o reaktiváciu*“.⁶⁵ Tá však závisela iba výhradne od stanoviska SNR. Talského vojenská kariéra definitívne skončila. Lenže v tej dobe plukovník Talský ešte nevedel, že koniec jeho vojenskej kariéry bol len začiatok „odplaty“ SNR za zlyhanie východoslovenských divízií počas povstania, horšie časy ešte len mali prísť.

Proces plukovníka Viliama Talského

Plukovník Viliam Talský slúžil v armáde až do roku 1946. Vzhľadom na odmietavý postoj SNR si musel po 22 rokoch aktívnej vojenskej služby hľadať nové zamestnanie. V roku 1947 pracoval na presídľovacom úrade a o rok na to v roku 1948 nastúpil ako účtovník v ústrednom obchodnom družstve *Kooperácia*, ktoré sídlilo na Dunajskej ulici číslo 6 v Bratislave. Býval so svojou manželkou Antonínou a dcérou Evou Margitou v Bratislave na Kuzmányho ulici číslo 3. Manželka pracovala v národnom podniku STAVIVA ako úradníčka. V *Kooperácii* bol Talský zamestnaný až do jeho zaistenia.⁶⁶

Po vojne najskôr vojenský znalci navrhovali nepodať proti plukovníkovi Talskému trestné oznámenie, ale viesť proti nemu len kárne pokračovanie podľa vojenských predpisov. 15. marca 1946 vojenská vedecká komisia nechala rozhodnutie na ministrovi národnej obrany, resp. štátnom tajomníkovi MNO, „*či považuje ,za nutné a vhodné‘ stíhať Talského súdom, čímž by se stala předmětem veřejného pojednávání taková historická událost,*

⁶⁵ Tamže, s. 97.

⁶⁶ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Talského posudok z 25. septembra 1952 od veliteľ'a SVS v Ilave.

jako je Slovenské národné povstanie““.⁶⁷ Išlo teda o akési upozornenie komisie, že pred súdom sa môžu otvoriť aj niektoré ďalšie nežiaduce skutočnosti pre tvorcov samotného procesu. Plk. Anton Rašla, bývalý vojenský prokurátor povstaleckej armády, uviedol pred predsedom kárneho výboru generálom Heliodorom Píkom dňa 28. mája 1946 o postupe s Talským toto: „*Ja sa odvolávam na názor, ktorý som prejavil pri zasadnutí komisie: najúčinnšie a najvhodnejšie by bolo podať nie trestné oznámenie, ale kárne pokračovanie.*“⁶⁸ Ani na MNO nevedeli presne, aký je podiel viny Talského v celom procese. Vychádzame z elaborátu štátneho tajomníka MNO z 27. septembra 1946, kde sa uvádzalo: „*Administratívne vyšetrovanie zavedené proti Talskému ač bolo veľmi obsiahle, neobjasnilo situáciu u východnej armády v kritickom čase. Nebolo možno vypočuť najdôležitejších svedkov, t. j. veliteľa I. čs. armády gen. Goliana, veliteľa východnej armády gen. Malára a pplk. gen. št. Urbana, ktorí jediní sú priamymi svedkami o tom, aké rozkazy dostal plk. Talský od gen. Goliana a gen. Malára a aké rozkazy dal svojmu zástupcovi pplk. Urbanovi. Ostatní vypočutí svedkovia sú svedkami nepriamymi, sú na výsledku vyšetrovania zainteresovaní a preto treba ich výpoveď brať s určitou rezervou.*“⁶⁹ Z uvedenej citácie je jasné, že sa postupovalo opatrne. Osobitne preto, že nikto vlastne nemal dostatok dôkazov o Talského previnení. A to bolo spôsobené hlavne absenciou tých najdôležitejších svedkov tzv. „priamych“, ako je napísané v elaboráte. Golian s Malárom boli v tej dobe už dávno po smrti, Urban zase k dispozícii, pretože bol väznený v ZSSR od chvíle, keď ho zaistili partizáni Alexandra Nevského

⁶⁷ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

⁶⁸ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 433.

⁶⁹ Tamže, s. 434.

v Čerchovskom pohorí. Napriek tomu sa však presadilo uznesenie Predsedníctva SNR zo 17. augusta 1945, v ktorom sa odporúčal Talského prípad pred Národný súd v Bratislave s tým, „že je prestížou Slovenskej národnej rady, aby Národný súd urýchlene a spravodlivo rozhodol“.⁷⁰ Toto pochybné uznesenie sa 24. augusta 1945 oznámilo Národnému súdu v Bratislave, avšak ešte trvalo nejaký čas, kým sa záležitosť z MNO v Prahe preradila do kompetencie Národného súdu v Bratislave.⁷¹

Archívne dokumenty svedčia o úsilí Predsedníctva SNR dostať Talského na lavicu obžalovaných. Dokazuje to aj list od Predsedníctva SNR odoslaný dňa 3. mája 1946 na Úrad štátneho tajomníka MNO Mikuláša Ferjenčíka. V ktorom sa píše: „Predsedníctvo Slovenskej národnej rady považuje plk. gšt. Viliama Talského za vec Ministerstva národnej obrany, pričom považuje previnenie menovaného, ich rozsah, závažnosť a následky za veľmi ťažké. Predsedníctvo Slovenskej národnej rady trvá na stanovisku, že menovaný za žiadnych okolností nemôže byť ďalej príslušníkom československej armády, nakoľko svojou činnosťou sa pre túto činnosť diskvalifikoval. Predsedníctvo Slovenskej národnej rady očakáva, že plk. gšt. Viliam Talský bude prísne potrestaný v rámci ustanovení vojenského trestného zákona.“⁷² Po doručení tohto citovaného listu Dr. Ferjenčík 7. mája 1946 konštatoval, že bude nutné nariadiť súdne stíhanie. List bol potom postúpený ministrovi Národnej obrany, a odtiaľ priamo podnáčelníkovi štábu MNO generálovi Heliodorovi Píkovi, ktorý 20. mája 1946 spis vybavil s poznámkou: „Zavést soudní řízení“. Keď sa Rašla u Píku prihovárал za kárne pokračovanie

⁷⁰ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 435.

⁷¹ Tamže, s. 434.

⁷² Tamže.

vo veci Talského, bolo už rozhodnuté vyhovieť tlakom zo strany Predsedníctva SNR.⁷³ Bolo teda rozhodnuté, variant kárneho riešenia nemal politickú podporu.

Výkon spravodlivosti v Talského prípade bol v rukách retribučného Národného súdu v Bratislave, ktorý ale jednostranne skúmal a posudzoval Talského prípad ako vinu a zradu. V rámci prípravy na súdny proces sa zaznamenávali tzv. „nepriame svedectvá“, pretože priame svedectvá neboli k dispozícii. Už len samotný fakt, že išlo o nepriame svedectvá, nám prezrádza, že asi nebudú úplne spoľahlivé. Príkladom môže byť svedectvo Gustáva Husáka, ktorý vypovedal, ako Golian poveril Talského velením oboch východoslovenských divízií. Husák vypovedal takto: „*Golian neurčil Malára za veliteľa východoslovenských divízií, ale určil obž. Talského. Bolo to v dohovore s politickými činiteľmi. Keď som bol 25. augusta 1944 v Ban. Bystrici u Goliana, tento výslovne povedal, že veliteľom je Talský. Toto sa stalo za súhlasu politického vedenia.*“⁷⁴ Táto výpoveď sa vôbec nezakladala na pravde. Veď definitívne rozhodnutie, kto bude povstalecký veliteľ na východnom Slovensku, nebolo jasné ani v posledných dňoch pred vypuknutím povstania.

Vykonštruovalo sa jednoduché obvinenie, ktoré sa zakladalo na Golianovom určení Talského za veliteľa východoslovenských divízií. Ich zlyhanie sa dalo do priamej spojitosti s konaním a rozhodovaním Talského. „*Kampaň bývalých povstaleckých činiteľov proti Talskému odvádzala pozornosť od ich vlastných chýb a nedostatkov v prípravách SNP.*“⁷⁵

⁷³ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

⁷⁴ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 435.

⁷⁵ Tamže, s. 435.

Z nepriamych svedectiev sa dozvedáme o neschopnosti ilegálnej SNR zvládnuť vedúcu úlohu v organizovaní povstania. Ale nemusíme nazerať do svedectiev, ak chceme nájsť fakty o nezvládnutej organizácii zo strany SNR. Stačí, ak sa pozrieme na samotnú absenciu spolupráce medzi SNR a plukovníkom Talským. Nebol prvoradým cieľom povstania jeho zdarný úspech? Nebol to teda cieľ aj ilegálnej SNR? Ak áno, prečo nekládla SNR väčší dôraz na organizáciu príprav povstania? Bola v tom iba vzájomná nevraživosť, nedôvera, či nespokojnosť medzi dôstojníkmi slovenskej armády a predstaviteľmi SNR? Alebo v tom bola skrytá politika? Do hry vstupovala Moskva a Beneš so svojou exilovou vládou v Londýne. Na každú otázku teraz už nenájdeme istú odpoveď. V prvom rade však zlyhala SNR v role hlavného organizátora povstania.

Keď Národný súd precízne vyzbieral dostatočné množstvo nepriamych svedectiev, rozhodol začať súdny proces. Ale čo by to bol za proces, keby sa na ňom riešil len prípad plukovníka Viliama Talského. Zhodou „náhod“ boli práve v tom čase zo sovietskej internácie vrátení generáli Čatloš a Turanec. Lídri SNR preto rozhodli usporiadať jeden spoločný súdny proces s bývalými vysokými slovenskými dôstojníkmi. Do tohto procesu bol nakoniec zaradený aj prípad plukovníka Viliama Talského. Štátnym prokurátorom (resp. žalobcom) bol pre tento prípad vybraný Anton Rašla, ktorý namiesto predtým presadzovaného zmierlivého kárneho potrestania z roku 1946 rýchlo zmenil názor i rétoriku. Viliama Talského v procese obhajoval Jozef Smida.⁷⁶

V súdnom procese vyšiel Rašla s obvinením, že Talský zmaril účasť východoslovenských divízií na povstaní, pritom konal úmyselne, aby ho zničil.

⁷⁶ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

Podľa neho sa Talský dopustil trestného činu „zrady na povstaní“.⁷⁷ Obžaloba celkovo zhrnula údajnú Talského vinu do piatich bodov:

1. v roku 1941 vydal z funkcie náčelníka štábu RD pokyny pre vedenie bojov, ktoré porušovali medzinárodné konvencie;
2. nevykonával žiadne prípravy k vojenskej akcii východoslovenskej armády;
3. vyzradil plány povstania gen. Čatlošovi;
4. v dobe príprav povstania spolupracoval s F. Čatlošom, A. Malárom a A. Machom;
5. okamžite neuposlúchol heslo vydané Golianom k začatiu bojov proti nemeckým jednotkám a odletel do ZSSR, čím spôsobil chaos v oboch východoslovenských divíziách.⁷⁸

Senát Národného súdu v Bratislave pod predsedníctvom dr. Karla Bedrnu a členov Jána Demjana, Rudolfa Tomášeka a Arnošta Galvánka rozhodol o osude plukovníka Talského.⁷⁹ Karol Bedrna bol presvedčeným komunistom a neskôr patril k „fanatickým vykonávateľom direktív“ stalinsko-gottwaldovskej justície. Verdikt bol teda už prakticky vopred rozhodnutý. Dňa 10. decembra 1947 bol plk. gšt. Viliam Talský Národným súdom uznaný vinným vo všetkých piatich bodoch obžaloby a odsúdený na 15 rokov väzenia, čo bolo o 10 rokov viac ako pre jeho spoluobžalovaného generála Ferdinanda Čatloša. V rozsudku stálo, že Talský bol „páchatel' zlyhania povstania na východnom Slovensku, zmarenia účasti dvoch východoslovenských divízií na

⁷⁷ Tamže.

⁷⁸ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

⁷⁹ Tamže, Tnľud 12/47.

povstaniť“.⁸⁰ Anton Rašla v elaboráte *Bol Talský vinný?* o rozsudku napísal: „Očakával som, že Talskému bude vymeraný trest v rámci sadzby § 151 voj. tr. zák. (t. j. odňatie slobody od jedného do troch rokov), lebo jeho vinu som považoval za menšiu ako Čatlošovu, čomu som dal výraz aj v uvalení vyšetrovacej väzby na Čatloša. Na veľké moje prekvapenie – v prvom okamžiku som myslel, že ide o prerieknutie predsedu senátu – bol Talskému vymeraný trest 15 rokov odňatia slobody. Proti rozsudku nebolo možno podať odvolanie.“⁸¹ Rozhodnutie súdu teda – ak máme veriť svedectvu – prekvapilo aj samotného žalobcu.

Napriek zlému zdravotnému stavu musel Viliam Talský v roku 1948 nastúpiť na výkon trestu v ilavskej väznici. Už v roku 1950 sa jeho zdravotný stav natoľko zhoršil, že musel byť prevezený do nemocnice na operáciu rakoviny konečníka. Po operácii nastúpil v auguste 1951 zase do väzby.⁸² Talský sa usiloval dostať z nezávideniahodného postavenia. Žiadal o milosť. Správa oddelenia Národnej bezpečnosti v Bratislave z 31. októbra 1951 zaujala k otázke udelenia milosti pre Talského celkom priaznivé stanovisko: „*Keďže Viliam Talský v dobe prepustenia z väzby až do jeho znovu zaistenia k odpykaniu zvyšku trestu, viedol poriadny život a bol riadne zamestnaný, ako aj jeho manželka, vidie,ť že pochopil budovateľské úsilie pracujúceho ľudu, a preto niet žiadnych námietok proti doporučeniu k milosti prezidenta republiky na odpustenie zvyškov trestu.*“⁸³ Úplne opačný bol názor veliteľa

⁸⁰ Tamže, Tnľud 12/47.

⁸¹ JABLONICKÝ, Samizdat o odboji. I., s. 436 citoval z Rašlovho elaborátu, 1964.

⁸² SNA Bratislave, f. NS, Tnľud 12/47.

⁸³ Tamže, Tnľud 12/47.

SVS v Ilave, ktorý v posudku z 25. septembra 1952 napísal: „*Ako človek meštiackeho pôvodu a bývalý dôstojník vychovaný v duchu kapitalistického, robotníckej triede potláčajúceho ponímania, iste nikdy nebude súhlasiť s terajším štátnym usporiadaním a sebemenšiu príležitosť použije na protištátnu činnosť, v čom mu nebude brániť ani jeho terajší zdravotný stav. I keď sa v treste chová riadne, ba možno povedať vzorne, nie je dostatočnou zárukou, že pri odizolovaní nevzbĺkne v ňom predošlá výchova triedneho nepriateľa a nebude pokračovať v trestnej činnosti vojnového štváča a organizátora.*“⁸⁴ V časoch, keď za múrmi väznice zúrili tvrdý stalinizmus, boli Talského žiadosti odmietnuté. Jeho zdravotný stav vo väzení sa medzitým natoľko zhoršil, že sa vládne orgány rozhodli vyhovieť žiadosti na obnovu trestného pojednávania. Vzápätí však bol súdny proces pozastavený a došlo k prerušeniu výkonu trestu. Z ilavskej väznice tak Talského prepustili v roku 1953 pre katastrofálny zdravotný stav, aby mohol zomrieť mimo priestorov väznice. Prispel k tomu aj istý politický odmäk, ktorý nastal po smrti Stalina a Gottwalda.

Plukovník Viliam Talský zomrel vo veku 49 rokov 3. decembra 1953 v bratislavskej nemocnici. V tom čase už boli za mrežami aj niektorí z tých, ktorí tak iniciatívne a vytrvalo pracovali, aby sa dostal na lavicu obžalovaných. Spomeňme napríklad Jána Ursínyho, Ladislava Novomeského, Gustáva Husáka, Milana Vesla, ale aj Heliodora Píku. Všetci sa nakoniec stali obeťami vykonštruovaných procesov.

Slovo na záver

⁸⁴ Tamže, Tnľud 12/47.

Plukovník Talský, hoci skúsený dôstojník, nebol človekom bez chýb. Rovnako chyby robilo ilegálne vedenie SNR a jej vojenské ústredie. Zmienil som sa o nich na viacerých miestach. Pri pripravovanej povstaleckej akcii na Slovensku bol kľúčový postoj Sovietov. V čase, keď sa spustila operácia odzbrojenia východoslovenských divízií, stáli jednotky ČA po ťažkých bojoch pred poľským mestečkom Dukla. Je evidentné, že sovietska strana koncom augusta 1944 nepodnikla žiadne vojenské prípravy na spojenie s východoslovenskou armádou. A prečo? Existujú len dve možné vysvetlenia, prečo sa tak Sovieti zachovali. Prvá možnosť vychádza z predpokladu, že sovietske velenie si neželalo povstanie na Slovensku z hľadiska vojenských operácií. Vychádzalo totiž z predpokladu, že pokiaľ sa im bude aj ďalej dariť v Rumunsku, nebude nutné absolvovať ťažké boje v horských masívoch Karpát, pretože ich budú môcť obísť južným smerom z Rumunska cez nížiny Maďarska až k južným hraniciam Slovenska. K tomuto názoru sa prikláňa aj historik Jozef Jablonický.

Ešte však existuje druhá možnosť, ktorú zastávajú viacerí historici: *„Bolo by skresľovaním tvrdiť, že k slovenskému povstaniu zaujal ZSSR rovnaký postoj ako k varšavskému – žeby mu nechcel vôbec pomôcť. No dá sa minimálne uvažovať o tom, že postoj k SNP bol dvojakou hrou. Na jednej strane oficiálne pomáhať Povstaniu, na strane druhej sa obávať víťazstva armády, v ktorej komunisti nemali žiadne slovo. Niet pochyb, že Stalin si neželal samooslobodenie malého národa vlastnými silami.“*⁸⁵ Ak by sa povstalcem podarilo oslobodiť vlastnými silami, automaticky by sa znižovali oslobodzovacie zásluhy i nároky Červenej armády. A to by ani zďaleka nehralo

⁸⁵ LACKO, Slovenské národné, s. 204.

do kariet Stalinovým plánom na „*víťazstvo svetového proletariátu*“! Ďalším príkladom sovietskej intervencie môžu byť zvýšená bojová činnosť partizánskych skupín, ktoré operovali na slovenskom území. Uvedme svedectvo z výsluchu pplk. Július Trnku zo dňa 8. februára 1946: „*Podľa môjho úsudku príčinou zlyhania povstania u oboch východoslovenských divízií vidím v tom, že akcie partizánov lokálneho rázu priskoro upozornili vojenské nemecké kruhy na udalosti na Slovensku, zvýšili bdelosť aj voči slovenskej armáde...*“⁸⁶ Partizánske skupiny teda vyprovokovali Nemcov, ktorí zbystřili pozornosť, až sa nakoniec rozhodli zasiahnuť. Ale kto riadil tieto skupiny a na čie rozkazy? Odpoveď je jasná, sovietski dôstojníci, ktorých vzdušne vysadila ČA na územie Slovenska a ktorí rozkazy dostávali od sovietskeho hlavného veliteľstva. To znamená, že hlavné nitky riadenia partizánskej činnosti sa zbíjali v Kyjeve a v Moskve. A s týmto zistením prichádza ešte lepšia otázka: Ak by sovietska vláda vedela o povstaní a chcela, aby bolo úspešné, vydávala by partizánskym veliteľom rozkazy na zvýšenú bojovú činnosť? Samozrejme, že nie, iba v prípade, ak by v tom mal byť nejaký iný zámer.

Na záver ponúka sám plukovník Viliam Talský úplne opačný pohľad na otázku: „*Prečo povstanie na východe zlyhalo?*“: „*Podľa mojej mienky nemožno striktné povedať, že ,povstanie na východe zlyhalo‘. Myslím, že správnejšie je povedať prečo sa vojenské povstanie na východe neprejavilo úmerne vojenským silám, ktoré boli k dispozícii. Pokiaľ je mi známe, boli na východnom Slovensku v prvých septembrových dňoch boje medzi jednotkami armády a partizánmi na jednej strane a nemeckou armádou na strane druhej, pričom pokiaľ som sa dozvedel len pri Hermanovciach padlo v boji za 1 deň*

⁸⁶ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47.

*okolo 1500 Nemcov.*⁸⁷ K tomu už len dodať, že z podrobného skúmania archívnych materiálov a iných prameňov, sa nepodarilo nájsť ani v jednom svedectve názor podobný tomuto.

Po dôkladnej analýze všetkých faktov musím konštatovať, že plukovník Viliam Talský sa stal obeťou vykonštruovaného procesu s jediným cieľom – odsúdiť tohto dôstojníka a zavrieť ho za mreže. Neúspech povstania musel mať svojho vinníka, obetného baránka, čo odpyká trest za chyby všetkých ostatných. Hlavne za tých, ktorí niesli väčšiu vinu a zodpovednosť za nezdar povstaleckej akcie.

⁸⁷ SNA Bratislava, f. NS, Tnľud 12/47, Výpoveď plk. Viliam Talského 23. jún 1945 na okresnom veliteľstve Národná bezpečnosť Bratislava I.

Recenzie

JOVANKOVIČ, Samuel. Dejepis v pedagogických dokumentoch a vo vyučovaní. Bratislava : Štátny pedagogický ústav, 2012, 120 s., ISBN 978-80-8118-106-1.

Pavol Makyna (rec.)

Kniha Samuela Jovankoviča s názvom *Dejepis v pedagogických dokumentoch a vo vyučovaní* má síce iba 120 strán, no i tak je významným prínosom v kategórii pedagogicko-didaktických publikácií. Dokonca ju môžeme považovať za dôležitý dokument, ktorý nemožno obísť pri vytváraní ďalšej vzdelávacej politiky konkrétneho vyučovacieho predmetu – dejepisu. Autor ukazuje svoje odborné znalosti a skúsenosti, ktoré nadobudol ako historik vo výskume, ale i ako učiteľ, riaditeľ školy, metodik, pracovník historického múzea.

Publikácia nie je určená pre širokú verejnosť, ani každý učiteľ dejepisu z nej nedokáže zužitkovať ponúkané možnosti, hoci sám autor v úvode uvádza, že je vytvorená pre učiteľov základných a stredných škôl. O to viac z nej môžu čerpať akademickí výskumníci, študenti 3. stupňa vysokoškolského vzdelávania, univerzitní didaktici a všetci, ktorí sa hlbšie zaujímajú o problematiku výučby dnes často podceňovaného dejepisu. Výsledkom práce sú ponúkané analýzy, úvahy, odborné a metodologické články a správy zo sústredených, už skôr publikovaných, ale i nepublikovaných štúdií, odborných textov, ktoré sa zameriavajú na prácu s pedagogickými dokumentmi dejepisu a na jeho ďalšie skvalitňovanie v procese výučby.

Prvá z ôsmich častí sa venuje analýze stavu a problémom učebného predmetu dejepis na prelome tisícročí a v kontexte historicko-spoločenských

zmien na Slovensku. Táto analýza dostala v publikácii najväčší priestor. Nasledujúca kapitola obsahuje výskumný experimentálny model vyučovania dejepisu na dvoch štvorročných gymnáziách v Bratislave, ktorý prebiehal od školského roku 2001/2002, ciele, hypotézy, postup a jeho výsledky. V ďalších dvoch častiach autor uvažuje nad reformou pedagogických dokumentov a postavení tohto vyučovacieho predmetu v *Štátnom vzdelávacom programe*. V piatej kapitole sú rozobrané špecifické predmetové kompetencie vo vyučovaní dejepisu, ktoré majú žiaci nadobudnúť pri vzdelávaní a šiesta stručne prezentuje rozličné spôsoby a námety, ako pracovať so školským historickým písomným prameňom pri rozvíjaní funkčnej gramotnosti. Tu začínajú už skôr publikované odborné texty. Veľmi zaujímavé sú čiastkové výsledky empirického výskumu o funkčnosti vyučovania dejepisu na stredných školách realizovaného v rámci projektu KEGA č. 3/106803 – *Súčasná historické vedomie dospelujúcej mládeže*, konkrétne pri zisťovaní obľúbenosti historického obdobia našej stredoškolskej mládeže z tematických celkov v dejepisnom vyučovaní. Na záver sa autor v krátkosti venuje čitateľskej a vizuálnej gramotnosti, ktoré sú kľúčovými kompetenciami žiakov, na príklade práce s kronikou školy ako historickým prameňom.

Ako to však býva u všetkých vyučovacích predmetoch na Slovensku, i pri dejepise sa školské dokumenty, presnejšie ich obsah, rozchádzajú s realitou na školách a v praxi. Boli vypracované dokumenty ako MILÉNIUM – *Národný program výchovy a vzdelávania* v Slovenskej republike na najbližších 15 – 20 rokov a ISCED – *Štátny vzdelávací program* a na ne nadväzujúce školské dokumenty, ktorým po obsahovej stránke nie je veľmi čo vyčítať. Problém však nastáva pri ich aplikácii v praxi a ich samotnej realizácii.

Častými a nesystémovými zmenami dochádza k chaosu, pri ktorom sa ešte nestihli aplikovať aktuálne zmeny navrhované v dokumentoch a už prichádzajú nové dokumenty s novými zmenami. Ďalším problémom je ekonomicky racionálne správanie verzus pedagogická odbornosť. Ak riaditeľ dnes chce, aby škola finančne fungovala, musí veľmi často pristupovať ku krokom, ktoré sú v rozpore s odbornosťou vyučovaného predmetu. V praxi to znamená, že predmety, najmä dejepis, zemepis/geografia, prírodopis/biológia, občianska náuka, etika, výtvarná výchova a i. vyučujú nekvalifikovaní učitelia, pretože tieto predmety sú iba na doplnenie a naplnenie pracovného úväzku učiteľa, ktorý vyučuje v hlavnom pracovnom úväzku slovenský jazyk a literatúru, matematiku, cudzie jazyky a i. Tieto problémy možno nie sú v dnešnom školstve najväčšie a sú komplikovanejšie, a taktiež to neznamená, že nekvalifikovaný učiteľ nemôže vyučovať oveľa lepšie ako ten kvalifikovaný. Ide nám však aspoň o naznačenie pomerne vážnych problémov, ktoré spomínaná publikácia nereflektuje ani v časti o úvahe nad reformou pedagogických dokumentov dejepisu alebo o stave a problémoch učebného predmetu dejepisu, čo považujeme za negatívum. Celkovo tak publikácia môže vyznievať veľmi ideálne.

Na s. 19 autor uvádza: „*Začleňovaním sa Slovenskej republiky do rodiny európskych štátov si bezpodmienečne vyžaduje inováciu učebných osnov dejepisu s cieľom rozšírenia európskej dimenzie vo vyučovaní dejepisu.*“ Slovenská republika je geograficky európskym štátom bez ohľadu na to, či inovuje alebo neinovuje učebné osnovy, a nesúvisí to ani s jej integráciou do ďalších európskych štruktúr. Keďže kniha je zložená zo starších odborných článkov, hoci nepublikovaných, bolo vhodné pred vydaním v roku 2012 texty

MAKYNA, P.: Jovankovič, S. Dejepis v pedagogických dokumentoch a vo vyučovaní.

aktualizovať. Potom by napr. na s. 28 nebolo uvedené, že školy všeobecne využívajú alebo by mohli využívať videokazetu ako pomôcku pri vyučovaní.

Publikácia doktora Jovankoviča je pomerne útlou knižkou, no veľmi odbornou a inšpiratívnou. Na trhu s analýzami pedagogických dokumentov k vyučovaniu dejepisu zaujala významné a doteraz prázdne miesto.

MAREK, Pavel – ŠMÍD, Marek. *Arcibiskup František Kordač. Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2013, 223 s. ISBN 978-80-244-3371-4.

Martin Vašš (rec.)

Osobnosť Františka Kordača (1852 – 1934), ktorý bol v rokoch 1919 – 1931 prvým pražským arcibiskupom prvej Československej republiky, je významná predovšetkým pre dejiny českého katolicizmu. No vzhľadom na skutočnosť, že mu boli v rámci československého štátu podriadené aj slovenské diecézy, je táto osobnosť tiež súčasťou dejín slovenského katolicizmu v podmienkach prvej ČSR. Napriek významu osobnosti Františka Kordača v kontexte českého katolicizmu a dejín prvej ČSR je však prekvapujúce, že až do roku 2005 neexistovala k jeho osobnosti monografia biografického charakteru.¹ Ďalší pozitívny zlom v tomto smere nastal v roku 2013, v ktorom autorská dvojica Pavel Marek a Marek Šmíd vydala nový ucelený životopisný náčrt tejto významnej osobnosti českého katolicizmu. Vyšiel pod názvom *Arcibiskup František Kordač. Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika*.

Autori novej životopisnej monografie o F. Kordačovi sa systematicky venujú výskumu českých, slovenských a československých cirkevných dejín, čo dáva záruky na vedeckú erudovanosť a spoľahlivosť ich textu. Pavel Marek pôsobí na katedrách histórie Filozofickej fakulty Univerzity Palackého

¹ Pavel Marek vydal v roku 2005 rozsiahlu monografiu *Arcibiskup pražský prof. dr. František Kordač*. Olomouc, 2005, 638 s.

v Olomouci a Filozofickej fakulty Katolíckej univerzity v Ružomberku. Zaoberá sa politickými a kultúrnymi dejinami 19. a 20. storočia so zameraním na politické strany a problematiku vzťahu medzi štátom a cirkvami. Veľkú pozornosť venoval tiež dejinám českej katolíckej moderny a reformnému hnutiu katolíckeho duchovenstva s presahmi do dejín československej cirkvi a českého pravoslavia. Je autorom dvadsiatich monografií a množstva vedeckých štúdií a článkov.

Marek Šmíd v súčasnosti pôsobí ako odborný asistent v Historickom ústave Filozofickej fakulty Jihočeskej univerzity v Českých Budějoviciach a externe prednáša na Katolíckej teologickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe. Špecializuje sa na české, európske a cirkevné dejiny 19. a 20. storočia. Systematicky sa venoval bádaniu vo vatikánskych archívoch. K cirkevným dejinám publikoval monografie *Nepřítel: první republika. Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918 – 1938* (2012) a *Masaryk a česká Katolická moderna* (2007). Je tiež autorom mnohých vedeckých štúdií v českých a slovenských časopisoch.

Autori životopisnej monografie o arcibiskupovi Františkovi Kordačovi to pri jej písaní nemali ľahké z viacerých hľadísk. František Kordač totiž predstavoval jedného z hlavných protagonistov antimodernistického hnutia v českom cirkevnom priestore. To autorov stávalo pred metodologický problém, ktorý spočíval v tom, že Kordačova osobnosť sa nachádzala v priesečníku dvoch prístupov a hodnotení. Kým pre integralistov bol príkladom vzorného kňaza, ktorý celým svojím životom sledoval obranu katolicizmu v intenciách pápežskej politiky, tak pre reformistov bol konzervatívnym príslušníkom vysokého kléru, ktorý odmietal akékoľvek

zmeny v cirkvi a usiloval sa ju konzervovať do scholastickej stredovekej podoby. Uvedená dichotomickosť diskurzu o Kordačovi stavala autorov P. Mareka a M. Šmída pred náročnú úlohu nájsť vyvážený a objektívny obraz spolu s výkladom jeho osobnosti a činov.

Ďalšou komplikáciou bola absencia viacerých dôležitých prameňov: na jednej strane nie sú k dispozícii dokumenty, ktoré vznikli počas pôsobnosti pražského arcibiskupstva v rokoch, keď ho viedol F. Kordač; na druhej strane chýba pramenný materiál, ktorý by umožňoval kritický a hlbší pohľad na povahové rysy, vlastnosti a charakter Kordačovej osobnosti. Autori P. Marek a M. Šmíd uvedené limity vykompenzovali tým, že sa opreli o skutočne úctyhodné množstvo archívnych prameňov z rôznych českých archívov, publikovaných prameňov a dobovej tlače. Veľmi cenným obohatením monografie bolo využitie údajov získaných z Tajného vatikánskeho archívu. Je tiež nepochybné, že využili všetku dostupnú vedeckú literatúru k téme.

Monografia je rozčlenená na tri kapitoly, pričom prvou je úvod a treťou záver. Jadro práce tak tvorí iba druhá kapitola s názvom *František Kordač – nástin života a díla*, ktorá je ďalej členená na podkapitoly. Z obsahového hľadiska môžeme v druhej kapitole identifikovať dva celky: prvú vstupnú podkapitolu s názvom *Curriculum vitae*, ktorá je stručným opisom života F. Kordača a nasledujúce podkapitoly, ktoré do väčšej hĺbky rozoberajú kľúčové aspekty Kordačovej osobnosti: *Život a práce v německém prostředí*, *Život a práce v českém prostředí*, *František Kordač a hnutí katolického duchovenstva 1919 – 1924*, *Pražský arcibiskupem*, *Od Marmaggiho aféry k modu vivendi*, *Apoštolát kněží i laiků*, *Katolický myslitel*, *Vnímání Františka Kordače optikou Svatého stolce*, *Kordačova aféra* a *Soudobý tisk o Fratišku*

Kordačovi. Iba čisto z koncepcného hľadiska by sa dalo autorov opýtať, prečo uvedené podkapitoly radšej nezaradili ako samostatné kapitoly.

Výsledky, ktoré životopisná monografia o F. Kordačovi priniesla, v mnohých ohľadoch prevyšujú v úvode stanovené ciele vytvoriť „zhrnutie témy“ a „životopisný náčrt“. Je síce pravdou, že niektoré problémy ešte neostali úplne uzavreté – napr. Kordačova aféra, no na druhej strane autori všetky v úvode stanovené ciele naplnili a poskytli výbornú východiskovú pozíciu pre riešenie parciálnych aspektov osobnosti a života F. Kordača. Veľkým pozitívom tejto životopisnej monografie bola snaha reflektovať Kordačove pozície v nacionálnych prostrediach, v ktorých sa pohyboval: internacionálnom cirkevnom (rímskom) a dvoma nacionálnymi – nemeckým a českým. Autori P. Marek a M. Šmíd z hľadiska formovania osobnosti F. Kordača označili za kľúčové rímske prostredie (štúdium na jezuitskej Gregoriánskej univerzite v Ríme), kde si v plnej miere osvojil a prijal vtedajšie zásady rímskej cirkevnej politiky, ktoré mali byť (proti)reakciou na vtedajšie šírenie liberalizmu, racionalizmu, agnosticizmu a nacionálneho partikularizmu.

Z hľadiska Kordačovho pôsobenia na poste pražského arcibiskupa v rokoch 1919 – 1931 vyzdvihujú autori jeho zásluhy na konsolidácii vnútorných pomerov v cirkvi v českých krajinách, urovnaní vzťahov medzi ČSR a Vatikánom po Marmaggiho afére, uzatvorenia modu vivendi a na výchove i vzdelávaní českého duchovenstva. Autori tiež poukázali na národno-integračnú funkciu F. Kordača v českom prostredí. Dospeli tiež k záveru, že bol v plnej miere oddaný myšlienke ochrany českého národa pred sekularizačnými a laicizačnými trendmi, ktoré boli sprievodnými znakmi expanzie industriálnej spoločnosti. Hodnotným prínosom monografie je tiež

podnetná reflexia F. Kordača ako katolíckeho mysliteľa, filozofa a pedagóga. Zdá sa, že práve tieto polohy jeho osobnosti neboli doteraz dostatočne analyzované. Životopisná monografia arcibiskupa Františka Kordača z pera českých historikov P. Mareka a M. Šmída je tak cenným prínosom k poznaniu tejto významnej postavy českého katolicizmu modernej doby a vďaka množstvu nových faktov, súvislostí a hodnotení rozhodne stojí za preštudovanie, a to nie iba v katolíckom prostredí, ale i medzi historikmi, ktorí sa zaoberajú českými a slovenskými dejinami tohto obdobia.

Kronika

12. medzinárodné *Erbe* sympóziium v Bolzane

Miroslav Kamenický

V dňoch 30. septembra – 4. októbra 2013 sa v talianskom meste Bolzano (po nemecky Bozen) uskutočnilo medzinárodné vedecké sympóziium zamerané na kultúrne dedičstvo v oblasti geologických vied, baníctva a metalurgie. Značka *Erbe sympóziium* s podtitulom *knižnice – archívy – zbierky* má už bohatú tradíciu. Prvé takéto sympóziium sa zrealizovalo v roku 1993 vo Freibergu (Sasko), druhé v Leobene (1995, Rakúsko), tretie v Petrohrade (1997, Rusko), štvrté v Banskej Štiavnici (1998), piate v Golgene (2000, Colorado, USA), šieste v Idrii (2002, Slovinsko), siedme v Leidene (2003, Holandsko), ôsme v Schwazi (2005, Rakúsko), deviate v Quebecku (2007, Kanada), desiate vo Freibergu (2009), jedenáste v Mexico City (2011). Erbe sympóziá organizuje medzinárodný výbor, ktorého členom je za Slovensko riaditeľ Slovenského banského múzea v Banskej Štiavnici Jozef Labuda.

12. sympóziium v Bolzane sa uskutočnilo v priestoroch Juhotirolského prírodovedného múzea. Po slávnostnom otvorení sympózia v pondelok 30. septembra 2013 začal odborný program podujatia. Prvou prednáškou bol príspevok Petra Kühna (Berlín) o knižniciach v Berlíne, ktoré uchovávajú významné zbierky kníh z oblasti geologických vied. Autor vo svojom referáte v úvode povedal, že Berlín je „hlavným mestom“ knižníc, keďže sa ich tu nachádza viac ako 400. Pokiaľ ide o odborné knižnice zamerané na geologické vedy, sú to Knižnica Nemeckej spoločnosti pre geologické vedy (Bibliothek

der Deutschen Gesellschaft für Geowissenschaften – DGG), ďalej sú to príslušné odborné knižnice Humboltovej univerzity, Slobodnej univerzity Berlín a Technickej univerzity, ďalej Knižnica múzea pre prírodovedu (Bibliothek des Museums für Naturkunde). Ďalej sa autor vo svojom príspevku dotkol aj osudu bývalej Centrálnej knižnice bývalého Hlavného geologického inštitútu v Berlíne. Nasledoval referát Gabriely Sánchez-Reyes (Mexico) o cirkevných bratstvách baníckej oblasti Sultepec v Mexiku v 18. storočí. Ulrike Leitner (Berlín) predniesla príspevok o pokusoch Alexandra von Humboldta s mexickou amalgamáciou. Irena G. Malakhova (Moskva) informovala o informačných technológiách v oblasti dejín geológie, teda o využívaní archívov, múzeí, knižníc a rôznych databáz zameraných na danú oblasť. Známy odborník na dejiny montanistiky pôvodom z Egypta, v súčasnosti žijúci v Kanade, Fathi Habashi predniesol referát o kultúrnom dedičstve na poštových známkach.

Ďalší blok referátov bol venovaný vojnovej histórii. Daniela Angetter (Viedeň) a Berndt Hubmann (Graz) predniesli príspevok o rakúsko-uhorských vojenských geológoch v prvej svetovej vojne, ich úlohách a činnosti. Gerhard L. Fasching (Salzburg) informoval o vojenských mapách ako prameňoch pre geologickú vedu. Daniela Angetter (Viedeň) a Jozef-Michael Schramm (Salzburg) predniesli spoločný príspevok o inžinierskogeologických aspektoch vojny vo vysokohorských regiónoch Tirolska počas prvej svetovej vojny.

Posledný blok referátov prvého dňa sympózia otvoril príspevok Wolfganga Punza (Viedeň) o dôsledkoch baníctva na vegetáciu vo východných Alpách. Dlhoročná riaditeľka knižnice Montánnej univerzity (Baníckej akadémie) v Leobene Lieselotte Jontes informovala o ženách v oblasti baníctva

ako „návštevníčkach, pracovníčkach a študentkách“. Franz Pertlik (Viedeň) predniesol článok k dejinám kryštalografie – mimo iného informoval aj o zbierkach vedeckých kuriozít z 18. a 19. storočia.

Druhý deň sympózia otvorila svojím príspevkom Karla Oder zo Slovinska. Predniesla referát o spôsoboch prezentácie montánnych pamiatok v Slovinsku. Problematiku konkretizovala na príklade železiarne v Ravne, ktorá sa nachádza na tzv. Slovinskej železnej ceste. Nasledujúci príspevok Norberta Pfluga a Klause Thalheima (Drážďany) sa venoval histórii železiarstva vo východnej časti Saského rudohoria z pohľadu archívnych dokumentov a zbierok. Jozef Labuda (Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica) oboznámil prítomných s najnovšími výsledkami archeologických výskumov v lokalite Staré Mesto (Glanzenberg) pri Banskej Štiavnici. Weimin Que (Čína) predniesol príspevok o svetovom dedičstve v oblasti montánnych vied, ktoré sa nachádza v provincii Zhejiang (spoluautormi príspevku boli Xiangyi Dai a Weiguuo Liu).

Druhý blok referátov druhého dňa začala Inge Franz (Lipsko) príspevkom o koncepcii evolúcie Franza von Baadera (1765 – 1841). Emeritný profesor geológie Viedenskej univerzity Franz Pertlik predniesol referát *Geológovia z habsburskej monarchie ako členovia Cisárskej Leopoldovsko-karolovskej nemeckej akadémie prírodovedcov (sektie mineralógie, kryštalografie, petrológie, geológie a paleontológie)*. Spoluautorkou príspevku bola Susanna Pertlik. Sandra B. Weiss (Viedeň) informovala o osobnosti Amiho Bouého (1794 – 1881) ako priekopníka rakúskej geológie. Miroslav Kamenický (Univerzita Komenského Bratislava) predniesol príspevok o cestopisoch ako prameňoch k dejinám stredoslovenských

banských miest v 17. storočí.

Tretí blok referátov bol celý zameraný na Slovinsko a aj autormi všetkých príspevkov boli slovinskí referenti. Jože Čar, Martina Pelhar a Tatjana Dizdarevič informovali o známych ortuťových baniach v Idrii na konci 16. storočia. Marko Mugerli predniesol referát o vlastníkoch železiarne Sava v Jesenici. Posledným príspevkom druhého dňa sympózia bol referát Ireny Lačen Benedičič, ktorá podrobne opísala železiarsky závod Sava v Jesenici a jeho muzeálne využitie.

Tretí deň sympózia sa konala exkurzia, a preto prednášky pokračovali až vo štvrtok 3. októbra. Ján Kozák (Česká republika) prezentoval vo svojom príspevku obrazovú zbierku historických vyobrazení zemetrasení v rôznych oblastiach sveta. Olga Mironenko (Rusko) priblížila osobnosť Pjotra Chikhacheva (1808 – 1890), ktorý zostavil prvú geologickú mapu Altaiského regiónu. Karel Pošmourný (Česká republika) predstavil prítomným výsledky medzinárodného projektu *Geologické mapy v Strednej Európe v 18. a na začiatku 19. storočia*.

Druhý blok referátov štvrtého dňa otvorila Elena Kašiarová (Štátny ústredný banský archív Banská Štiavnica) príspevkom o archívnych materiáloch o pôsobení Giovanniho Antonia Scopoliho, ktoré sa nachádzajú v banskoštiavnickom archíve. Nasledoval referát Francisca Omara Escamilla-Gonzáleza (Mexico) o preklade významného diela Karla Christiana von Langsdorfa o hydraulike (Freiberg 1790) do španielčiny. Autorom prekladu bol Andrés Manuel Del Río (1764 – 1849). Margret Hamilton (Viedeň) vo svojom príspevku priblížila osobnosť Rudolfa Görgeya von Görgö und Toporcza (1886 – 1915), jedného z pionierov výskumu stredoeurópskych soľných ložísk

(spoluautorom príspevku bol Franz Pertlik). Vera M. F. Hammer (Viedeň) zase predstavila osobnosť Hansa Leitmeiera (1885 – 1967) ako akademického učiteľa, vedca a zberateľa.

Tretí blok štvrtého dňa sympózia začala Mária Čelková z Banskej Štiavnice. Vo svojom príspevku priblížila pôsobenie architekta Jozefa Pirckera v Banskej Štiavnici a v jej okolí v rokoch 1764 až 1790. Jozef Pircker pochádzal z Tirolska, teda z oblasti, kde sa uskutočňovalo sympózium. Margret Hamilton (Viedeň) vo svojom ďalšom príspevku analyzovala poznámkové výskumné zošity významného rakúskeho vedca Fridricha Becka (1855 – 1931). Príspevok neprítomného autora Petra Hammera (Zschopau, BRD) o histórii prvku berýlium prečítal Franz Pertlik. Rokovanie tretieho dňa zavŕšil príspevok Güntera Jontesa (Leoben, Rakúsko) o vzťahoch Leobenu k výrobe, spracovaniu a doprave soli v alpskom priestore.

Posledný deň sympózia otvoril Leonid R. Kolbantsev (Petrohrad) svojím referátom o petrohradskom geologickom múzeu. Marianne Klemun (Viedeň) priblížila prítomným vznik prvej historicko-prírodovednej zbierky na Viedenskej univerzite v 18. storočí. Elena Minina a Natalya Bryanchaninova (Moskva) hovorili o mineralogickej zbierke Lýdie Prokorovej, ktorá sa nachádza vo Vernadskom štátnom geologickom múzeu. Klaus Thalheim (Drážďany) priblížil prítomným mineralogickú zbierku kurfirstskej „komory pozoruhodností“ v Drážďanoch.

Druhý blok posledného dňa sympózia začal príspevkom Jakoba Lamuta (Lubľana, Slovinsko) *Archívy a ťažba železnej rudy*. Elena Zhivaikina (Petrohrad) informovala vo svojom referáte o mineráloch a iných exponátoch z Južného Tirolska a Talianska, ktoré sa nachádzajú v zbierke Černiševského

KAMENICKÝ, M.: 12 medzinárodné Erbe sympóziium v Bolzane

geologického múzea v Petrohrade. Alexander Biedermann a Georg Gangl (Viedeň) prezentovali na sympóziu poster o zemetrasení v Ľubľane v roku 1895. V súvislosti s týmto zemetrasením bola v Rakúsko-Uhorsku zavedená v praxi makroseizmika.

Súčasťou sympózia bolo aj zasadnutie medzinárodného výboru *Erbe*. Predmetný výbor udelil jednému z nestorov svetovej montanistiky prof. Fathimu Habashimu (Quebec) cenu Petra Schmidta. Ďalej rozhodol o jednej dôležitej veci z hľadiska Slovenska. O dva roky, teda v roku 2015, sa ďalšie Erbe sympóziium uskutoční v Banskej Štiavnici. Je to veľké vyznamenanie pre Slovensko ako krajinu s mimoriadne bohatou baníckou históriou. Banská Štiavnica sa po roku 1998 stane už druhý raz hostiteľkou odborníkov na kultúrne dedičstvo v oblasti montánných vied z celého sveta. Takéhoto vyznamenania sa dosiaľ dostalo len svetoznámemu saskému banskému mestu Freiberg (Erbe sympóziá sa tam uskutočnili v rokoch 1993 a 2009).

Správa z konferencie: Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948

Juraj Kríž

V dňoch 25. a 26. marca 2014 sa na pôde Filozofickej fakulty Univerzity svätých Cyrila a Metoda v Trnave uskutočnila konferencia *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948*. Záštitu nad ňou prevzal rektor UCM Dr.h.c. doc. Ing. Jozef Matúš, CSc., mim. prof., pričom organizátormi boli Katedra histórie FF UCM a Ústav pamäti národa. Konferenciu pripravil a moderoval mladý slovenský historik Peter Sokolovič. Na konferencii sa zúčastnili aj členovia Katedry histórie Pedagogickej fakulty Róbert Letz a doktorand Juraj Kríž.

Roky 1945 – 1948 sú síce v slovenskej (a českej) historiografii pomerne hojne spracované, avšak stále existujú oblasti, osobnosti a udalosti, ktorým sa doposiaľ nevenovala dostatočná pozornosť, prípadne sa mení uhol pohľadu a celkové vnímanie obdobia pod vplyvom udalostí a súvislostí dneška. Navyše sú priebežne spracovávané a sprístupňované stále nové archívne fondy, ktoré bádateľom poskytujú nové informácie, ktoré môžu zmeniť nazeranie na kľúčové udalosti, osobnosti a aj celý historický kontext doby. Veľkým prínosom pre historiografiu je aj skutočnosť, že napriek sedemdesiatim rokom, ktoré uplynuli od povojnových udalostí, mnoho pamätníkov a aktérov, alebo ich potomkov je ešte nažive. Tí tak môžu historikom sprostredkovať svoje spomienky, prípadne sprístupniť materiály a pramene, ktoré obohatia súčasný stupeň nášho historického poznania.

Celé obdobie navyše predstavuje fascinujúci materiál pre historickú vedu a historický výskum. V priebehu veľmi krátkej doby troch rokov totiž došlo k priam tektonickým „prelomom“ v celej krajine. Od oslobodenia, cez vytriezvenie, ktoré súviselo s nastolením retribučného súdnictva, politickými procesmi, až po postupné uzurpovanie si moci zo strany komunistov a ich spojencov. Preto ide o hodnotnú látku, ktorú stojí zato spracovať, analyzovať a prípadne jej aj porozumieť.

V neposlednom rade treba poukázať na význam konferencie o rokoch 1945 – 1948 z pohľadu dnešnej zahraničnopolitickej situácie. Dochádza k výrazným, štrukturálnym zmenám v priestore strednej a východnej Európy a práve skúsenosť Československa z povojnových búrlivých rokov najlepšie ilustruje, aký veľký vplyv môžu mať rozsiahle geopolitické posuny a zmeny vzťahov medzi mocenskopolitickými blokmi na osud a postavenie okolitých národov a ich obyvateľstva. Objektívne sprostredkovanie udalostí v Československu v rokoch 1945 – 1948 tak môže viac pomôcť dnešnej dobe pochopiť, prípadne nájsť adekvátnu odpoveď, riešenie na dnešné páľčivé problémy.

Príspevky na konferenciách boli rozdelené do niekoľkých tematických blokov. V prvom sme sa mohli dozvedieť o štruktúre verejnej správy (Ondrej Podolec, ÚPN) prípadne o retributívnej justícii, ktorá tvorila kostru vtedajšieho trestnoprávneho systému (Michal Malatinský, PF UK). Zintenzívneniu aktivít slovenských krajských spolkov a aj zahraničného odboja sa venovali príspevky Vladimíra Varinského a Jána Bobáka.

Podujatie pokračovalo blokom o osobnostiach tohto obdobia, akými boli Július Ďuriš (príspevok Tomáša Černáka, HÚ SAV) alebo Dr. Ján Kempný

(Juraj Kríž, KH Pdf UK) alebo zaujímavým príspevkom Marka Syrného z Múzea SNP v Banskej Bystrici o Demokratickej strane v rokoch 1945 – 1948. Štruktúrnym a kvalitatívnym zmenám vo fungovaní bezpečnostného aparátu sa vo svojich referátoch venovali napr. Matej Medvecký (Vojenský historický ústav) a tiež Jan Kalous, Milan Bárta a Libor Svoboda (všetci z Ústavu pro studium totalitních režimů v Prahe).

Ďalší blok referátov sa zamerával na otázku vývoja náboženskej identity v nepokojných povojnových rokoch. Príspevok Róberta Letza *Katolícke Slovensko putuje. Rok 1947 – rok púti* sa zaoberal zvýšenou aktivitou katolíckeho obyvateľstva traumatizovaného čerstvými vojnovými udalosťami a hrozbou ďalšieho ozbrojeného konfliktu. Rok 1947 sa niesol v znamení hromadných pochodov na pútnické miesta po celom Slovensku, ale aj údajných zjavení svätých. Túto skutočnosť si podľa R. Letza môžeme vysvetliť aj ako utiekanie sa ľudí k spirituálnym hodnotám a k duchovnu v neistých časoch. Rastislav Karaba z Arcibiskupského úradu v Trnave sa zas pokúsil zdokumentovať aktivity katolíckych kňazov v politike a Ivan A. Petranský venoval svoj referát menším kresťanským denomináciám v povojnovom období.

Po každom bloku referátov nasledovala krátka diskusia. Príspevky z konferencie by mali byť do konca roku 2014 uverejnené v spoločnom zborníku venovanému rokom 1945 – 1948. Zostáva nám poďakovať organizátorom, predovšetkým Dr. Sokolovičovi a kolektívu z Filozofickej fakulty UCM, za možnosť aktívne vystúpiť a diskutovať na podnetnej a zaujímavej konferencii, za príležitosť priložiť ruku k dielu v snahe obohatiť slovenskú historickú vedu a kultivovať historické poznanie.

Autori:

Prof. PhDr. Július Bartl, CSc.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Ing. arch. Andrej Botek, PhD.

Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok, Fakulta architektúry STU Bratislava

PhDr. Eva Hyrossová

Gymnázium Senecká, Pezinok

Doc. PhDr. Miroslav Kamenický, CSc.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Branislav Krasnovský, PhD.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Juraj Križ

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Pavol Makyna

Katedra histórie, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Mgr. Martin Vašš, PhD.

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave